

Г О Д И Ш Н И К

НА

СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
“СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

КНИГА СОЦИОЛОГИЯ

Том 102

A N N U A I R E

DE

L'UNIVERSITE DE SOFIA
“ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE

LIVRE SOCIOLOGIE

Tome 102

СОФИЯ • 2010 • SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКО ИЗДАТЕЛСТВО “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”
PRESSES UNIVERSITAIRES “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Проф.дсн МАЙЯ ГРЕКОВА (главен редактор), гл.ас.д-р СВЕТЛА МАРИНОВА (редактор на броя), гл.ас.д-р МИЛЕНА ЯКИМОВА, доц.д-р БОЯН ЗНЕПОЛСКИ

Редактор СНЕЖА ТИЛКИДЖИЕВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Въведение	5
I. “Нищетата на света”: национални контексти	8
<i>Пиер Бурдийо</i>	
Оттеглянето на държавата.....	9
<i>Франц Шултаиз</i>	
„Нищетата на света”: едно двойно предизвикателство (Интервю на Франц Шултаиз с Пиер Бурдийо).....	17
<i>Франц Шултаиз, Нектариус Немирес</i>	
<i>Нищетата на света</i> на Пиер Бурдийо –изследване и прототип на една диагноза на обществото “от долу”.....	24
<i>Никос Панайотопулос</i>	
“Нищетата на света” в Гърция.....	32
II. Теоретични и методологически проблеми	40
<i>Пиер Бурдийо</i>	
Да се разбира.....	41
<i>Карстен Келер</i>	
Качествени изследвания на социалните структури и относителната лишеност: от Чикагската школа до Пиер Бурдийо.....	59
<i>Светла Маринова</i>	
Фрагменти на една “събитийна” социология на социалното неравенство: бележки върху Зимел.....	66
<i>Момчил Христов</i>	
Биополитика и социални неравенства.....	81
<i>Тодор Христов</i>	
Неравенствата като политически език.....	88
III. Анализи и диагнози	100
<i>Бертолд Фогел</i>	
Състоянието на несигурност – ново социално положение?	101
<i>Петя Кабакчиева</i>	
Пространствена мобилност и социални неравенства.....	111
<i>Милена Якимова</i>	
Съвременният град и фрагментирането на социалния ред.....	121
<i>Любомир Пожарлиев</i>	
Проекции на социалното пространство в практиките на обживяване на физическото пространство	129
<i>Лиляна Деянова</i>	
Новите имена на университетското знание - сегментацията и сбъдващите се неравенства.....	155
<i>Майя Грекова</i>	
Децата от ромски произход в задължителното средно образование: интегрирани и сегрегирани училища.....	175
<i>Светлина Коева</i>	
Процеси на европеизация в политиката за хора с увреждания в България.....	187
IV. Студентски дебют	196
<i>Магдалена Петкова</i>	
Банският костюм като визуален израз на представата за лично пространство.....	197

CONTENTS

Introduction	5
I. <i>The Weight of the World: National Contexts</i>	8
<i>Bourdieu, P</i>	
„La demission de l’État”	9
The Weight of the World: A Double Challenge (Franz Schultheis interviews Pierre Bourdieu)	17
<i>Franz Schultheis, Nektarios Ntemiris</i>	
The Weight of the World by Pierre Bourdieu: A study and a prototype of a „grass-roots“ diagnosis of society	24
<i>Nikos Panayotopoulos</i>	
‘The Weight of the world’ in Greece.....	32
II. Theoretical and Methodological Issues	40
<i>Pierre Bourdieu</i>	
Understanding.....	41
<i>Carsten Keller</i>	
Qualitative research on social structures and relative deprivation: From Chicago School to Pierre Bourdieu.....	59
<i>Svetla Marinova</i>	
Fragments of an Interactive Sociology of Social Inequality: Notes on Simmel.....	66
<i>Momchil Hristov</i>	
Biopolitics and social inequalities.....	81
<i>Todor Hristov</i>	
Inequality as a Political Language.....	88
III. Analyses and Diagnoses	100
<i>Berthold Vogel.</i>	
Precariousness: A New Social Status?.....	101
<i>Petya Kabakchieva</i>	
Spatial mobility and social inequalities.....	111
<i>Milena Iakimova</i>	
The Metropolis and the Fragmentation of Social Order.....	121
<i>Lyubomir Pozharliev</i>	
Projections of Social Space in the Styles of Habitation of Physical Space.....	129
<i>Liliana Deyanova</i>	
The new names of university knowledge – fragmentation and self-fulfilling inequalities.....	155
<i>Maya Grekova</i>	
Children of Roma origin in mandatory secondary education: integrated and segregated schools	175
<i>Svetlina Koeva</i>	
Europeanisation of Domestic Disability Policy: the Bulgarian case	187
IV. Debut	196
<i>Magdalena Petkova</i>	
Bathing suit as a visual expression of the concept of personal space.....	197

ВЪВЕДЕНИЕ

В началото на 90-те години на ХХ век екипът на световно известния френски социолог Пиер Бурдийо осъществява изследването си на 'страданието' в бързо преструктуриращото се френско общество. А публикуването му през 1993 г. под заглавието *Нищетата на света* става истински бестселър. В контекста на дълбоки обществени промени под знака на неолиберализма и радикализирането на пазарната конкуренция, стимулирани и наложени от тогавашното социалистическо правителство, това произведение се самоопределя като форма на активно намесваща се наука, която засяга от различни гледни точки темите за изключването, позиционното страдание и социалното неравенство. Още през първата година след публикуването на това мащабно произведение от почти 1000 страници във Франция са продадени повече от 100 000 екземпляра. Театрални постановки пренасят посланието на изследването на сцена, телевизионни предавания са вдъхновени от него, следват джобни издания и увеличаваща се читателска публика. Всичко това позволява да се направи изводът, че то улучва невралгична точка на епохата.

По-късно изследването е повторено в Германия (2002-2004) и публикувано също с голям успех под заглавието "Общество с ограничена отговорност (ООД)"; проведено е и в други страни като Гърция, Швейцария, Австрия и т.н. С намерението да подготви провеждането му и в България *Изследователският център по социални науки* към Катедра „Социология” на СУ „Св. Климент Охридски” организира на 21 и 22 ноември 2008 г. международна научна конференция на тема *Критически изследвания на новите социални неравенства*. За участие в нея бяха поканени Франц Шултайз, ръководител на немското изследване и дългогодишен сътрудник на Пиер Бурдийо (в момента председател на Фондация "Пиер Бурдийо"), заедно с двама участници в него - Карстен Келер и Бертолд Фогел, ръководителят на гръцкото изследване и също така сътрудник на Пиер Бурдийо Никос Панайотопулос, както и български изследователи на социалните неравенства.

С решение на преподавателите на катедра „Социология” настоящият тематичен брой на Годишника на Софийския университет публикува по-голямата част от докладите на участниците в конференцията¹. Включваме освен

¹ В него са включени и докладите на двама от чуждестранните гости, които бяха възпрепятствани да вземат лично участие в конференцията, но предоставиха текстовете на докладите си за публикуване – Бертолд Фогел и Никос Панайотопулос. Тъй като смятаме, че обсъждането на докладите в рамките на тази конференция изпълнява функцията на публична критика и коректив на представените текстове, редколегията на Годишника на СУ „Св. Климент Охридски”, Книга „Социология” взе решение да ги приеме за публикуване без традиционните за формата на това издание рецензии. Рецензирана е само студията в раздела "Студентски дебюти", която не бе част от програмата на конференцията и бе избрана чрез конкурс измежду девет предложени от студенти разработки. В конференцията участваха още Ивайло Дичев с доклад на тема „Нова мобилност – нови неравенства” (по проект, финансиран от *Изследователския център по социални науки* и публикуван в тематичния брой „Култури в движение” на сп. „Критика и хуманизъм”, съставен от Мила Минева и Милена Якимова); Деян Деянов „Логиката на практиката и противоречията на наследството (един мотив от изследването върху страданието, ръководено от Бурдийо); Деян Петров „Неравенствата в социалистическото предприятие. Кейс стади: заводът „Хан Крум” в Търговище”.

това и два текста на Пиер Бурдийо от *Нищетата на света* – публикацията, която инспирира и изпълнява функцията на методологически ориентир за по-късните изследвания, а също така и за дискусиите в рамките на проведената от Изследователския център по социални науки конференция. Единият „Оттеглянето на държавата” тематизира макроконтекста на френското общество в края на XX век, в който се случват новите социални неравенства. Вторият „Да се разбира” представя методологическата стратегия за провеждане на дълбочинните интервюта и събирането на документален материал. Като съставители на настоящото издание на Годишника преценихме, че тези два основни текста представляват теоретичен хоризонт на много от докладите на конференцията, а също така и изходна точка за едно бъдещо изследване на преживяването на сегашните радикални трансформации.

Публикуваните текстове са групирани в три основни раздела:

В първия раздел **“Нищетата на света”**: **национални контексти** са представени текстове само на чуждестранните ни партньори, които тематизират спецификата на френския, немския и гръцкия контекст на изследването. Текстът на Франц Шултайз и Нектариус Немирес *„Нищетата на света* на Пиер Бурдийо – изследване и прототип на една диагноза на обществото “от долу” е съпроводен по предложение на авторите с едно интервю на Франц Шултайз с Пиер Бурдийо. То поставя съществени проблеми на преноса на конкретните изследователски предпоставки и методика в чужд национален контекст.

Вторият раздел **Теоретични и методологически проблеми** включва вече споменатия базисен методологически текст на Пиер Бурдийо, два текста, които се занимават в историко-социологическа перспектива с предшестващи неговото изследване идеи и изследователски програми, в частност изследванията на Чикагската школа (Карстен Келер) и Зимеловата програма за една социология на неравенствата (Светла Маринова). Тук са поместени още два текста на български автори, които насочват вниманието към нови или позабравени изследователски полета и подходи към социалните неравенства: текстът “Биополитика и социални неравенства” на Момчил Христов и този на Тодор Христов “Неравенствата като политически език”.

Третият раздел **Анализи и диагнози** е най-богат и разнообразен от тематична и парадигмална гледна точка. Той включва основно текстове от български изследователи с едно изключение: текста на Бертолд Фогел “Несигурният икономически статус – ново социално положение?”, в който се предприема опит за диагностициране на най-новите структурни трансформации на германското общество в перспективата на появата на едно ново структурно образование, изместващо класическия пролетариат, а именно групите с несигурен икономически статус. Една част от текстовете на българските изследователи, събрани в този раздел, проблематизират и анализират появата на нови феномени на социалния живот и ефектите им върху традиционните разбирания на социалните неравенства: примерно какво означава засилващата се пространствена мобилност на българските граждани за техния социален статус и за новите начини, по които да мислим неравенствата (Петя Кабакчиева) или какви предизвикателства отправят новите форми на организация на градския живот към теоретичите и изследователите на социалните неравенства, в каква насока би следвало те да преосмислят мисловните си категории и

изследователските си методи (Милена Якимова, Любомир Пожарлиев). Другата част от текстовете представят резултати от многогодишни изследвания на различни и слабо изследвани у нас измерения на социалните неравенства: етнически неравенства (Майя Грекова), университетски неравенства (Лиляна Деянова); механизми за социално включване на хората с увреждания (Светлина Коева, която е докторант в Билефелдския университет).

Надяваме се с този тематичен брой на Годишника на СУ, книга Социология да поставим началото на една добра традиция: изданието да се превърне в поле на диалог между различни изследователи по конкретни и значими за разбирането на съвременното ни общество теми и проблеми.

*От съставителите:
Лиляна Деянова, Светла Маринова*

“НИЩЕТАТА НА СВЕТА”:

НАЦИОНАЛНИ КОНТЕКСТИ

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

ОТТЕГЛЯНЕТО НА ДЪРЖАВАТА *

ПИЕР БУРДИЙО

Похвалното желание да видим нещата лично и отблизо понякога ни кара да търсим обяснителните принципи на наблюдаваните реалности там, където ги няма (във всеки случай не всички), т. е. да подменим самото наблюдение. Така например е сигурно, че истината за ставащото в „трудните предградия“ не пребивава в тези обичайно забравяни места, които от време на време излизат на предния план на актуалността.¹ Истинският предмет на анализ, който трябва да конструираме противно и на привидностите, и на всички онези, които се задоволяват да ги потвърждават е социалното (или по-точно политическото) конструиране на реалността, предоставено от интуицията и представите – в частност журналистически, бюрократични и политически – за тази реалност. Те допринасят за произвеждане на съвсем реални резултати – отначало в политическия универсум, където структурират дискусиата и в крайна сметка и в универсума на науката.

Държавните благородници и либерализмът

Ако тук бе отделено място на критическия анализ на представите, това не е заради простото удоволствие да се посветим на игрите на полемиката. Тези колективни конструкции са част от реалността, която трябва да бъде разбрана и за която те са до голяма степен отговорни: така напр. е при неолибералната визия, вдъхновила политическите мерки по публичното финансиране на жилищното строителство, които бяха въведени през 70-те години и които допринесоха за създаване на социално разделение между собствениците на малките къщи и обитателите на големите кооперации, често пъти материализирано само на една улица, както е в Сен Флорентен. Но докато „бунтовете във Во ан Велен“ или „убийството в Сен Флорентен“ откриват новинарската емисия по телевизията или тази на вестниците, кой си спомня за

* Преводът е направен по: Bourdieu, P. 1993. *La misère du monde*. Paris, Seuil. (частта „La démission de l'État“).

¹ Разделението между дисциплините етнология, социология, история и икономика се пренася в напълно неадекватните подразделения на предметите на изучаване, напр. противопоставянето от една страна на монографии, вписани в локалното и поради това неспособни да схванат механизмите, чиито ефекти регистрират, а от друга анализи, които имат по-систематични амбиции, но стигащи до повече или по-малко произволен избор в сложността на фактите, за да конструират „стилизирани“ модели.

Бялата книга на „жилищата с умерен наем” (HLM), за комисията Бар или комисията Нора-Евено и всички дебати за „помощ за камъка” и „помощ за човека”, които разтърсваха управляващите среди 15 години по-рано при Жискард д’Естен и неговия министър на жилищното строителство Жак Баро? Бюрокрациите имат къса памет и имената на всички участници в колективното изработване на някои от най-решаващите решения след войната вече са в пълна забрава.² По същия начин можем ли да очакваме журналистите и философите-журналисти, които многоучено разискват в колоните на уводните статии върху „ислямското було” или „събитията”, случили се в един или друг квартал от предградията на Париж или Лион, да се запитат истински върху приноса на журналистиката към производството на „събитието”, което вярват, че регистрират и анализират?

Противопоставянето между либерализъм и етатизъм, което занимава толкова много автори на есета, не издържа дори и на една секунда наблюдение. Така например може да се констатира, че държавата допринася по предопределящ начин за изграждане на пазара на недвижими имоти, по-специално чрез упражнявания от нея контрол върху пазара на земя и формите на подкрепа, които оказва на закупуване или наемане на жилища. В същото време тя допринася и за предопределяне на социалното разпределение на пространството, или, ако предпочитате, разпределението на различните социални категории в пространството (върху което тя въздейства и чрез упражняването от нея действие върху пазара на работна сила и образователния пазар). Именно оттеглянето на държавата и отслабването на публичното финансиране за строителството, затвърдени през 70-те в рамяната на подкрепата за камъка с подкрепа за човека, е същностно отговорно за появата на онези места на заточение, в които поради икономическата криза и безработицата се оказват концентрирани най-безимотните популации.

Следователно е невъзможно да разберем състоянието на нещата – и в жилищния въпрос, и в множество други области – без да вземем предвид колективното покръстване в неолибералната визия, което започна през 70-те, а в средата на 80-те приключи с обединението на социалистическите управници. Тази промяна не се ограничи до трансформациите на идеологическото настроение, което медийните „философи” обявяват като „връщане на субекта” или „смъртта на мисленето от 68-ма”. Тя бе придружена с разрушаване на идеята за публични услуги, за което новите учители по мислене допринесоха с поредица от теоретически софизми и мошенически уравнения, основани на логиката на магическата контаминация и издайническата смесица, към която прибегваха тъй често в миналото техните марксистки противници: правейки от икономическия либерализъм необходимо и достатъчно условие за политическа свобода, държавната намеса се уподобява на „тоталитаризъм”; отъждествявайки съветизма и социализма се постулира, че борбата срещу обявените за неизбежни неравенства е неефективна (което не пречи да я обвиняват, че обезсърчава най-добрите) и във всеки случай може да бъде водена само за сметка на свободата; обвързвайки ефективността и модерността с частното предприятие, а

² Всички тези имена и най-вече анализ на производството на политиката на жилищното строителство могат да се намерят в бр. 81-82 на *Actes de la recherche en sciences sociales*, излязъл през март 1990 г. и посветен на „икономиката на дома”.

архаичността и неефективността с публичната услуга, се цели да се постави отношението към клиента, смятано за по-егалитарно и по-ефективно, на мястото на отношението към бенефициента, „модернизацията“ се отъждествява с приватизацията на най-рентабилните публичните услуги и с ликвидирането или озаптяването на низшия персонал на публичните услуги, обявен за отговорен за всички неефективности и всички „ригидности“.

Дясната ръка и лявата ръка на държавата

Достатъчно е да се спрем на този последен шрих за да видим, че целият този корпус от общи места, места за срещи, специално устроени за подпомагане на общуването между „мислители“ с властови проблеми и властници с мисловни проблеми (ревюта, клубове и конференции) и неуморно преповтаряни във всекидневници и седмичници, изразява съвсем пряко визията и интересите на висшето съсловие на държавни благородници, излязло от Националната школа за администрация (ENA) и образовано чрез преподаване на политически науки.³ Това са онези нови мандарини, лакоми за премии и винаги готови „да работят на частно“, които, уморени от проповядване на духа на „публичната услуга“ (за другите), както е през 60-те години, или да възхваляват култа на частното предприемачество най-вече през 80-те, претендират, че управляват публичните услуги като частни, без обаче да се излагат на ограниченията и рисковете - финансови и лични, свързани с онези институции, на чиито (лоши) нрави те маймунски подражават, особено по въпросите на кадровата политика. Именно те обвиняват – в името на императивите на модернизацията – представителите на изпълнителната власт, тези „обезпечени“ с държавни постове, предпазени от рисковете на свободното предприемачество чрез непоклатимите устави и вкопчени в корпоративната защита на социалните придобивки; именно те възхваляват достойнствата на гъвкавостта на труда, когато не проповядват – в името на производителността – прогресивното орязване на щата.

Става ясно, че тези дребни служители и най-вече онези от тях, които са натоварени с изпълнение на т. нар. „социални“ служби, т. е. да компенсират, без да разполагат с необходимите средства, най-неприемливите ефекти и несъстоятелности на логиката на пазара, полицаи и низши магистрати, социални работници, педагози и дори – все повече – начални и гимназиални учители, имат чувството, че са изоставени, ако не и отхвърлени, в усилието си да се справят с материалната и морална мизерия, която е единствената сигурна последица на икономически легитимиранията Realpolitik. Те преживяват противоречията на една държава, чиято дясна ръка вече не знае или, по-лошо, вече не иска онова, което прави лявата ръка, под формата на все по-болезнени двойни ограничения: как да не види човек напр., че възхвалата на рентабилността, на производителността, на конкурентноспособността или, по-просто казано, на печалбата подкопава самото основание на длъжности, които

³ Би могло да се удостовери, че анализът на тази тематика и нейните социални условия на производство, направен далеч преди нейния триумф, продължава да е напълно валиден, въпреки привидното актуализиране, на което го подложиха социалистическите „ENA-пси“ [Bourdieu, P./ L. Boltanski, 1976:1-73].

не вървят без една определена професионална незаинтересованост, често свързвана с военната преданост?⁴

По-дълбоко погледнато, самата дефиниция на длъжностите на тази „низова бюрокрация“ (street-level bureaucracy - англ.) се оказва сериозно преобразена от идването на пряката помощ към лице-бенефициент (в областта на жилищното строителство, но и другаде, напр. с въвеждането на „минималния доход“ за търсещи работа) на мястото на старите държавни форми на подпомагане, за които е добре демонстрирано, че имат напълно различни последици. В съвършено съответствие с либералната визия прякото подпомагане „свежда солидарността до проста финансова субсидия“ и цели единствено да разрешава потреблението (или да подбужда към по-голямо потребление), без да се стреми да ориентира или структурира самото потребление [Gruson/Cohen, 1990:615-647]. Така се преминава от една държавна политика, целяща да влияе върху самите структури на разпределение, към политика, целяща само да коригира ефектите от неравното разпределение на ресурсите на икономическия и културния капитал, т. е. към една *държавна благотворителност*, насочена, както в доброто старо време на религиозната филантропия, към „бедните, които заслужават“ (deserving poor). Новите форми, които приема държавното действие, по този начин допринасят – с отслабване на синдикализма и мобилизиращите институции – за преобразуване на (потенциално) мобилизирания *народ* в хетерогенен агрегат от атомизирани *бедни*, от „изключени“, както ги нарича официалният дискурс, които биват споменавани предимно (ако не и единствено) тогава, когато „пораждат проблеми“, или за да се припомни на „обезпечените“ привилегията, която представлява притежанието на постоянно работно място.

Училището на субпролетариата

Това отклонение за държавата и нейните политически решения е необходимо, за да разберем онова, което днес наблюдаваме „на терена“, т. е. ситуацията на несигурна позиция, в която се оказват поставени „социалните работници“, назначени от държавата (или общините), за да предоставят най-елементарни публични услуги за най-безимотните групи от все по-изоставените от държавата квартали или предградия. Тези агенти на държавата са проникнати от противоречията на държавата, които те често пъти изживяват най-дълбоко в себе си като лични драми: противоречия между поставените им задачи, често пъти извънмерни, особено в областта на заетостта и жилищното настаняване и предоставените им средства, почти винаги смехотворни; тези противоречия несъмнено са най-драматичните и отчасти са произведени от собствените им действия, като произтичащите от надеждите и разочарованията, внушени от училищната институция.

Как онези, които всекидневно се занимават с най-онеправданите икономически и културно, биха могли да не знаят или да си затворят очите пред факта, че голям брой проблеми, измъчващи семействата през децата им, както и самите тези деца, са пряко или непряко свързани с въздействието на

⁴ Наблюдава се, че лицата, заети в публичните услуги и в частност в „street-level bureaucracies“, често пъти проявяват определена отдаденост на своята длъжност, която според тях дава възможност да бъдеш полезен за обществото [Lipsky, 1980: xii].

Училището? Не ще и съмнение, че не трябва да търсим другое истинския принцип на особеностите на тези „млади“, често пъти описвани в езика на „неизказуемото“ и „невижданото“, представляващ научния еквивалент на журналистическата реторика на сензационното. Тези подрастващи притежават в поведението си и най-вече в отношението си към бъдещето всички характерни черти на субпролетариата, но по един дълбок и траен начин са повлияни от ефектите на продължителното пребиваване в училище.

Несъмнено всички описания са единодушни за това, какво е в сърцето на тези подрастващи: чувството, че безпаричието и липсата на превозно средство ги приковава към едно западащо (*dégradant* – „гнило“) място и че са обречени на упадъка (*degradation*) (и униженията (*degradations*)), който тежи върху тях като проклятие, или просто като дамба (*стигма*), забраняваща достъпа до работа, до развлечения, до потребителски блага и т. н.; а на най-дълбоко равнище – неумолимо повтарящото се преживяване за провал, отначало в училище, покъсно на пазара на труда, който забранява или обезсърчава всяко рационално предугаждане на бъдещето. Но това, което не се забелязва е, че този времеви опит – характерен за *субпролетариите*, чийто дефицит на власт над настоящето ги обрича на капитулация пред бъдещето или на непостоянство на амбициите – се корени в условия на съществуване, белязани от най-тотална несигурност относно бъдещето и вътрешната несъгласуваност на стремежите, едновременно отваряни и затваряни от училището.

Тези младежи, които дефицитът на културен капитал обрича на почти неизбежен образователен провал, биват поставени – често пъти до една относително напреднала възраст – в условия на съществуване, които въпреки всичко могат да усилят техните стремежи. Отстранявайки ги временно от производствените дейности и откъсвайки ги от света на труда, училището разсича „естествения“ цикъл на възпроизводство на работна ръка, основан на предварително приспособяване към подчинени позиции и създава у тях склонност към отказ от ръчен, най-вече заводски труд, и от положението на работника. То създава у тях склонност да отхвърлят единственото бъдеще, което им е достъпно, без да гарантира с нищо онова бъдеще, което сякаш им обещава и от което ги учи да се отричат в крайна сметка чрез *съдбоносния ефект* на своите вердикти. Ефективността на тези механизми несъмнено се отразява най-вече на подрастващите от чуждестранен произход, особено западноафрикански, чиито специфични трудности на образователния пазар се удвояват от допълнителните трудности, които им коства на трудовия пазар техният *отрицателен символен капитал*, свързан с външните знаци на телесния им хексис, функциониращи като стигма, както и собственото име, акцентът, а също така – отсега нататък – и местоживеенето.

Тези структурни фактори, които оформят в частност диспозициите спрямо времето и оттам отношението към труда, обясняват афинитета на тези младежи към нестабилни диспозиции и временни длъжности. Но за диспозициите и практиките на тези подрастващи и особено тези с най-„отклоняващо се“ поведение не можем да си дадем пълна сметка без да вземем предвид и множество други фактори. На първо място това е изчезване или отслабване на мобилизиращите институции като политически и синдикални организации, които в старите „червени предградия“ не се задоволяваха само, както често се

казва, „да канализират и регулират бунта”, а гарантираха един вид „продължително опаковане”^{*} на цялото съществуване (конкретно чрез организирането на спортни, културни и социални дейности) и с това допринасяйки за придаването на смисъл не само на бунта, но и на цялото съществуване.

На второ място това е кризата на семейните структури, която удря най-вече западноафриканските семейства и е главен принцип на различието между тези семейства (и техните деца) и другите имигрантски семейства: изключителната плодовитост на тези семейства (макар и обречена на спадане с увеличаване на техния икономически и културен капитал) се съгласува твърде трудно с педагогическия проект (в широкия смисъл), негласно изискван от новата им социална среда. Освен това извънредно дълбоко е разминаването както в жизнения стил, така и в стремежите и целия светоглед, между родителите без никакво образование или малко образование и децата, претърпели цялата съвкупност от ефектите на едно продължително пребиваване в училищната система. Ефекти противоречиви и, най-мекко казано, парадоксални: за младите имигранти училището е повод да открият и изживеят пълната си принадлежност по право към френското общество (както и повече или по-малко експлицитно към демократичната култура, създателка на универсалистки стремежи като отхвърлянето на расизма) и пълната си фактическа изключеност от него, утвърдена чрез вердикта на училището. А родителите, понасящи всички последици от шоките и всички страдания на децата си, нямат никаква власт да им предложат не само средства за съществуване, но и *основания да живеят*, способни да ги изтръгнат от чувството, че са излишни, непотребни. Още повече че те често са изключени от икономическото и социално съществуване поради безработицата, откъснати от родната си общност и, колкото и да е парадоксално, изолирани в този социален хабитат, който събира хората в домакинства според наличните жилища и доходите, а не както в бордеите според отношенията на родство. Нямайки какво да предложат за настоящето и още по-малко за бъдещето, те трудно контролират стремежите към потребление, формирани у децата им от посещение на училището и от настойчивите послания на един социален свят, обсебен от потребителските блага, или в самото сърце на домашния живот чрез телевизията и рекламните проспекти, които всеки ден пълнят пощенските кутии.

Ако има един характерен за съвместното живеене ефект, той се състои във факта, че в такава среда никой не може да подкрепи никого и социалните падения не срещат спирачките или мрежите за безопасност, налични в други среди. Той се състои също и в онова състезание по насилие, което се отприщва, когато „дребните номера” (бягство от училище, грабежи, кражби на коли и т. н.), често пъти възприети като игра или предизвикателство, или пък резките колективни взривове на насилие (което кара напр. някои младежи да разрушават жилища или оборудване, което сами са поискали), все повече отварят пътя за действие на едно активно и организирано малцинство: царуването на бандата, често пъти изградена още от училището, в което тя се стреми да наложи на желаещите да се измъкнат приравняване към най-онеправданите, след това

^{*} “Enveloppement continu” като игра върху “developpement continu” („продължително развитие” или „обучение”). – Б. пр.

може да бъде упражнявано върху една атомизирана популация, неспособна да се мобилизира колективно, без да оставя на понасящите го друг изход освен примиреното подчинение и оттеглянето в страданието и омразата, източник на глобалните и недиференцирани заклеявания на расисткия есенциализъм, или напускането, което удвоява унижението и стигматизацията на така изоставеното място.

Преправяне на историята

Ако ми се е сторило необходимо да говоря за една от причинните серии, водещи от най-централните места на държавата до най-обезправените области на социалния свят, същевременно поставяйки ударение на собствено политическото измерение на процесите, несъмнено безкрайно по-сложни, които са довели до състояние на нещата, за което всъщност никой не е мислил, нито желал, целта ми не бе да се посветя на логиката на заклеяването и осъждането, а да се опитам да разкрия възможностите за рационално действие, насочено към разваляне или преправяне на направеното от историята.

Изследването на една добре обоснована обяснителна система всъщност не съдържа нищо произволно в този случай: местата на заточение и техните обитатели са станали – чрез проблемите, които пораждат – един от основните залози на политическата борба и е важно да се присмеем на обясненията, чийто подчертано фантастичен характер би се проявил веднага, ако не събуждаха най-древните фантазии на западната традиция (има предвид напр. онзи зле евфемизиран вариант на расистко обяснение, който представлява позоваването на специфичния характер на ислямската традиция, институционално установено като обосноваване на една радикална и окончателна другост). Затова, пазейки се да не видим там механична верига на отговорности, не е без значение да извадим на светло връзката между неолибералната политика, целяща да изтръгне дребната буржоазия от колективния хабитат и оттам от „колективизма” и да я обвърже с частното притежаване на индивидуална къщичка или апартамент в кооперация, и с това самото с установения ред и пространствената сегрегация, насърчавана и усилвана от оттеглянето на държавата. Както и по-очевидната връзка между тази сегрегация, имаща най-видими ефекти и мястото, което днес в политическото поле и другаде заема противопоставянето на „национали” и „имигранти”, дошло на мястото на дотогава стоялото на преден план противопоставяне между доминиращи и доминирани. Това благоприятства упадъка на мобилизаторските институции и тяхната способност да преодоляват (както теоретически чрез реактивиране на интернационалистката традиция, така и практически чрез създаване на нови солидарности) трудностите, които свързаните със съвместното живеене конфликти пораждат вътре в самия работнически свят и дори в местата, където „националите” са голямо мнозинство (като най-известните „квартали” или „махали” Катр Мий в Ла Курньов, Мингет или Балзак във Витри).

С нахлуването в политическото поле на една партия, която като Националния фронт е базирала цялата си стратегия на експлоатирането на ксенофобията и расизма, целият политически дебат бива организиран повече или по-малко директно около проблема за имиграцията: в политическата борба на противопоставящите се силите за налагане на принципа на легитимно

виждане и разделение, в частност партии и синдикати, въпросът за преразпределението се е превърнал в централен, а с това и въпросът за дефинирането на имащите право да претендират за предимствата, свързани с националната принадлежност. Всъщност именно въз основа на претенция за монопола на достъп до свързаните с гражданството икономически и социални предимства, доминираните национали могат да се чувстват солидарни с доминиращите такива срещу „имигрантите”.

Виждаме как капитулацията или оттеглянето на държавата е предопредило неочаквани или във всеки случай никога действително пожелавани ефекти, които по природа са заплаха в дългосрочен план за доброто функциониране на демократическите институции, ако спешно не им се противопостави решителната политика на една държава, заела се сериозно да осъществи намеренията, които декларира.

ЛИТЕРАТУРА

- Bourdieu, P./L. Boltanski.** 1976. La production de l'ideologie dominante. *Actes de la recherche en sciences sociales*, 2-3, p. 1-73.
- Lipsky, M.** 1980. Street-level Bureaucracy. *Dilemmas of the Individual in Public Services*. New York, Russell Sage Foundation, p. xii.
- Chambat, P.** 1990. Service public et néo-libéralisme. *Annales ESC*, 3, p. 615-647.
- Gruson, C./J.Cohen.** 1990. Tarification des services publics locaux. Paris. *La Documentation française*, p. 47-48.

*Превод от френски език:
Тодор Петков*

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

„НИЩЕТАТА НА СВЕТА”: ЕДНО ДВОЙНО ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВО

ИНТЕРВЮ НА ФРАНЦ ШУЛТАЙЗ С ПИЕР БУРДИЙО*

Ф. Шултайз: Публикуваното през 1993 г. от Вас и редица съавтори изследване “Нищетата на света” излезе неотдавна в превод на немски език.¹ Бихте ли разказали на германските читатели нещо за политическите предпоставки на това изследване?

П. Бурдийо: Ако трябва да контекстуализирам исторически нашата книга, то това е периодът на управление на френските социалисти, който в началото на 90-те години вече е към своя край. Контекстът е заплетената ситуация, в която социалистите въвлякоха страната ни. Става дума за един вид критична равностетка на това управление, до известна степен за една диагноза, която показва на социалистите последиците от собствените им политически действия, които в крайна сметка доведоха и до техния провал на парламентарните избори. Нашата цел беше посредством конкретни емпирични изследвания да покажем какви са социалните последици от започналата през 70-те години и след това негласно проведена от социалистите неолиберална ера в областта на социалното жилищно строителство като цяло и в областта на предградията по-специално. Ние настоятелно искахме да направим навреме тази критична равностетка още преди тогавашните парламентарни избори. От друга страна, с това изследване бяха свързани, разбира се, и научни намерения и стремежи, отнасящи се най-вече до проблема за методите на модерните социални науки. Всъщност наистина изглежда, че това изследване съдържа двойно предизвикателство: от една страна споменатото вече предизвикателство към така наречената “политическа класа”, от друга – предизвикателство към методологическите предпоставки и самоочевидности на научната ортодоксия.

Ф. Шултайз: Това изследване наистина изглежда, че скъсва с цяла поредица академични рутини и напуска отъпканите пътища както на равнището на теоретичната конструкция, така на и това на

* Интервюто е проведено на 22 декември 1997 г. в Колеж дьо Франс в Париж, където по това време Пиер Бурдийо е професор по социология и е публикувано в: *Sozialismus* 1/1998: 10-13. А Франц Шултайз е професор в социологическия факултет на Университета в Женева.

¹ Bourdieu, P. et.al. 1997. *Das Elend der Welt. Zeugnisse und Diagnosen alltäglichen Leidens an der Gesellschaft*. Universitätsverlag Konstanz, Edition discours.

методологическия подход. Бихте ли могли да ни кажете какво място заема Нищетата на света в контекста на досегашните Ви работи – от ранните Ви етнографски изследвания в Северна Африка до публикуваното през 1992 литературно-социологическо изследване Правилата на изкуството?

П. Бурдийо: Има много хора, които усилено говорят за рязък методологически обрат в работите ми, докато аз самият настоявам, че има съвсем ясен континуитет по отношение на предходните ми работи. Още в най-ранните ми етнологически студии, имам предвид например книгата *Труд и трудеци се в Алжир (Travail et travailleurs en Algérie)*, публикувана през 1963 г., качествените интервюта бяха за мен нещо саморазбиращо се като форма на теренно изследване. Освен стандартизираните анкети с около 2000 души още тогава проведох значителен брой дълбочинни интервюта. Спомням си много добре един разговор, който тогава проведох с един алжирски готвач. Той с невероятна аналитична яснота ми изложи обществения контекст на Алжир от онази епоха и имаше много сходни прозрения с моите в ролята ми на социологически наблюдател. Този разговор ме накара да осъзная, че благодарение на специфичната си позиция в социалното пространство определени социални агенти разполагат с една спонтанна социология, която може да бъде много близка до научната социология. Това изследване има и непосредствена връзка с методологическия подход на *Дистинкцията*, където могат да се намерят графически ясно открити свидетелства на обикновени хора, които в подробни качествени интервюта дават сведения за всички възможни детайли на своя вкус и стил на живот. Тези методически проведени качествени интервюта имаха за цел да разкрият структурите и начините на мислене, които намират израз в казаното, т.е. хабитуса на интервюираните. Подобно разбиране за методите изисква от изследователя по-голяма близост до предмета му на изследване или до изследователското поле.

Успехът на нашето изследване *Нищетата на света* се дължи не на последно място на привилегията да работя в колектив с колеги, като Реми Льоноар или Патрик Шампань, които бяха схванали благодарение на разнообразните си предварителни изследвания в максимално висока степен обективността на анализираниите от тях обществени ситуации – онези на правото, респ. на журнализма. В резултат от това те проявиха способността веднага да намерят адекватна формулировка на съответните въпроси без заобиколни пътища и без да прибягват до помощта на анкетни карти.

Ф. Шултајз: А връзката с работите Ви върху така нареченото Изследване на Флобер (“Правилата на изкуството”)?

П. Бурдийо: Да, това, което трябва да си припомним с оглед на по-доброто разбиране на хода на работата върху *Нищетата на света*, е почти успоредно извършената работа по изследване на полето на изкуството по-общо и на литературното поле в частност, което беше завършено през 1992 г., т.е. година преди това. Тук могат да се установят много препратки и сродства по избор. Имам предвид например вниманието, с което Флобер описва много детайлно фигурата на един селянин, неговите мисли, емоции и действия. Интересът му

към този селянин по нищо не отстъпва на този към личността на един крал. В интереса на Флобер към този човек има за мен нещо много истинско и красиво, в никакъв случай користоно. Флобер ми помогна последователно да промисля и проведа докрай собственото си начинание. Тази близост до литературните образци обяснява поне отчасти реакциите на определени критици, които учудено питаха: “Какво прави този?”. И колкото по-голямо беше неразбирането им, толкова по-остра ставаше критиката им!

Ф. Шултайз: Ето защо това произведение се чете като пледоария за това да се прави друга социология или по-скоро социологията да се прави “по друг начин”, при което от една страна става дума съвсем недвусмислено за политическата саморефлексия на социолога, а от друга – за вече споменатия разрыв с проявленията на методологически фетишизъм от всякакъв вид.

П. Бурдийо: Да, от една страна съм склонен да насоча вниманието към континуитета в цялостната ми научна работа, от друга – обаче е уместно да говорим за разрыв, радикален разрыв с конформизмите от всякакъв вид, сякаш става дума за написано в зряла възраст младежко произведение.

Ф. Шултайз: Необходима е голяма доза зрялост, за да се осмели човек да се захване с подобно изследване...

П. Бурдийо: Зрялост, убеденост, увереност в себе си. Човек трябва да може да си позволи да наруши писаните, но най-вече неписаните закони на гилдията.

Ф. Шултайз: И кодифицираните основания на научната легитимност?

П. Бурдийо: Абсолютно. Между другото не на последно място благодарение на работата ми върху *Ницетата на света* придобивах все по-голяма критична дистанция по отношение на принципа на свободата от ценности, в който социолозите постоянно се кълнат, позовавайки се на Макс Вебер. И тук беше необходима зрялост и известна доза самоувереност, защото най-реакционните ми критици с удоволствие биха използвали и най-деликатния ми опит да поставя под въпрос този основен стълб на научността, за да ме злепоставят, вместо да ме предизвикат на терена на научната практика. Ретроспективно погледнато, в това отношение много дълго се подлагах на автоцензура и си забранявах да представям науката и политиката като съвместими, за да не наруша тази общо споделена форма на вярата в определена норма на научната работа.

Ф. Шултайз: Това обяснява ли също така обстоятелството, че от този момент става особено актуален ангажиментът Ви като интелектуалец на политическата сцена, особено що се отнася до критичното наблюдение и критичния коментар на процесите на обединяване на Европа и на отсъстващата в тях социална и културна компонента?

П. Бурдийо: И да, и не. Аз се намесвах още преди това много активно в политическите дебати. Тук мога да препратя към статията ми в *Le Monde* на тема *Дясната и лявата ръка на държавата*. Още в нея могат да се открият съществени отправни точки за работата върху *Ницетата на света*. В тази връзка ще припомня и лекцията ми върху историята на модерната държава, изнесена в Колеж дьо Франс в края на 80-те. В нея поставих въпроса за основанията на универсалистката претенция на модерната държава – важна подготовка за постоянно поставяния в *Ницетата на света* въпрос за отговорността на държавата и компетентността на обществото за благо на всички граждани.

Друг важен подстъп към предмета на това изследване беше една обиколка из Чикагските гета заедно с Лоик Вакан, която остави трайни впечатления у мен. Вярно е, че още преди това бях видял и преживял много, да не забравяме, че съм бил в Алжир по време на войната, така че горящи части от коли по улиците не бяха нещо ново за мен. Но това, което видях в Чикаго, беше тотална катастрофа, пустиня, белязана от пълното оттегляне на държавата. Това преживяване ми показва съвсем ясно невероятното историческо значение на модерната държава и изостри сетивата ми за наболелите проблеми на предградията в собствената ми родина.

Франц Шултайз: Във връзка с този интерес към държавата и Вашия ангажимент за каузата да се запазят нейните исторически постижения по отношение на политическите и социалните права на гражданите не може ли да се говори за един вид преоткриване, респ. актуализиране на политическата социология на Емил Дюркейм, бащата на френската социология?

П. Бурдийо: Абсолютно. Чел съм неговите политически текстове още в младежките си години и тогава ми се сториха твърде наивни, вдъхновени от един вид мек хегелианизъм, особено що се отнася до представата му за държавата и ролята на интелектуалеца като неин служител. Едва по-късно успях да разбера по-добре утвърдителната и позитивна преценка на Дюркейм за модерната държава и я споделям в много отношения, след като в *Ницетата на света* се занимавах много интензивно с второстепенни на пръв поглед въпроси като например общественото жилищно строителство и държавното подпомагане на жилищното строителство и посветих между другото на тази тема един собствен изследователски проект и един брой на издаваното от мен списание *Actes de la Recherche en Sciences sociales* [1990, бр. 81/82].

В контекста на този обществен проблем спонтанно се сещам за едно от интервюта, проведено за *Ницетата на света*, при което конфронтацията между два напълно различни социални свята, възникнала в резултат от държавното жилищно строителство, и наложените от подобни погрешни политически стратегии произволни деления на физическото и социалното пространство, направо се набиват на очи. От едната страна на улицата имаше селище с подредени в редица еднакви къщи, построено в рамките на държавна програма за подпомагане. Всички къщи бяха с малки градини отпред, обитавани от работници с по-високи доходи и дребни чиновници и служители. От другата страна на улицата се простираше мрачно селище с високи блокове,

изникнало от земята за много кратко време в резултат от държавни програми за жилищно строителство. Това беше една контрастна картина, която ми показва много ясно невероятното значение на държавната политика за всекидневните жизнени отношения между хората, макар и в негативен план и с всичките ѝ погрешни ходове.

Ф. Шултајз: Сега бих искал да Ви насоча към един съвсем различен въпрос, който може да си зададе читателят на Нищетата на света. Това произведение има колективен характер, заедно с това обаче създава впечатлението за цялостност и хомогенност, сякаш е тисано от един. Според Вас, кои конкретни условия и форми на съвместна работа правят възможно подобно впечатление?

П. Бурдийо: Според мен, това впечатление е резултат от един тип колективна работа, който метафорично може да се обозначи като “работилница” в смисъла на художествените и занаятчийски ателиета от епохата на Куатроченто. Това е място, където много чираци работят заедно под ръководството на един майстор, обменят опит и идеи, учат един от друг и един с друг. По време на продължителната ни и интензивна съвместна работа върху *Нищетата на света*, ние развихме определени форми на работа, при които си разменяхме транскрибираните интервюта с цел детайлна критическа дискусия, като самият аз в една първа стъпка предложих за критично обсъждане някои мои предварителни изследвания. Определени пасажии от интервютата бяха многократно препрочитани и най-подробно обсъждани. Текстовете, които предшестват публикуваните интервюта, също са продукт на тази форма на колективен труд - те бяха критично рефлексирани и развити в интензивните и постоянни групови дискусии, което вероятно също е допринесло за създаване на споменатото впечатление. Въпреки това отделните текстове си остават много индивидуални и различни, което не сме се и опитвали да избегнем.

Ф. Шултајз: Въпреки това е изненадващо колко добре е синхронизиран този оркестър от почти двадесет автори и до каква степен независимо от различието на стиловете се налага впечатлението за един общ начин на писане.

П. Бурдийо: Не на последно място това впечатление е заслуга на жените – изследователки, които взеха участие в проекта. Докато анализите и интерпретациите на колегите мъже почти без изключение трябваше да бъдат подлагани на критична дискусия и проверка в групата, тези на Розин Кристин например бяха абсолютно готови за публикуване без каквито и да било корекции. Жените в екипа намираха почти винаги без проблем правилния тон, подходящия вход към интервюто и притежаваха способността при анализа на транскрибираните интервюта веднага да стигнат до същността на нещата и без заобиколни пътища да изведат основното. Това се отрази много добре на работата на цялата група. Жените до голяма степен зададоха правилния тон на колегите си мъже...

Ф. Шултајз: ... и ги предпазиха от изпадане в тежко теоретизиране?

П. Бурдийо: Точно така. Благодарение на това постигнахме и една от целите, която си бяхме поставили още в началото, а именно текстовете да могат да се четат по-лесно от една по-широка публика. Тази цел произтича непосредствено и от политическите цели на изследването.

Цялостният и завършен характер на *Ницетата на света* се дължи, разбира се, и на структурата, която е в основата на произведението. В началото планът за неговото изграждане беше много по-амбициозен и претенциозен, отколкото може да се предположи, ако се съди по крайния продукт. Имахме идеята да напишем към всеки раздел на книгата специален социално-статистически увод, в който посредством съответните социални индикатори да се представят, така да се каже, макроструктурните специфики на съответната област.

Освен това и отделните глави, които разглеждат по-обща социологическа проблематика, също допринасят за кохерентността на общото ни произведение. Достатъчно е да си припомним главата за образованието, в която въз основа на една централна обзорна тема се представят перспективите на отделни агенти или групи в техните взаимни влияния. Трябва да си припомним и това, че основните глави на *Ницетата на света* са отражения и синтези на интензивни социологически изследвания от изминалите 30 години и се характеризират с това, че са едновременно ръководени от теория и наситени с емпирия, макар това да не се набива на очи при повърхностно разглеждане.

Ф. Шултајз: Казаното навежда на мисълта, че със своята многопластова и многомерна структура, с кодираните връзки между едновременно независими и въпреки това систематично преплетени индивидуални случаи, респ. социоанализи на конкретни съвременници, както и с преднамерената си близост до литературни образци, това изследване е ориентирано към идеала за едно социологическо колективно художествено произведение.

П. Бурдийо: Това е напълно вярно! Нашата работа се доближава много до стила на работа на един Клод Симон (изтъкнат представител на *nouveau roman*, бел. Ф. Ш.), който аналогично на колажите на модерните художници в буквалния смисъл прикрепва единичните скици една до друга, една над друга, една под друга, докато постепенно изгради произведението си и го превърне в цялостен и съгласуван образ. Между впрочем тази аналогия с художествения стил и техника на работа в никакъв случай не е толкова преувеличена, колкото изглежда на пръв поглед. Така например по време на интензивната ми работа със записите от интервютата бях развил една детайлна символна система, собствен символен език, за да мога да отбелязвам систематично мълчанието на респондентите, тяхното колебание и размишляване, дългите паузи посредством точки, които съответстват на изминалото време. Но също така използвах и специфични знаци като насочени нагоре стрелки, за да отбележа например повишаването на гласа. Няколко от транскрибираните от мен по този начин страници, които в много отношения наподобяват партитури, бяха публикувани в списанието на литературния авангард *Revue de la littérature générale*.

Също така графичното оформление на книгата съзнателно беше подчинено на идеята за социологическо художествено произведение. Оформлението на корицата беше гениално хрумване на нашия графичен дизайнер, което за съжаление при превода на немски език не можеше да се възпроизведе заради играта на думи. Същото може да се каже и за формата на шрифта, за оформянето на междинните страници или заглавията, както и за представянето на интервютата в колони, което съвсем съзнателно наподобява оформянето на текстовете в театъра. С други думи, опитахме се във възможно най-висока степен да съгласуваме формата и съдържанието на това произведение и да осъществим нашата представа за цялостно кохерентно оформление до най-малките детайли на книгата.

*Превод от немски език:
Светла Маринова*

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

**НИЩЕТАТА НА СВЕТА НА ПИЕР БУРДИЙО –
ИЗСЛЕДВАНЕ И ПРОТОТИП НА ЕДНА ДИАГНОЗА НА
ОБЩЕСТВОТО “ОТ ДОЛУ”**

ФРАНЦ ШУЛТАЙЗ и НЕКТАРИУС НЕМИРЕС

Franz Schultheis and Nektarios Ntemiris. THE WEIGHT OF THE WORLD BY PIERRE BOURDIEU: A STUDY AND A PROTOTYPE OF A „GRASS-ROOTS“ DIAGNOSIS OF SOCIETY

In 1993 in France a sociological study appears – *The Weight of the World*, a collective writing led by Pierre Bourdieu. Within various perspectives it refers to the topics of poverty and social exclusion. The study stimulates critical reflection upon the speakers' positions, the contexts and effects of the representation of the generally accepted discourses. The study is not just a warlike challenge to the “political class”, to the political representatives and structures as accomplices to the processes of suburbs degradation; the study should be read also as challenging the methodological prerequisites and self-evidences of the scholarly orthodoxy, which while claiming to be “value-free” rather conceals than unmasks the power relations.

The paper aims at reconstructing the tradition that Bourdieu gave grounds to: the tradition of “grass-roots” diagnosis of society carried out with qualitative methods; at making its methodological and historical prerequisites explicit and at st.

Всеки, който прочете книгата на Бурдийо *Нищетата на света*, няма как да не направи подсъзнателна асоциация с поставения от Гейтри Спивак въпрос: *Може ли подчиненият да говори?* Този въпрос задава една критична перспектива към медиите, политиците, но и към интелектуалната левица, която от една страна претендира, че може да говори от името на “маргинализираните, подчинените маси”, а от друга се измъква от отговорност, като твърди, че “масите” могат да говорят от свое име. Това, според Спивак, е равносилно на нежеланието ѝ да се занимава по-сериозно с обществените структури и йерархизираните пространства, които решават кой ще бъде чул в публичността и кой – не. Следователно става дума за въпроса за представителството на хора, които по правило никога не могат действително да говорят от свое име, за шансовете им да бъдат чути в публичното пространство, както и за въпроса *как* ще бъдат възприети. Защото се получава така, че те са трайно зависими от позициите на своите говорители и дискурсивните контексти, от които последователно биват изключвани въз основа на позицията си в социалното пространство.

Нищетата на света, която излезе през 1993 г. под научното ръководство на Пиер Бурдийо, може да се тълкува като опит да се даде на някои от тези хора,

които обикновено се появяват само като обекти на медийни, научни или политически дискурси, възможността да артикулират преживяванията си. Тук онези, за които обикновено се говори, които обикновено биват обсъждани, са в позицията сами да говорят. И това става не в рамките на някакъв лишен от контури корпус от текстове, в който тяхното говорене има опасност да се превърне в спонтанно-социологически субективизъм, а в полето на наблюденията, анализите и емпиричния материал на групата социални учени, събрана около Бурдийо. В тази книга те се опитват да положат специфичните перспективи на интервюираните и техните социални позиции в обективните структури на френското общество.

При това бързо става ясно, че *Нищетата на света* в никакъв случай не се опитва да смекчи своя критичен тон, а напротив, открито го демонстрира на различни, свързани помежду си равнища: по отношение на едно академично пространство, което все повече се отдалечава от хората, за които говори; по отношение на традиционните подходи на емпиричните изследвания, чиито статистически методи все повече скриват конкретното страдание и зависимите от социалната позиция възможности, граници и принуди на социалните агенти; по отношение на една държавна политика, която все повече се оттегля от обществените интереси; както и по отношение на една неолиберална логика, през мрежата на която изпадат все повече и повече хора.

В този смисъл *Нищетата на света* е едно произведение, което от различни перспективи засяга темите за бедността и социалното изключване. Успоредно със самите мотиви, изследването провокира и към критична рефлексия на позициите на говорителите, контекстите и ефектите от представителството на общоприетите дискурси. Книгата представлява войнствено предизвикателство към една “политическа класа”, към политическите представители и структури, които са съучастници в процесите на упадък на предградията, макар и индиректно – с това, че са се отказали от политическата отговорност за сметка на засегнатите. Същевременно изследването трябва да се разглежда и като предизвикателство към методологическите предпоставки и самоочевидности на научната ортодоксия, която с претенцията за „свобода от ценности” по-скоро прикрива, отколкото разобличава отношенията на власт [Нищетата на света: едно двойно предизвикателство, Интервю на Франц Шултайз с Пиер Бурдийо, по-горе].

В исторически план това изследване има своето място в началото на 90-те години, когато приключва периодът на управление на френските социалисти. Става дума за един вид критична равностметка, която показва на социалистите последиците от собствените им политически действия, довели в крайна сметка до техния провал на парламентарните избори. “Нашата цел беше посредством конкретни емпирични изследвания да покажем какви са социалните последици от започналата през 70-те години и след това негласно проведена от социалистите неолиберална ера в областта на социалното жилищно строителство като цяло и в областта на предградията по-специално.” [пак там]

През 1989 г. френският Застрахователен и инвестиционен фонд (*Caisse des Depots*) отправя молба към Бурдийо да състави концепция за изследване на “социалните проблеми”, които по това време са основен предмет на общественно-политическия дебат и любима тема на масмедииите и техните

репортажи за предградията, и на възникването на различни, отчасти търсеци сензация стачни движения. Бурдийо незабавно се дистанцира от идеята на поръчителите да изследва тази тема с традиционните средства на анкетата и конвенционалната техника на въпросника и обявява, че заедно с няколко свои сътрудници ще развият алтернативен подход, който е по-адекватен на предмета. Целта му е преди всичко систематично и рефлексивно да се дистанцира от онези изследователски подходи, които (съзнателно или не) изкривяват предмета и въз основа на конструкцията и концепцията си самите те стават потенциални инструменти на власт и форми на символно насилие. Зад техните статистически методи хетерогенните траектории на отделните лица се сливат в изкуствено създадени, хомогенни същности, което прави невъзможен по-дълбокия, разбиращ поглед върху живота на засегнатите. От тази гледна точка няма да е погрешно ако кажем, че първоначално концепцията на изследването е положена върху една крайно несигурна основа, но се ръководи от една съвсем ясна представа за това какъв тип изследване *няма* да се практикува.

Макар често настойчиво да се твърди, че *Ницетата на света* представлява радикален методологически обрат в творчеството на Бурдийо, свързането на дълбочинни интервюта, стандартизирани анкети и критичен анализ на социалните обстоятелства не е нещо ново в изследователската му практика. Този метод може да се открие още в ранните му изследвания в разтърсения от процесите на колониализация и съпротивителни борби Алжир. Ето какво казва Бурдийо в едно интервю: “Спомням си много добре един разговор, който тогава проведох с един алжирски готвач, който с невероятна аналитична яснота ми изложи обществения контекст на Алжир от онази епоха и имаше много сходни прозрения с моите в ролята ми на социологически наблюдател. Този разговор ме накара да осъзная, че благодарение на специфичната си позиция в социалното пространство определени социални агенти разполагат с една спонтанна социология, която може да бъде много близка до научната социология. [пак там]. Както в Алжирските изследвания, така и в *Ницетата на света* на преден план е опитът, с помощта на една методика на разбиращата социология, социалните агенти да се схванат в тяхната необходимост и да се разбере защо те действат по този начин, а не по друг. В рамките на едно интервю се дава възможност на онези, които не разполагат нито с материални, нито със символни средства, за да оставят следи в историята и в този смисъл да съществуват социално, да бъдат чути и изслушани.

Като продължение на това в кръга на почти двадесетте сътрудници, участващи в проекта, се взема решението, при това още в самото начало, теоретичните текстове да бъдат написани на един разбираем от всички език. Ако изследването е посветено тъкмо на онези, които въз основа на социалната си позиция имат ограничен достъп до придобиването на културен капитал, то текстът трябва да се стреми, доколкото е възможно, да избягва тези форми на символно изключване.

От друга страна, това произведение е насочено, разбира се, и към посветените и виртуозите на социално-научния дискурс, чиято теоретична школовка и умения, както и свързаните с тях потребности от аналитична дълбочина и концептуална прецизност, ще бъдат удовлетворени основно посредством четенето между редовете, посредством долавянето на фината

работа по теоретичното конструиране под равнището на разказа, посредством коментарите, които рамкират интервютата, но преди всичко посредством самостоятелното откриване на връзки и взаимодействия с други експлицитно “теоретични” произведения на Бурдийо.

“Не да оплакваме, не да осмиваме, не да презираме, а да разбираме!” – Тези думи на Спиноза са нещо като етическо мото на участниците в проекта, лайтмотив на отношението им към респондентите. В това колективно произведение Пиер Бурдийо и сътрудниците му представят истории “от долу”, разказани от хора, които иначе нямат възможност да говорят, още по-малко да бъдат чути. Това са свидетелства на обикновени хора, които разказват за своите големи и малки неволи, за съвсем обикновения си живот и неговите конкретни обстоятелства, за своите надежди и фрустрации, оскърбления и страдания. Теоретичните текстове, които представляват рамка на интервютата, дават от една страна поглед върху специфичната жизнена ситуация на интервюираните лица и техните социални условия, жизненни траектории и преживявания, а от друга – позволяват в Бурдийовистката терминология поместване на лицата в социалното пространство, като по този начин предпазват произведението от опасността да попадне в капана на субективизма. За разлика от една основно феноменологическа концепция не става дума за това мисленето, интерпретациите и възприятията на интервюираните лица да бъдат разбрани сами по себе си, а по-скоро за това да бъдат интегрирани в социологическия анализ на доминиращите социални структури. Поради това разказите на различни лица от едни и същи среди и едни и същи професионални полета са “пакетирани” в отделни глави. Това дава възможност да бъдат по-добре осветени конкретните ситуации в отношението помежду им. На сътрудниците на това изследване този подход дава възможност гъвкаво и рефлексивно да осъществяват връзка между макро- и микро-социологическата перспектива, между обективното и субективното ниво и по този начин да вземат на сериозно, да разбират и обясняват онези несъответствия и противоречия, които интервюираният често не осъзнава във всекидневната си практика.

За разлика от феноменологическата представа за “емпатично” разбиране на другия въз основа на елементарна размяна на социални роли и перспективи, това социологическо разбиране на един “чужд” човек, било то в смисъла на “далечен” или на “непоносим”, “несъвместим”, не тръгва от идеята за едно свободно от властови отношения пространство на принципно сходни актьори със взаимно заменими гледни точки, а от представата за едно йерархизирано пространство на социални позиции и структурно сходно на него пространство на социални перспективи. В този смисъл бедността и различните форми на изключване не са статични мотиви, които в “духа” на една субективистка или също неолиберална “философия” могат да се избегнат безпроблемно с лична инициатива, късмет, смелост и интелект, стига само да има добро желание. Вместо това изследването показва много ясно вътрешните граници, които определят структурирания от социалните условия хабитус на агентите и в този смисъл лимитират рамката на тяхното мислене и действие, техните надежди, представи и перспективи. То показва също така и външните фактори, йерархичните структури, които определят и легитимират – както материално, така и символно – кой може “да успее” и за кого изходът от нищетата ще остане

затворен поради липсващ, респ. неадекватен културен, социален и икономически капитал.

Нарастващите и изострящи се обществени разриви и пропасти се осветляват от често систематично противопоставените гледни точки на домакини, учители, младежи, социални работници, домоуправители, работници на смени, съдии, селяни, студенти и пенсионери. От една страна се разглеждат обективните положения на материална лишеност, специфичните социални положения, бедност и форми на изключеност. От друга – в критическа перспектива се осветлява конкретната позиция на един индивид в социалното пространство и свързаното с нея относително (в смисъл на “релационно”) преживяване на обществените отношения на власт и господство и тяхното проявяване под различни форми на символно насилие и социално затваряне и изключване. Многообразието от “съседни” перспективи прави още по-ясни пропастите, недоразуменията и противоречията между различните социални агенти по отношение на конкретните теми. Във всяка от скицираните картини на обществото намира израз само една определена, по необходимост ограничена, и доколкото е зависима от позициите – селективна конструкция, чийто социален смисъл се разкрива не при изолирано разглеждане, а само във взаимодействието между различните перспективи.

В целостта си конструираните по този начин картини на обикновените хора и обществото представляват една безпощадна радиография на френското, а и не само на френското съвременно общество. Последното е белязано от нарастваща принуда към конкуренция във всички области на живота, от структурно обусловена масова безработица и социална маргинализация, респ. изключване на все по-широки групи от населението, изостряне на конфликтния потенциал особено в отношението между “местни” и “пришълци”, както и между различните клиенти на социалната държава, между деца и младежи, които израстват в безнадеждността и безперспективността на мрачните предградия. То е белязано освен това и от нарастваща заплаха за жизнения стандарт на т. нар. “средни слоеве” и най-общо от едно проявяващо се под различни форми постепенно оттегляне на държавата от нейната отговорност за общото благо – от създаване на условия за налагане на справедливост при разпределението до изпълняване на функцията ѝ на съдия и регулатор на света на труда.

При концептуализирането, съставянето и провеждането на проекта Бурдийо е могъл да разчита на изпробвана мрежа от учени, някои от които от години са се специализирали в отделни изследователски области и поради това са могли продуктивно да инвестират в изследването своите знания и “занаятчийски умения”. Сравнително лесната разбираемост и удивителната съгласуваност на изследването скрива обстоятелството, че почти двадесет различни личности спомагат да се създаде едно произведение, което често оставя впечатлението, че е написано от един човек, в което Бурдийо е главен майстор, а под ръководството му редица критично настроени калфи обменят идеи помежду си, учат един с друг и един от друг. В този смисъл основните глави в *Ницетата на света* представляват резултат и синтез от различни социологически изследвания през изминалите 30 години. Те имат както теоретично подплатен, така и емпирично наситен характер, макар това да не се забелязва при повърхностно разглеждане.

Така например в работата си по *Ницетата на света* Мишел Пиалу се опира на дългогодишните си изследвания на полето на труда като цяло и по-специално - на всекидневните условия на живот на работниците в заводите на Пежо в Сохо. В резултат на това той е могъл да черпи максимално от натрупания в тези изследвания капитал от теоретично осмисляне и емпирично експертно знание. На свой ред Патрик Шампань и Реми Льоноар обогатяват изследването със знанията си за журналистическото и юридическото поле. Развиваното в продължение на години *know-how* дава възможност без да се прибегва до помощта на въпросници и без много заобиколни пътища да се намери подходящата формулировка на един сполучлив въпрос.

Скрито остава също така обстоятелството, че зад всеки рамков текст, който е поднесен на читателя с яснота и разбираемост, по-скоро необичайни за френската академична традиция, стоят не рядко часове взаимна критика, спорове и саморефлексии – от първите пробни интервюта, които Бурдийо подлага на дискусия със своите сътрудници, до окончателното обработване на материала за самата студия. Ето какво споделя Бурдийо в тази връзка: “Определени пасажии от интервюта бяха многократно препрочитани и най-подробно обсъждани. Текстовете, които предшестват публикуваните интервюта, също са продукт на тази форма на колективен труд: те бяха критично рефлектирани и развити в интензивните и постоянни групови дискусии [...] Въпреки това отделните текстове си остават много индивидуални и различни, което не сме се и опитвали да избегнем.” [пак там]

Това изискване за постоянна саморефлексивност играе важна роля и при анализа на интервюта, защото противоречията във всекидневната логика и практика, чието осъзнаване от страна на “обективиранияте” в рамките на интервюто често е свързано с вътрешни конфликти, психически защитни механизми и отчасти болезнени процеси на познание, са застрашени от това да бъдат изгладени от перспективата на учения поради липса на кохерентност или да станат жертва на интелектуалистски оценъчни и осъждащи проекции.

Последното обаче не означава, че изследването на Бурдийо се въздържа от оценка. Напротив, може да се каже, че *Ницетата на света* в много отношения трябва да се разбира като обвинителен акт срещу икономическите, социалните и политическите тенденции на развитие във френското общество и преди всичко по отношение на държавата, която в продължение на няколко десетилетия постепенно се е оттеглила от обществените дела и интереси и ги е оставила на произвола на неолибералната логика на икономическото поле, или ги е стоварила върху засегнатите от тях.

По този начин *Ницетата на света*, подобно на други по-ранни произведения на Бурдийо, подчертава настоятелно претенцията му да акцентира, в традицията на Дюркейм, върху критическия потенциал на социологията в рамките на хуманитарните и социалните науки и да го поддържа жив. В противовес на Веберовото предупреждение за свобода от ценности в науката, Бурдийо постоянно обръща внимание на това, че именно тази мнима свобода от ценности не рядко въвлича интелектуалеца, учения, философа в базисно съучастничество. В смисъл, че съзнателните или несъзнателни форми на автоцензура го възпират да назовава еднозначно структури и механизми на властта и под прикритието на догмата за въздържане от ценностни отсъждания

го тласкат към това несъзнателно да допринесе за запазване на социалното неравенство. С оглед на факта, че всяко знание, което на пръв поглед е формулирано “неутрално”, много лесно може да бъде използвано от господстващите позиции за установяване и закрепване на властови отношения, студията на Бурдийо и неговите сътрудници показва на читателя много ясно откъде духа вятъра. След излизането на студията Бурдийо заявява: “Ретроспективно погледнато, в това отношение много дълго се подлагах на автоцензура и си забранявах да представям науката и политиката като съвместими, за да не наруша тази общо споделена форма на вярата в определена норма на научната работа.” [пак там]

Поведението на Бурдийо винаги е било поведение на един критически интелектуалец, който разглежда социологията като по необходимост нарушаваща спокойствието форма на рефлексия и който активно използва нейния методически и теоретичен инструментариум и придобитото с него знание, за да се намесва в политическите, икономическите и социалните дискурси, както и за да обръща внимание на това, че социалното страдание има своята история и е неин продукт. Този политико-просветителски тон може да се проследи от ранните работи на Бурдийо върху обществената ситуация в Алжир през 50-те години през неговото епохално изследване *Дистинкцията* и критичното му произведение върху академичното поле *Homo academicus*, което му донесе прозвището “предател отвътре”, до обсъжданото тук изследване. Като последователно представяне на всекидневното страдание от социално произведените и произвеждани принуди, форми на власт и на лишаност от власт със собствените средства и възможности на социологическия анализ и социологическата диагноза, *Нищетата на света* се вписва във френската традиция на критическите интелектуалци. С директното си обвинение срещу безотговорните политически отговорни лица и институции изследването трайно се намесва в публичната дискусия.

Това предизвикателство на Бурдийо към мястото на социалните и хуманитарните науки както в, така и по отношение на целия обществен контекст, призивът на един интелектуалец към интелектуалците да се намесват в политическите и икономическите дискурси, да използват знанието си, за да опровергават, за да противоречат, за да обвиняват и просвещават е причината текстовете на Бурдийо да бъдат интересни и необходими и в наднационалното пространство.

Този, който разглежда *Нищетата на света* като занимание със специфичните френски проблеми е изложен на опасността да изпусне от поглед факта, че ресурсите, за които се водят битки, били те от материално или символно естество, механизмите на изключване и разграничение на йерархиите, властовите структури и упражняването на символно насилие са реалност и извън границите на Франция. Още повече, че в хода на глобализацията и утвърждаването на неолибералната политика обществените структури пораждат едно все по-голямо, исторически формиращо се сходство между различните общества. Да се квалифицира нищетата на френските предградия като феномен от другата страна на Рейн означава да се игнорира нищетата в собствената страна, тя да се проектира навън. Впечатляващата глава за Чикагското гето, написана от Лоик Вакан не е единствената, която показва, че да се ограничи

релевантността на изследването до Франция означава да не се оцени неговото фактическо значение. Събраните в процеса на това изследване картини на обикновените хора и обществото претендират да имат смисъл и значение за социологическата диагностика на късно модерните общества, надхвърлящи тесните национални граници и етнографската специфика на емпиричния предмет. Те не могат да бъдат отхвърлени и смекчени просто като “типично френски” според имунизиращата формула: “Това може да важи за съседите, но не и за нас”.

Вярно е, че могат да се установят различия между състава на населението във френските предградия, техните специфични правила, неписаните кодове на обитателите им, юридическите, икономическите и политическите зависимости от една страна и социалните структури извън границите на Франция – от друга. Но релационният, генетико-структуралистски подход на Пиер Бурдийо предлага концепции-парадигми, които служат като импулси тематиката и методиката да се вземе на сериозно и по отношение на социалните обстоятелства извън Франция, да се преосмислят дискурсите, теоретичните конструкции и изследователските подходи по отношение на онази *Нищетата на света*, която може да се открие в най-близкото съседство.

ЛИТЕРАТУРА

- Bourdieu, P.** et al. 1997. *Das Elend der Welt. Zeugnisse uind Diagnosen alltäglichen Leidens an der Gesellschaft*. UVK, Konstanz, [Orig.: *La misère du monde*, Edition du Seuil, Paris, 1993].
- Schultheis, F.** / **K. Schulz.** (Hg.) 2005. *Gesellschaft mit beschränkter Haftung. Zumutungen und Leiden im deutschen Alltag*. Konstanz, UVK.
- Das Elend der Welt.** Eine zweifache Herausforderung. Pierre Bourdieu im Gespräch mit Franz Schultheis. S. 10-13, In: *Sozialismus* 1/1998.

*Превод от немски език:
Светла Маринова*

„НИЩЕТАТА НА СВЕТА” В ГЪРЦИЯ

НИКОС ПАНАЙОТОПУЛОС

Nikos Panayotopoulos . ‘THE WEIGHT OF THE WORLD’ IN GREECE

The author is the head of the Greek study conducted after the model of Pierre Bourdieu’s ‘The Weight of the World’. The article is a reflection on the conception of the study in 2002, its context and objectives. It provides arguments as to why the researchers decided to put the emphasis on four large and typical forms of misery and suffering that are characteristic of this particular society. These four forms are related to change in labour, education, the welfare state, and culture. To do that, the author develops his thesis of the ‘dynastic-bureaucratic state’ as typical for the Greek society (and of the respective peculiarities of the civil society), a state which, in its own specific way, also reacts to neo-liberal politics of nowadays.

Шест месеца преди да почине, по време на престоя си в Атина, където участва в колоквиума „За европейско социално движение”, организиран от гръцкия клон на асоциацията *Raisons d' Agir*¹, Общата Конфедерация на труда и големия всекидневник *Ta Hea*, Пиер Бурдийо и гръцката асоциация *Raisons d' Agir* лансират идеята да организират изследване от типа на *Нищетата на света* в Гърция. Предложението е прието с ентузиазъм от всички институции и най-вече от Изследователския център по труда към Гръцката Обща Конфедерация на труда, от Националния център за научни изследвания и от Факултета по философия и социални изследвания при университета в Крит. Тези институции, в сътрудничество с гръцкия клон на асоциацията *Raisons d' Agir* решават да предложат техническите средства и нужните изследователи, за да може да подпомогнат ефикасно осъществяването на този проект. Изследването трябва да се ръководи от Пиер Бурдийо и Никос Панайотопулос.

Смъртта на Пиер Бурдийо обаче променя ситуацията. Институциите преосмислят решенията си и след серия от преговори решават да продължат проекта, но със значително орязване на бюджета. Целият опит с тези преговори би могъл да бъде ценен материал за разсъждения върху циркулирането на научните идеи, както и върху социалните условия на възможност за разпространение и за приемане на идеята за необходимостта от създаването на европейско социално движение.

¹ Френска асоциация на интелектуалци за колективно критическо гражданско действие, както и френско издателство в Париж, ръководено от Бурдийо, където се публикуват критически изследвания. (Б.ред.)

Така само дванадесет изследователи и докторанти – социолози, икономисти, антрополози и историци - вземат решението да продължат изследването. С оглед на метода, който трябваше да приложим, от една страна, и компетенциите и специализацията на тези изследователи, ние предефинирахме логиката на образуването на предмета на нашето изследване и решихме да поставим ударението върху четири големи и типични форми на нищета и на страдание, които характеризират съвременното гръцко общество. Онези, които се образуват от промяната на отношенията на труд, на системата на образование, на социалната държава и на културния космос [Panayotopoulos, 2008]. Тези четири групи промени са много свързани помежду си и ни позволяват да уловим ефектите на един нов начин на производство и на господство, каквито несъмнено настъпват. Такъв тип ефекти са малко разбрани от политиките. Те се проявяват под формата на неясни бунтове, на поставяне под въпрос, но в една твърде обща форма. Те са нещо като невидимо страдание на работното място, в училището. Те не намират език, на който да бъдат изразени и именно затова се оказаха привилегирован ход, за да бъдат изучавани формите на нищета на различните групи от едно общество в преход.

Обаче аз съм длъжен да отворя скоба, за да ви дам представа за някои необходими елементи на гръцкото общество - познато, но също и непознато. Те ще ви позволят да разберете защо изследването ни изглеждаше крайно необходимо.

На първо място, може да се каже малко брутално, че става дума за общество, което винаги е имало „династико-бюрокраична” социална държава. За да обозначим добре някои определящи характеристики на гръцката държава е добре да отбележим, че Хегеловото разграничение между гражданско общество и политическо общество не съществува в гръцката обществена формация. Зависимостите на политическото от социалното остават като че ли привидни, отношенията човек-човек са все така важни и до днес. Тъй като държавата в Гърция, не е резултат на кристализация на капиталистическите отношения на производство, нейната относителна автономия се дължи в по-малка степен на материалните и икономическите потребности, отколкото на вноса на институционални рамки. Те всъщност определят в голяма степен структурата на гръцкото общество. Често се ограничаваме да мислим за две основни функции на държавата - привлекателният преразпределителен (дистрибутивен) характер на ресурсите и измерението ѝ на работодател - комбинирайки ги с идеологическо остойностяване на самонаемането и държавната служба.

Друга черта, пряко свързана с предишната е, че през почти целия XX век, до 1974 г., когато пада диктатурата, Гърция е била в дълъг недемократичен период. Големият залог на конфликта в политическото пространство през целия този период е легитимността на демократичния режим, докато въпросът за състоянието на социалната държава остава напълно на заден план. Всъщност след края на Втората световна война и на гражданската война през 1945-1949, възползването от обществена служба за голяма част от обществото е основен начин да имаш доход. Държавата-работодател позволява, както бързото реконструиране – политическо и икономическо – на голяма част от дребната „националистическа” буржоазия, така и неутрализирането – социоекономически – на повечето от „левите сили”, чрез изключването им от

„държавния апарат”. По всичко изглежда, че раздуването на държавния апарат на идеологически и икономически основания, които са контролируеми, е свързано с политика – това цели селективното и систематично изграждане на една широка поддържаща класа, на нови средни слоеве, на нов гръбначен стълб на формиращата се нация. Т.е. една разпознаваема по привилегиите си и по политическата си зависимост социална категория. Характерно е, че катастрофалната икономическа ситуация, както и бедността на населението не са лекувани с приемането на общи мерки за предотвратяване или за осигуряване, които, тъкмо поради общия си характер, биха могли да бъдат от полза за всички.

През 70-те години, след диктатурата, по време на политическото и интелектуалното либерализиране, за първи път се поставя въпросът за структуриране на социалната държава. Но в момента, в който социалните и политическите условия позволяват да се постави този въпрос, икономическите условия липсват, тъй като гръцката държава трябва да се справя с ефектите на световната икономическа криза. В тези условия социалистическата държава на 80-те може само да възпроизведе ролята на държавата-работодател, допринасяйки сериозно за формиране на едно бюрократико-административно поле. То е още по-тежко и нефункционално и е от полза за социалните категории, които преди това са били изключени от него.

В различните фази на еволюцията на гръцкото общество се забелязват различни типове политическо акредитиране, които различават социалните групи. От една страна това са онези, които притежават легален социален достъп до властовите центрове като начин за присвояване на ресурси, а от друга страна са онези, които са лишени от подобен достъп. Така всички регламентации на социалната политика се вписват в рамките на процесите на изработване на легалните акредитации за достъп до властовите центрове. Взетите решения най-често са политически маневри, които се вписват в логиката на клиентелистките отношения. В този смисъл правото не е просто считано като гарант за правата, а като универсален начин за налагане на особени изисквания. Това е така заради смесването на частния и на публичния ред.

В тези условия държавата се счита или за репресивна инстанция, или за преразпределителна (дистрибутивна) инстанция на ресурси. Т.е. това е държава-работодател. А семейството продължава да осигурява все още, макар и в по-малка степен връзките, даващи сигурност и солидарност поради слабостта на социалната държава.

Недоверието на гражданина спрямо държавата остава силно. Сферата на властта се оказва до голяма степен пространство, което може да бъде описано като място за конфискуване на икономическия, социалния и символния капитал в полза на група, стремяща се да монополизира публичното пространство. Наблюдават се различни форми на патримониализъм, чрез които групите си присвояват ползи и собственост, свързани с публичните длъжности, които заемат. Можем да кажем, че всички тези анархични и аномични поведения, както ги наричат на журналистико-политически език, които понякога са приемани и дори поддържани, са свързвани с едно особено социално безсъзнателно мислене и са резултат на слабия социален ред, свързан с изключителната уязвимост на символен капитал, гарантиран от държавата.

От още по-обща гледна точка можем да кажем, че начинът на възпроизводство, основан на наследствеността, който се развива при първото разделяне на работата на доминация по време на първия период на образуване на гръцката държава, се трансформира, казано на теоретическия език на Пиер Бурдийо, в начин на бюрократично възпроизводство на училищния, образователния компонент. Това се налага в процеса на диференцирането на полето на властта. Но този преход се осъществява под особената форма на бюрократично възпроизводство от „семеен” тип. Оттук следва, че гръцката държава остава едновременно публична и частна, без да позволява пълното отграничаване на чиновника от функцията му, от службата му [Bourdieu, 1997:55-68].

Различните борби и кризи в полетата, които образуват полето на властта, в самото поле на властта и в глобалното социално поле могат да бъдат описани като борби между два начина за възпроизводство на начина за легитимно възпроизводство - между начина на бюрократично възпроизводство с образователния компонент, основан на „компетенцията”, и другия, който също е бюрократичен, също е с образователен компонент, но е основан върху „контрол на държавните ресурси” посредством една клиентелистка система [Tsoukalas, 1987].

Тази дълга скоба беше необходима, за да очертая рамката, в която трите големи групи от фактори, споменати в началото, обуславят последните преобразувания на гръцкото общество, произвеждайки различни форми на социални нищети.

Всъщност, въпреки че след падането на диктатурата голяма част от икономическите стратегии на Гърция бяха променени по посока на отваряне към чуждестранния капитал и към политики за борба срещу инфлацията и въпреки че политиките за „структурно нагаждане”, поддържани от международните организации станаха част от социо-икономическата среда на страната, това, което става по-значимо през последните десет години е политико-икономическата доминация, състояща се в прилагане на техниките за управление, идващи от САЩ. За да дам някаква представа за това, е достатъчно да спомена: вълната на приватизациите, започнала през 90-те години, увеличаването на заплатите и стабилизирането на обществения сектор, увеличаването на гъвкавостта на пазара на труда, свързана със Закона за развитието, дерегулацията на закрилническата роля на законодателството относно пазара на труда, намаляването с 11,5 на сто на цената на труда (докато в Европа процентът беше около 4.5 на сто), намесата в промяната на начина на функциониране на държавните предприятия с преминаване от многостранните преговори към едностранното решение на ръководството, без участието на синдикати, новите закони за труда и т.н.

Тази политика се прилага по особен начин. Първо, с приемането на процеса на приватизацията и на разлагането на не-конкурентноспособните капитали. Начинът на действие на държавните предприятия се преобразува на базата на критериите на частната икономика - въвеждат се процедури за промяната на неподвижността на чиновниците и т.н. Тази трансформация е направена:

- Чрез процеса на издаване на акции на т.нар. предприятия, който има за основен резултат отслабване на синдикалното движение.

- Чрез преадаптиране на политиката на политическите дотации за предприятията с цел да се подкрепят най-конкурентноспособните предприятия.

- Чрез приемане на политика на затягане на коланите и трансформиране на трудовите отношения, с насърчаване на заетостта на непълно работно време, увеличаване на уволненията, умножаване на броя на заетите на намален работен ден, свързване на заплатата с производителността и най-накрая – с опита, целящ да се наложат 40-те гъвкави часа с премахване на допълнителните часове и намаляване на средната заплата на заетите.

- Чрез промяна на управлението на безработицата по посока на подпомагане по-скоро на заетостта, отколкото на безработните. Чрез промени в сектора на социалното осигуряване с капитализирането на резервите му с цел да се ограничат разходите за здравеопазване, да се отрежат редица пенсии и да се улесни проникването на частните фондове, да се осигури достъп да частните застрахователни дружества.

- Чрез промяна на процеса на преподаването с насърчаването на свързването на образователните заведения с нуждите на пазара.

През този период възниква видимо отместване на „социалната държава” към „правовата държава”. Често последната е претекст за оправдаване на хаотичното отстъпление на социалната държава [Papadimitriou/Karagiorga, 1993:131-140; Christopoulos, 1991; Kollias, 1998].

На нивото на мерките за справяне с групите, които „създават проблеми”, все така се прилагат мерки за приобщаване на уязвимите категории. Те са вписани в политиката за заетостта, обусловена от логиката на преминаване към децентрализирана политическа инстанция и реорганизиране на държавните дейности. Тази логика е вдъхновена от неолиберализма и се опитва да помири образователната и предприемаческата насоченост, вписана в локалното измерение, без обаче да се отива на национално ниво. Но тези различни мерки за приобщаване (*поради разграничаването на подходите според логиката, наложена от финансиращата инстанция и с оглед на териториите, на начините на действие, на посочването на особените клиенти, които често заместват признаването на нуждите на ползвателите, усложняването на политическите партньорства, умножаването на ръководните и контролните инстанции, които способстват за бюрократизирането, както и процедурните действия, увеличаването на броя на новите професии, които без стабилна законова рамка дължат съществуването си на възпроизводството на тези механизми, които отчасти остават независими от тях*) правят трудно организирането на общо действие на тези категории, които също са уязвими поради бъркотията от всякакви „социални патологии”. Говорейки за уязвимостта на тези категории като за неадаптиране и опитвайки се да я обяснят чрез психологизиращи анализи и чрез социални преценки, способни да ни накарат да забравим социалните причини, тези механизми, наченати от различните успешни „проекти”, и от които се вдъхновява управлението *New Public Management, Нов Публичен Менеджмънт* (но в контекст, който не познава „публиката”), позволяват налагането на помощ, която свързва филантропията и надзора. Тази помощ благоприятства и насърчава все повече социалния контрол, който се осъществява в много различни условия в

сравнение с евфемизирания социален контрол на предишните периоди [Panayotopoulos/Vidali, 2003; Kavounidou, 1996:251-271].

Макар и всички въввлечени в тези механизми агенти да са съгласни, че научната оценка на политиките, които съответните механизми въвеждат в действие е трудна в научен план, те все пак трудно признават, че тя в същото време е и нежелателна. Силата на тези механизми се състои във факта, че се опитват да създават институции, в които всеки актьор намира интереса си в система, която успява да ни накара да повярваме, че съществува консенсус, надвишаващ противопоставянията на частните интереси. Последните усилия за развитие на начините на оценка на тези политики изглежда в Гърция, но не само тук, са без ефект. Защото политиките, прилагани чрез тези механизми се причисляват към ходовете, целящи да прокарат закони, обещаващи да разрешат или да намалят проблемите, макар и всичко да показва, че това няма да стане.

От друга страна темите, които директно произлизат от „общите места на новата планетарна вулгата”, както казва Бурдийо, на новата планетарна библия, фаворизират и поддържат ефикасността на тези механизми, чрез налагане на проблематиката на неолибералната представа за света. „Принудите на глобализацията”, свързани с „необходимостта от участие на Европейския Съюз” представляват общите места, в които се развива реториката, имаща за цел да ограничи мобилизациите на работниците и да стигматизира „контра-продуктивните” структури на гръцката икономика („хипертрофия” на обществения сектор, слаба производителност, патернализъм на синдикатите, популизъм и пр.). Тази реторика произвежда редица политически повели, които прокарат новата „Велика идея” на страната – модернизирането на страната и на нейните „традиционни елементи”. Така стачката, която е в служба на общото благо, е наричана „антисоциален елемент”, реакциите на намаляване на *Welfare state* (държавата на благосъстоянието, социалната държава) - реакции, принадлежащи на добре „устроилите се” и на „паразитите” на обществото. „Средният работник”, който се обявява против корпорациите в стачка – любим израз по телевизията – е представен като „мълчаливото мнозинство”, което реагира на корпоративните придобивки [Panayotopoulos, 2005].

Разбира се цяла поредица от първоначални условия позволяват амплифицирането на тези феномени:

- Икономическата криза, свързана с рестрикцията на модела на натрупването, следван до средата на 70-те години (центриран около преки чужди инвестиции и инвестиции в строителството);

- Дълбока промяна на начина на въвеждане на гръцката икономика на международния трудов пазар, минаваща от ситуация на протекция и на монополни структури към начини за регулиране, чувствително по-конкурентноспособни. Всичко това изразява противоречието на гръцката икономика, на гръцкото общество, което след като провежда интеграцията в европейската общност и на световния пазар остава застигнато в неадаптирани структури, за да се справи с напреженията и принудите, произтичащи от собствения му цивилизационен избор – този на отворената икономика;

- Криза на образователната система, свързана с инфлацията на училищните звания, вследствие на генерализиране на начина на възпроизводство с образователен компонент;

- Постепенно дисквалифициране на синдикатите, заради развитието на синдикален модел на базата на смазващата бюрокрация и на специализацията, която ги лишава от историческата им роля;

- Висока степен на икономическа и политическа зависимост от САЩ;

- Медии, които се държат от шепа хора – индустриалци и финансисти;

- Слаба способност на националните структури да произвеждат собственото си определение за качество;

- Организационно отслабване на политическите сили и неспособност за ориентиране на мрежата за разпространение и разпределение на политическия капитал. И т.н. [Вж. по-аналитично по въпроса Panayotopoulos, 2001:41-49]

В тази рамка се произвеждат множество структурни противоречия, които пък произвеждат различни нищети, част от които се опитам да опиша: страдание, неспокойствие на тези, които искат модернизирани на страната и създаване на обществен ред; неспокойствие на тези, които целят на всяка цена да осигурят възпроизводството си, което вече не се осигурява от държавата; неспокойствие на всички, които са инвестирали в обучение, за да осигурят възпроизводството си и живеят в излъгани надежди, заради девалвацията на дипломите; неспокойствие и на тези, които са жертви на процеса на модернизирани на страната, които се чувстват не у дома си.

В рамките на нашето изследване по модела на Пиер Бурдийо, на *Ницетата на света*, не всички проведени разговори бяха успешни. Само част от тях сега са издадени. Този неуспех се дължи на това, че освен членовете на нашата асоциация *Raisons d' Agir*, другите гръцки изследователи не познават социологията на Бурдийо. Въпреки, че се проведе едногодишен семинар за обучение на участниците в изследването, ние не успяхме да премахнем ефектите върху съзнанието на изследователите от убеждението, че има огромна разлика между „теоретици” и „емпирици” (една основна противоположност в гръцката наука - „теоретици” и „емпирици”) [Panayotopoulos, 2005:91-92]. Тази структурна опозиция е предразположена да действа като „епистемологическа двойка”, която ни кара да вярваме, че светът на възможностите е разделен между два полюса и спомага съществено за структурирането на поле на социалните науки със слабо кодифициране (начинът на действие и мислене е наистина следствие на личната биография).

Затова за нас самото изследване, ако оставим настрана политическата му функция, играе също ролята на символен инструмент в множеството битки, които една малка група социолози водим с цел да се формира същинско научно поле.

ЛИТЕРАТУРА

- Bourdieu, P.** 1997. De la maison du roi a la raison d'Etat. In: *Actes de la Recherches en Sciences Sociale*. no. 118, Juin, p. 55-68.
- Christopoulos, K.** 1991. *Tendances de développement du capital en Grèce*. Athènes. Epoque Contemporaine.
- Karagiorga, A.** 1993. *Dimention de la politique sociale actuelle*. Athènes, Fondation Saki.
- Kollias, G.** 1998. Les depanses sociales en Grèce. In: *Enimerosi IND – GSEE*. № 41.

- Kavounidou**, T. 1996. Les services de providence sociale et la lutte contre l'exclusion sociale. In: *Conférence sur l'exclusion sociale en Grèce*. (Ed.) C.N.R.S., p. 251-271.
- Panayotopoulos**, N. 2001. La reconversion de l'Etat grec à l'économisme dominant. In: *Regards Sociologiques*. T. 21, p. 41 – 49.
- Panayotopoulos**, N./M.Vidali. 2003. *Contribution a l'analyse des formes d'encadrement*. EGDL.
- Panayotopoulos**, N. 2005. *La misere des chomeurs*. Politropon.
- Panayotopoulos**, N. 2005. Le champ sociologique grec et les effets de la domination symbolique internationale. In: *Regards Sociologique*. N 30, p. 91-99.
- Panayotopoulos**, N. (sous la dir.) 2008. *Le désenchantement du monde*, Politropon.
- Papadimitriou**, G. Le début de l'Etat social dans la Grèce de la période après la restauration de la démocratie (1974-1991). In: *Dimensions de la politique sociale d'aujourd'hui*. Fondation Saki.
- Tsoukalas**, K. 1987. *Etat, Société, Travail*. Themelio.

Превод от френски език:
Стилиян Деянов

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

ДА СЕ РАЗБИРА¹

Пиер Бурдийо

Pierre Bourdieu. UNDERSTANDING

The text is a translation of one of the central methodological parts of the study of Pierre Bourdieu on social suffering, or what has been called positional suffering (*souffrance de position*), arising as the result of the great restructurings of the French society. It was published in 1993 under the title of *The Weight of the World*. In the part on ‘Understanding’, the meaning and procedures used in the study are explained. Since, according to Bourdieu, the polling situation is a social relation exerting effects on the results obtained, Bourdieu deconstructs its ‘naturalness’ and demonstrates the forms of symbolic violence that it can represent. Here the author discusses the principles of reflexivity – the so-called reflex reflexivity – by which the researcher can control the effects of conducting the conversation, its recording, its context.

Не бих искал тук да изпадам прекалено в плен на теоретически или методологически размишления, предназначени единствено за самите изследователи. “Ние всъщност не правим нищо, освен да се коментираме един друг”, казваше Монтен. Дори и да става дума за това – но по съвсем различен начин! – бих искал да избегна схоластичните разисквания за херменевтиката или за “идеалната ситуация на комуникация”. Смятам всъщност, че няма по-реален и по-реалистичен начин да се проучи отношението на комуникация в неговата всеобщност, освен посредством залавянето с проблеми (едновременно практически и теоретически), които възникват в особения случай на взаимодействие между анкетъора и този, когото той пита.

Не вярвам обаче, че в това отношение можем да се ослабяме на безбройните, т. нар. методологически съчинения за анкетните техники. Колкото полезни и да са те, когато осветляват един или друг ефект, който анкетъорът може да упражнява, без да го осъзнава, те почти винаги изпускат същественото. Несъмнено защото остават обладани от вярата в остарели методологически принципи, които често са плод – като идеал при стандартизиране на процедурите – на волята да се подражава на външните знаци за строгост на най-признатите научни дисциплини. Във всеки случай, не мисля, че те отчитат онова, което уважаващите своя предмет изследователи винаги са правили и винаги са знаели, проявявайки най-голямо внимание към почти безкрайните тънкости на стратегиите, разгърнати от социалните агенти в обичайното поведение на съществуването им.

¹ [Bourdieu, 1993: 903-925]

След като няколко десетки години се упражнявах в анкетиране във всичките му форми, от етнологията до социологията, от т. нар. затворен въпросник до най-отворения разговор, стигнах до убеждението, че тази практика не намира адекватния си израз нито в предписанията на една повече сциентистка, отколкото истински научна методология, нито в антинаучните предупреждения на мистиките за афективно сливане.

Ето защо ми се струва абсолютно задължително да се опитам да поясня *намеренията и принципите на процедурите*, използвани в изследването, чийто резултати излагаме тук. По този начин читателят ще може да възпроизведе в четенето на текстовете целия труд по изграждането и разбирането му ².

Ако ситуацията на анкетиране се разграничава от повечето комуникативни размени в обикновения живот по това, че тя си поставя за цел чисто и просто познание, тя все пак остава, каквото и да правим, някакво *социално отношение*, упражняващо ефекти (променливи, според различните параметри можещи да го засегнат) върху получените резултати.³

Без съмнение, научното питане изключва по дефиниция намерението да се упражни каквато и да е *форма на символно насилие*, способно да повлияе на отговорите. Изводът е, че по тези въпроси човек не може да се гордее само с едната добра воля, тъй като в самата структура на анкетната ситуация се вписани най-различни видове изкривявания. Същите трябва да се познават и да се владеят още в самото осъществяване на една практика, която може да бъде рефлексивна и методична, без да прилага някакъв метод или да задвижва определена теоретическа рефлексия.

Единствено рефлексивността, която е синоним на метод – обаче една рефлексна рефлексивност, рефлексивност–рефлекс, основана върху “занаят”, социологическо “око” – може да възприема и да контролира в самия процес на водене на разговора ефектите на социалната структура, в която той се осъществява. Как да претендираме, че правим наука за предпоставките, без да се потрудим върху това да си осигу-

² По време на различни работни сбирки аз изложих целите на изследването и приблизителните принципи на разговора, които бях извлякъл от дългогодишни опити, мои и на няколко близки сътрудници (Розин Кристин, Ивет Делсо, Мишел Пиалу, предимно на Аделмалек Сайад). Всеки път беше внимателно разглеждан избора на възможните теми и форми на разговора в зависимост от социалните характеристики на потенциалния анкетирани. В много случаи прослушването или прочитането на първия разговор повдигаше нови въпроси (фактически или интерпретативни), предполагащи втори разговор. Впоследствие проблемите, трудностите и поуките, които едни или други колеги са могли да срещнат в процеса на осъществяването на предстоящите им разговори, бяха редовно подлагани на дискусия в рамките на моя семинар в Колеж дьо Франс 1991–1992 г. Именно в непрекъснатия сблъсък на опит и на рефлексии на участниците, чрез постепенното експлициране и кодифициране на действително извършените стъпки, малко по малко се прецизира и методът.

³ Традиционната противоположност между т. нар. количествени методи, каквато е анкетата чрез въпросник, и разграничаващите се от тях качествени методи като разговорът, скрива факта, че те имат за своя *обща и основна черта* социалните взаимодействия, осъществявани под принудата на социални структури. Сходството между защитниците на двете категории методи е в това, че игнорират тези структури, както впрочем ги игнорират и етнометодолозите, чийто субективистки възглед за социалния свят води до игнориране на ефекта, упражняван от обективните структури, и то не само върху взаимодействията (напр., между лекари и сестри), които те регистрират и анализират, но също и върху тяхното взаимодействие с лицата, подложени на наблюдение или на питане.

рим знание за своите собствени предпоставки? Най-вече правейки усилия да употребим рефлексивно придобивките на социалната наука, за да контролираме ефектите на самата анкета и да се ангажираме в задаване на въпроси, владеейки неизбежните ефекти на задаването на въпроси.

Позитивистката мечта за една съвършена епистемологическа невинност всъщност маскира факта, че разликата не е между науката, която осъществява конструкция и науката, която не прави това, а между онази, която го прави, без да знае, и онази, която, знаейки го, прави усилия да опознае и да овладее възможно най-пълно своите – неизбежни – действия по конструкция и ефектите, които те също така неизбежно произвеждат.

Една “не-насилническа” комуникация

Да се опиташ да узнаеш какво се прави, когато се установява отношение на разговор, значи преди всичко да се опиташ да познаеш ефектите, които – без да се съзнава – могат да се произведат, именно чрез онзи вид винаги донякъде произволно втурване, нахлуване, залегнало в основата на общуването, на размяната (особено чрез начина, по който представяш себе си и самата анкета, например, окуражаването, прието или отказано и т.н.). Това означава да осветлиш представата, която анкетираният си създава за ситуацията, за анкетата изобщо, за специфичната връзка, в която тя се провежда, за целите, които преследва, и да експлицираш основанията, които го тласкат, за да приеме и влезе в подобна размяна, в подобен комуникативен обмен. Всъщност именно при условие да измери пълнотата и естеството на разминаването между предмета на анкетата, така както е приет и изгълкуван от анкетирания, и предмета, който анкетаторът ѝ приписва, анкетаторът може да направи опит да редуцира произтичащите от това изкривявания или поне да разбере това, което може да бъде казано, както и онова, което не може; вземайки под внимание и цензурите, които пречат да се кажат някои неща и насърченията, които окуражават полагането на акцент върху други неща.

Именно анкетаторът започва играта и установява нейните правила. Именно той, най-често той, приписва на разговора – едностранчиво и без предварително договаряне – цели и употреби, понякога зле дефинирани, поне за анкетирания. Тази асиметрия винаги е удвоена от една социална асиметрия, когато анкетаторът заема висока позиция от анкетирания в йерархията на различните видове капитал, особено в сферата на културния капитал. *Пазарът на лингвистичните и символните блага*, който се установява по повод на разговора, варира по своята структура съобразно обективното отношение между анкетатора и анкетирания или, което е същото, между капиталите от всички видове, в частност лингвистичните, които те притежават.

Вземайки предвид тези две характерни и присъщи за отношението на разговора свойства, се опитахме да приведем всичко в дело с цел да овладеем ефектите (без да претендираме, че ги анулираме); т.е. по-точно, *максимално да сведем символното насилие, което може да се упражнява чрез него*. Следователно, опитахме се да установим *отношение на активно и методично слушане*, еднакво чуждо, както на чистото *laisser-faire* на не-насочения разговор, така и на “направляващността”, на

насочващия характер на въпросника. Положение видимо противоречиво, към което на практика не е лесно да се придържаш. Всъщност то свързва тоталното разположение спрямо разпитваното лице, подчиняването на уникалността на неговата особена история (което може да отведе до нещо подобно на по-добре или по-зле овладян миметизъм, до приемане на неговия език и проникване в неговите възгледи, в неговите мисли) с методическата конструкция, която е стабилна поради познаването на обективните условия, общи за цяла една категория.

За да бъде анкетното отношение във възможно най-висока степен близо до тази идеална граница, трябва да бъдат изпълнени множество условия. Не е достатъчно, както спонтанно прави всеки “добър” анкетър, да се действа върху онова, което съзнателно или несъзнателно във *взаимодействието* може да се контролира. На първо място това е равнището на използвания език и всички вербални и невербални знаци, годни да окуражат сътрудничеството от страна на питаните лица, които могат да дадат достоен за това име отговор, само ако са в състояние да си го присвоят и се почувстват негови субекти. В някои случаи, трябва да се действа и върху самата *структура* на отношението (и отгук, върху структурата на пазара на лингвистични и символни блага), следователно върху самия *избор* на питаните лица и на питащите.

Така, че решихме да предоставим на анкетъора свободата да избира лица за анкетиране измежду своя *кръг от познати*, или такива, на които той би могъл да бъде представен чрез свои познати. Социалната близост и фамилиарността осигуряват всъщност две от главните условия за “не-насилствена” комуникация. От една страна, когато питащият е социално много близък до този когото пита, чрез своята взаимозаменимост с него, той му дава гаранции срещу заплахата да бъдат сведени неговите субективни основания до обективни причини, както и преживяваните от него като свободни избори - да бъде сведени до резултат на обективни детерминизми, осветлени посредством анализа. От друга страна става ясно, че по този начин се оказва осигурено също и едно непосредствено - и постоянно утвърждавано - съгласие относно предпоставките, отнасящи се до съдържанията и формите на комуникация. Това съгласие се утвърждава в едно “напасващо се” изпращане (всеки път трудно за постигане по съзнателен и преднамерен начин) на всички невербални знаци; координирани с вербалните знаци, което указва как трябва да се интерпретира едно или друго изказване, или пък как то е било интерпретирано от партньора в комуникацията.⁴

И все пак, светът на социалните категории, който бива достигнат в оптималните условия на фамилиарност, има своите граници, дори и когато сходствата в пози-

⁴ Тези знаци на *feed back* (англ. обратната връзка-б.пр.), които Е. А. Шчеглов нарича *response tokens*: “да”-тата, “разбира се”-тата, “а!”-тата, също и одобрителните покличания на глава, погледите, усмивките и всички *information receipts*, телесни или вербални знаци на внимание, на интерес, на одобрение, на окуражаване, на признателност ... ето, че всички тези знаци са условие за доброто продължаване на размяната (до момента, в който невниманието, разсеяността на погледа често са достатъчни, за да предизвикат известно притеснение у анкетирувания и да го накарат да загуби нишката на разказа си). Така, че ако са *въведени в подходящ момент* от анкетата, те свидетелстват за интелектуалното и афективното участие на анкетъора.

циите могат също да създадат действителни афинитети между социолога и някои категории анкетиранни, напр., съдии или социални педагози. Опитвайки се да разширим максимално този свят, би могло по аналогия с проведени вече наши различни анкети, да прибегнем към стратегии, като тази на *играенето на роли*, и към нея да композираме идентичността на притежаващ определена социална позиция анкетиран, със симулиране на действия по покупка или искане на справка (по телефона). Тук ние решихме да разнообразим средата на анкетъорите, използвайки методично стратегията, до която е прибегнал Уилям Лабов в изследването си на негърския говор в Харлем. За да неутрализира ефекта на налагане на легитимния език, той се обръща към чернокожи младежи с молба да водят лингвистическата анкета. Във всички случаи когато това бе възможно и ние се опитахме по същия начин да неутрализираме един от главните фактори за изкривяване на анкетната ситуация, като по техниките на анкетата обучихме лица, които (що се отнася до фамилиарността) могат да осъществят контакт с категориите анкетиранни, до които желяхме да имаме достъп.

Когато един млад физик задава въпроси на друг млад физик (или артист – на друг артист, безработен – на друг безработен и пр.), с когото той си прилича по повечето характеристики, способни да функционират като основни обяснителни фактори на неговите практики и представи и с когото е свързан в отношение на дълбока близост, тогава тези въпроси намират своето основание в неговите предразположения, обективно съгласувани с предразположенията на анкетирания. Най-брутално обективиращите между тях нямат никакво основание да се приемат като застрашителни или агресивни, защото събеседникът отлично знае, че притежава най-същественото от това, което се иска да изложи, но в същото време осъзнава и рисковете, които поема с излагането му. А така, питащият вече не може да забрави, че обективирайки питаното лице, той самият се обективира, за което свидетелстват корекциите, направени във въпросите му, минавайки от обективиращото “*ти*” към “*се*”. Това от своя страна препраща към една неперсонална група, после към “нас”, след което ясно се потвърждава, че и самият той е засегнат от “обективацията”: т.е., че всичко, което *ти* си учил, което *се* е учило, *ти* кара в по-голяма степен да обичаме теорията. Несъмнено социалната близост с разпитваното лице е онази, която обяснява усещането за притеснение, изпитвано според собствените им думи от почти всички анкетъори, поставени в такава ситуация – понякога през целия разговор, понякога в точно определен момент на анализа. Всъщност, във всички тези случаи, разпитването е на път да се превърне в социоанализа за двама, при който анализикът се оказва хванат и подложен на изпитване, точно както и подложения на питане.

Обаче аналогията с използваната от Лабов стратегия не е свършена. Въпросът не е да се събира само “естествена реч”, засегната по възможност по-малко от културната асиметрия. Тази реч, този дискурс трябва да се конструира и научно по начин, че да предостави необходимите елементи за своето собствено обяснение. Именно така предявените към случайните анкетъори изисквания значително нараснаха. Оказа се обаче, че въпреки предварителния разговор, проведен с тях и предназначен да събере цялата информация, с която разполагат за анкетирания,

както и съвместното определяне с анкетъорите на едрите шрихи от дадена стратегия на питане, голям брой от така осъществените анкети трябваше да бъдат изключени от публикацията, защото те не предложиха нищо повече от социолингвистични данни, неспособни да осигурят инструменти за своята собствена интерпретация.⁵

Към тези случаи, когато социологът успява по някакъв начин да си осигури заместник, се прибавят анкетните отношения, при които е възможно социалната дистанция да се преодолее частично, благодарение на отношенията на близост, свързващи го с анкетирания и социалната откритост, благоприятна за откровеността. Това са все неща, осигурени от съществуването на различни връзки на вторична солидарност, способни да дадат неоспорими гаранции за симпатическо разбиране: семейни отношения или приятелства от детинство или, според някои анкетъорки – женската солидарност, позволява в не един случай да се преодолеят пречките, свързани с разликите между условията и, в частност, със страха от класово презрение. Последният често се появява, когато социологът е възприет като социално повисокопоставен, за да дублира много общия, дори може да се каже всеобщия страх от обективацията.

Едно духовно упражнение

И все пак, всички процедури и всички хитрини, които можахме да измислим за да намалим дистанцията имат своите граници. Въпреки, че записването не дава възможност да се усети ритъма, темпото на устната реч, достатъчно е да прочетем после някои разговори, за да разберем всичко онова, което отделя словото, изтръгвано парче по парче от най-чуждите на негласните изисквания на анкетната ситуация от словото на онези, които са предварително нагодени (понякога дори прекалено добре) към изискването от тях, поне такова, каквото те си го представят. Те така добре владеят ситуацията, че понякога налагат на анкетъора своята дефиниция на играта.

Когато нищо не е в състояние да неутрализира или да премахне социалните ефекти от свързаната със социалната дистанция асиметрия, има надежда да получим възможно най-малко белязани от ефектите на анкетната ситуация слова, единствено на цената на непрекъсната работа по конструкцията. Парадоксално е, но тази работа по конструкция е предназначена да остане толкова по-невидима, колкото е по-успешна и колкото повече тя води към комуникативна обмяна, имаща всички

⁵ Едно от главните основания за тези провали несъмнено лежи в свършеното съгласие между питащ и питан, което дава възможност да се разиграе напълно свободно тенденцията на анкетираните да казват всичко (както повечето свидетелства и исторически документи) - освен това, което се саморазбира, онова, което не трябва да се казва, или може да не се казва (напр., актрисата, която, говорейки на актьор, премълчава цяла съвкупност от предпоставки, отнасящи се до йерархията на жанровете, на режисьорите, както и на опозициите – конститутивни елементи в полето на театъра в даден момент). Следователно, всяко задаване на въпроси се намира разположено между две, несъмнено никога не достигнати граници: тоталното съвпадение между анкетъора и анкетирания, където нищо не може да бъде казано, защото нищо не се поставя като въпрос, всичко ще става без да се казва; или налице е тоталната раздалеченост, където разбирането и доверието ще се окажат невъзможни.

видими черти на “натюрела”, на “естествеността” (разбрана като онова, което обичайно става в обичайните комуникативни обмени във всекидневното ни битие).

Социологът може да постига за социално най-отдалечения от него анкетиран правото да бъде това, което е, стига да съумее да покаже – чрез тона и най-вече чрез съдържанието на въпросите си – че без да симулира премахване на социалната дистанция, отделяща го от анкетирувания (в отлика от популистката представа, която има за сляпа точка своята собствена гледна точка), той е способен *мислено да се постави на негово място*.

Да се опиташ да се поставиш мислено на мястото, което анкетируваният заема в социалното пространство, като го питаш, изхождайки от гледна точка на онеобходимостяването на анкетирувания⁶ и така да привнесеш по някакъв начин своята част (част в смисъла, в който Франсис Понж говори за “съ-при-частие на нещата”), не означава да извършиш “проекция на себе си върху другия”, за което говорят феноменолозите. Това означава да осигуриш едно *генерическо, тоест родово и генетическо разбиране* на онова, което е основано върху владенето (теоретическо или практическо) на социалните условия, чийто продукт представлява: владене на условията за съществуване и на социалните механизми, чиито ефекти се упражняват върху категориалната съвкупност, от която той е част (категорията на гимназистите, на квалифицираните работници, на съдиите и пр.); и владене на неотделимите помежду им психически и социални обусловености, свързани с неговата особена позиция и особена траектория в социалното пространство. Противно на старото разграничение на Дилтай трябва да приемем, че *разбирането и обяснението са всъщност едно*.

Това разбиране не се свежда до някакво състояние на добронамерената душа. То се осъществява в начина (същевременно разбираем и за ума, успокояващ и ангажиращ) да се представи и да се води разговора; да се направи така, че задаването на въпроси и самата ситуация да добият смисъл и за анкетирувания. Разбирането се осъществява също и главно по предложената проблематика – тя, както и вероятните въпроси, които предизвиква, се извежда от една верифицирана представа за условията, при които е поставен анкетируваният и тези, на които той е резултат. Това означава, че анкетаторът има известни шансове да бъде наистина на висотата на своя обект, само ако на свой ред притежава огромно знание, придобито в продължение на един живот, посветен на научното дирене, а също по-пряко, в течение на предишни разговори със самия анкетиран или с информаторите. Повечето от публикуваните разговори представят определен момент, несъмнено привилегирован, в една дълга поредица от общувания, от комуникативни размени, и нямат нищо общо с формално точните, произволни и случайни срещи на анкетите, осъществени набързо от анкетатори и лишени изобщо от всякаква специфична компетентност.

Тази предварителна информация – дори и да се проявява само по негативен начин, вдъхвайки най-вече предпазливост и благосклонност, каращи анкетирувания да има повече доверие и желание да влезе в играта, или пък изключвайки насилващи-

⁶ Под „онеобходимостяване” Бурдийо разбира да намериш обективното му място в някаква причинна верига. (Б. пр.)

те или неуместни въпроси – е нещо, което позволява непрекъснато да се импровизират подходящите въпроси, истинските *хипотези*, които се опират на една интуитивна и нетрайна представа за присъщата за анкетирувания пораждаща формула с цел тази представа да се провокира и разкрие по-пълно.⁷

И най-задълбоченото предварително познание - макар то да може да осигури теоретическия еквивалент на практическото познание, свързано с близостта и познатостта, фамилиарността - ще остане неспособно да отведе към истинско разбиране, ако не върви ръка за ръка с вниманието към другия и готовността за пожертване, срещани толкова рядко в обичайното ни съществуване. Всъщност всичко ни подтиква да отдаваме на повече или по-малко ритуализираните думи, отнасящи се до повече или по-малко общите ни неволи, почти толкова празно и формално внимание колкото е ритуалното “Как сте?”, което ги е отключило. Всички ние сме слушали тези разкази за съседски и наследствени конфликти, за училищни неволи или служебни съперничества, схванати чрез категории за възприятие, които, като редуцират личностното към безличностно, уникалната драма – към вестникарска хроника, позволяват нещо като икономия на мисъл, на интерес, на афект, казано накратко – на разбиране. И дори когато се мобилизират всички ресурси на професионалната бдителност и на личната симпатия, трудно е да се изтръгнеш от приспаността на вниманието, която улеснява илюзията за вече-видяното и вече-чутото, за да влезеш в неповторимостта на историята на един човешки живот и да се опиташ да разбереш драмите на едно съществуване едновременно в тяхната единичност, уникалност и всеобщност.

Непосредственото полу-разбиране на разсеяния и банализиращ поглед обезкуражава усилието, необходимо за да се пробие екрана на общопознатите думи, чрез които всеки от нас живее и изказва, както своите дребни неволи, така и големите си нещастия. Това, което едно безлично, неперсонализирано “се”, философски стигматизирано и литературно незачетено, което ние всички сме, се опитва да каже със своите собствени отчайващо неавтентични средства, е за “аз”-овете (за каквито се мислим вследствие общоприсъщото изискване за “единичност”, сингулярност) онова, което е най-трудно за чуване.

По този начин, с риск да шокираме както методолозите-ригористи, така и вдъхновените херменевти, бих казал на драго сърце, че разговорът може да бъде възприет като форма на духовно упражнение, целящо да получи, чрез *забравяне на себе*

⁷ По този пункт, както и по всички останали, щеше да има по-добро разбиране, стига да бе възможно да се дадат примери за най-типичните грешки, които почти винаги се коренят в несъзнаването и невежеството. Някои от качествата на едно внимателно към своите собствени ефекти питане са обречени да останат незабелязани, защото се проявяват най-често в отсъствията. Оттук е и интересът към бюрократичните питання, които ще бъдат анализирани след малко: бидейки същински изпити по изкуството да се живее, в които анкетаторът, затворен в институционалните си рамки и етическите си очевидности, мери, проверява способността на анкетираните да усвоят “подходящото” поведение, тези изпити предизвикват по контраст появата на всички въпроси, които основаващият се на предварителното познание респект изключва, защото ги смята за несъвместими с една адекватна представа за ситуацията на питаното лице или с философията на действието, която това лице въвлича в своята практика.

си, едно истинско *обръщане*, *конверсия на погледа*, който имаме към другите в обичайните ситуации на живота.⁸

Благосклонната нагласа, която те тласка да приемеш като свои проблемите на анкетирания, способността да го обхванеш и да го разбереш такъв, какъвто той е, в неговата единична необходимост - всичко това е нещо като *интелектуална любов*: погледът, който скланя пред необходимостта по начин, присъщ на “интелектуалната любов към Бог”, т.е. към естествения порядък, която любов Спиноза приема за висша форма на познанието.

Същественото от “условията за блаженство” на разговора остава несъмнено незабелязано. Като предлага една съвсем изключителна ситуация на комуникация, освободена от принуди, особено времеве, тегнещи върху по-голямата част от всекидневните размени на думи и като открехва на анкетъора алтернативи, които го подтикват или му разрешават да изразява притеснения, липси или да предяви искания, за които си дава сметка, той вече с изказа им допринася за сътворяване на условията, позволяващи появата на един екстра-ординерен дискурс. Но същият би могъл да остане изобщо неизказан, макар да е бил вече там, чакащ своите условия на актуализация⁹.

Някои анкетиранни, главно между най-обезправените, макар и да не улавят всички знаци на тази предразположеност (за което се изисква несъмнено малко повече от обикновена интелектуална конверсия), изглежда схващат тази ситуация като извънреден случай, който им се предлага да станат свидетели и се накарат да бъдат чути самите те, да занесат, да отнесат своя опит от частната сфера в публичната сфера. Това също е и повод да се *експлицират*, в най-пълния смисъл на този термин, т.е. да конструират своята собствена гледна точка за самите себе си и за света и да направят явна, манифестирана точката вътре в този свят, от която те виждат себе си и света и стават разбираеми, оправдани, преди всичко за самите себе си.¹⁰

Дори има случаи, когато анкетираните изобщо не са прости средства в ръцете на анкетъора и, владеейки плътността и интензитета на речта си, водят в някаква степен разговора. Впечатлението, което често те оставят е за изпитвано от тях удовлетворение, т.е. осъществяване, породено от “насладата от изказа”.

Без съмнение, тогава може да се говори за *провокирана и аккомпанирана самоанализа*: в повече от един случай имахме усещането, че питаното лице се възползваше от предоставения му случай, за да се попита то самото за себе си и за опуб-

⁸ Тук би могло да се цитира Епиктет или пък Марк Аврелий, като се припомни нагласата да се посреща с благожелателност, благосклонност всичко, което зависи от универсалната причина, от радостното одобрение, от съгласието (*prosthesis*) по отношение на природния свят.

⁹ “Сократическата работа” в помощ на експлицитацията цели да предложи, но без да наложи, формулировка на внушенията, представени понякога експлицитно като такива (не искате ли да кажете, че ...), предназначени да дадат многобройни и отворени продължения на думите на анкетирания, на неговите колебания или на неговите търсения на изказ.

¹⁰ Така аз многократно наблюдавах как анкетираният повтаряше с видимо задоволство думата или фразата, помогнала му да си изясни собствената позиция. (Това се случи с думата “плавък” (*fusible*), която употребих, за да обознача критическата позиция на един анкетиран към йерархията на неговата институция; дума, добре внушаваща чрез своите конотации, представата за крайните напрежения, които бе изминал.

личностяването, които му осигуряват нашите въпроси или нашите внушения (винаги отворени и многобройни и често сведени до мълчаливо очакване), за да може да осъществи проясняването¹¹ (работа, възнаграждаваща и същевременно мъчителна), а също така да изрази, понякога с извънредна *експресивна интензивност*, дълго пазени или потискани преживявания и размишления.

Една реалистка конструкция

Всъщност няма нищо чудно в така описаната съгласуваност, в това съгласие между предусещанията и предразположенията на анкетъора и очакванията и предразположенията на анкетирания. Истинското подчиняване на даденото, на „данната“, предполага акт на конструкция, основан на практическото владение на социалната логика, по която това „дадено“ е конструирано. Така, например, ние наистина няма да чуем казаното в привидно съвсем баналния разговор между три гимназистки, освен ако – избягвайки простото свеждане на личностите на трите девойки до обозначенията на собствените им имена, практика, присъща на много социологически проучвания с магнетофон – не съумеем да прочетем в думите им структурата на обективните отношения, настоящи и минали, между тяхната траектория и структурата на посещаваните от тях училищни заведения, изразяваща се в тези думи. Противно на онова, което един наивно персоналистки възглед за своеобразието на социалните персони ни кара да вярваме, единствено изваждането най-вече на иманентни структури в изказваните, стоящи в точно определено взаимодействие конюнктурни слова, ще ни позволи да усетим същественото от така създадената *идиосинкразия* на всяко едно от младите момичета и цялата своеобразна комплексност на техните действия и реакции.

Така разбран¹², дискурс-анализът чете в дискурсите не само конюнктурната структура на взаимодействието като пазар, а също така и организиращите го невидими структури. Това значи, че се взема под внимание особения случай, структурата на социалното пространство, в което трите млади жени са намират от самото начало, структурата на училищното пространство, вътре в което те са положени и където са изминали различни траектории; а те, макар и да принадлежат на миналото, продължават да насочват тяхното виждане за собственото си училищно образование, както минало, така и бъдеще, а също и преценката за самите себе си, за това, което ги отличава и е най-своеобразния им белег¹³.

Така, противно на илюзията, състояща се в търсене на неутралност при анулирането на наблюдателя трябва, колкото и парадоксално да изглежда, да приемем, че

¹¹ Тук има ирония и характерната за автора игра на думи между лицитация – т.е. публична продажба на недвижими имоти, солицитацията, което означава настоятелна молба и експлицитацията, проясняването.

¹² Т.е. в един доста различен смисъл от онзи, който му се приписва, когато за предмет се взема начина, по който се управлява разговора, напр. стратегията на започване и на завършване, *абстрактна хирлайки се* от социалните и културните характеристики на участниците.

¹³ Бих могъл да цитирам и разговора с един млад гимназист, син на имигрант, който, в смисъла на Гудман, е пример към анализа на образователната система, довела до умножаване на „изключените изотвътре“, като въпросният анкетиран е, отново в термините на Гудман, една свършена „скала“ на тази нова категория гимназисти.

конструирането не се осъществява в “спонтанен” акт, а чрез една *реалистка конструкция*. За да се разбере това или поне да се усети, ще разкажа един случай, който ще илюстрира, как само когато се опира на едно предварително познание на реалностите, изследването може да доведе до поява на реалностите, предвидени за регистриране. В проведена от нас анкета по жилищния проблем, за да се избегне абстрактната иреалност на въпросите за предпочитания, най-вече по отношение на покупката и на наемането, реших да поискам от анкетирания изброяване на последователно заеманите от тях квартири, посочване на условията, при които са ги придобили, основанията и причините, принудили ги да ги избират или напуснат, промените, направени в тях и пр. Така проектираните разговори се развиваха, според нас, по крайно “естествен”, начин, предизвиквайки неочаквано искрени свидетелства. Обаче дълго време след това, съвсем случайно, аз чух в метрото разговор между две жени, всяка от тях на около четиридесет години: едната бе влязла отскоро в ново жилище и разказваше историите на различните квартири, които е сменяла. Нейната събеседничка пък се държеше сякаш точно по правилото, което бяхме установили за провеждането на нашите разговори. Ето и записът, който скоро след това направих по памет: “За пръв път влизам в ново жилище. Наистина е много добре ... - Първата квартира, която имах в Париж беше на улица Брансион, това бе старо жилище, неремонтирано изобщо след войната от 14-та година. Всичко плачеше за ремонт и беше в ужасен вид. Освен това, не можахме да поправим таваните, толкова бяха почернели. – Да, наистина, изисква се много труд. – Преди живеехме с моите родители в жилище, където нямаше вода. Чудесно е при две деца да имаш баня. – При родителите ми беше същото, но все пак не ходехме мръсни. Разбира се, толкова по-лесно е ... – После отидохме да живеем в Кретеј (предградие на Париж – б.пр.). Беше нова сграда, но вече имаше към десетина години.” И разговорът продължаваше така, много естествено, накъсван от вметвания, предназначени, било просто, за да се “потвърди, че е чуто”, чрез просто повторение в утвърдителна или въпросителна форма на последното произнесено изречение, било, за да се демонстрира интерес, или да се потвърди идентичността на гледните точки (“Тежко е, когато се работи цял ден прав...” или “При моите родители беше същото”). Това участие, чрез което се ангажираш в разговора, ангажирайки по този начин и твоя събеседник е нещото, разграничаващо най-отчетливо обикновения разговор, или разговора, така както го практикувахме, от разговора, при който анкетаторът, внимавайки да бъде неутрален, си забранява всяка лична намеса.

Тази форма на майевтика се противопоставя във всяко отношение на налагането на проблематика нещо, което, имащи илюзията за “неутралност”, голям брой анкети извършват. Това се осъществява чрез сондажи, чиито насилствени и изкуствени въпроси произвеждат от всички части артефактите, които мислят, че регистрират. Да не говорим за телевизионните интервюта, изтръгващи от интервюираните думи, произтичащи пряко от думите, произнесени от телевизията за тях¹⁴.

¹⁴ Мисля, че тук е необходимо да се напомнят анализите, които на друго място систематизирах по-добре [вж. главно Bourdieu, 1984].

Първата разлика е съзнанието за опасност, основано върху познаването на неустойчивостта на онова, което наричат мнения. В повечето форми на изказ дълбоките предразположения са възможни и могат да се разпознаят в относително различаващи се, предварително изградени формулировки (предварително оформените отговори на затворените въпросници или напълно подготвеното политическо слово). А това означава, че няма нищо по-лесно и в някакъв смисъл по - “естествено”, от налагането на проблематика. Като доказателство можем да приведем изкривяванията на мнение чрез сондажите на мнението (предразположени да служат като инструменти на една рационална демагогия), извършвани тъй често с цялата невинност на несъзнателното отношение. Или по-общо, става дума за най-послушническите демагози, винаги готови да ратифицират привидните очаквания на индивиди, не винаги разполагащи със средства да идентифицират своите същински липси.¹⁵

Ефектът на налагане, осъществяван под булото на “неутралност” е толкова опасен, колкото публикуването на така наложените мнения допринася за тяхното налагане и осигуряване на социално съществуване. А това на свой ред носи на “сондажниците” очевидна валидност и е в състояние да усилва залагането на тях и влагането в тях, тяхната кредитбилност, вярата в тях и техния кредит.

Видно е утвърждаването, укрепването, което емпиристиката представя за науката черпи от факта, че строгото познание почти винаги предполага повече или по-малко ярък разрыв (разрыв, винаги изложен на необходимостта да изглежда като резултат на „петицио принципи” или на пристрастност, с очевидностите на обичайния смисъл, отъждествяван по навик със здравия разум. Всъщност, достатъчно е да оставиш нещата да се развиват свободно (*laisser-faire*), да се въздържиш от всякаква интервенция, за да не изпаднеш в грешка. В такъв случай полето се оставя свободно за предварителните конструкции или за автоматичния ефект на социалните механизми, които задействат дори и при най-елементарните научни операции (концепция и формулиране на въпроси, определяне на категориите на кодиране и пр.) Само с цената на активно отрицание на скритите, неявни предпоставки на здравия смисъл (*sens commun*) можем да попоречим на ефектите от всички представи за социалната реалност, на които са изложени непрекъснато и анкетиори, и анкетирувани. Имам предвид особено ефектите, които произвежда пресата, писмената или най-вече телевизионната, тъй като понякога те се налагат на най-обезправените под форма на съвсем готови изказвания на това, което те изживяват като техен опит.

На социалните агенти липсва вродено знание за това, което те са и което правят. По-точно те по необходимост нямат достъп до основанието на тяхното недоволство или неразположение, като най-спонтанните им декларации могат, без всяко намерение за укриване, да изразят нещо коренно различно от това, което те видимо казват. Социологията (и тъкмо това я разграничава от науката без учен, каквото са сондажите за мнение) знае, че трябва да си осигури средствата, с които да постави под въпрос и най-вече при самото задаване на въпроси, всички предварителни

¹⁵ Тези разсъждения са предназначени специално за онези, които проповядват, че критиката на сондажите е критика на демокрацията.

конструкции, всички пред-поставки, които са налице, както у анкетъора, така и у анкетирания, предпоставки, често въздействащи на анкетното отношение, тъй че то да се установи единствено на базата на неосъзнато съгласие.¹⁶

Социологията знае също, че и най-спонтанните, следователно привидно най-автентични мнения, с които се задоволява анкетъорът, пришпорен от институтите за сондаж и неговите съдружници и поръчители, могат да се подчинят на една логика, много сходна на тази, която психоанализата изкарва наяве. Напр., такъв е случаят с априорната враждебност към чужденеца, срещана понякога у земеделците или дребните търговци, на които липсва какъвто и да е непосредствен опит с имигранти. Могат да се проследят привидностите на непрозрачността и абсурдността, които те противопоставят на разбиращата, промислената интерпретация и то само при изричното условие, че всъщност някаква форма на *изместване* ще предложи решение на противоречията, характерни за тези видове капиталисти – с доходи на пролетарии и със свой опит по отношение на държавата, която държат отговорна за неприемливото преразпределение. Действителните основания за недоволството и неудовлетворението, изразени по този начин – в обърнати и изкривени форми, могат да стигнат до съзнанието, т. е. до експлицитен дискурс, единствено с цената на работа, целяща да извади наяве тези заровени неща, потънали дълбоко в съзнанието на онези, които ги изживяват и същевременно не ги познават, но в един друг смисъл ги знаят по-добре от всеки друг.

Социологът би могъл да им помогне в тази работа по начина, по който действа акушерът, при условие, че притежава задълбочено познание относно условията за съществуване, чиито продукт са те и относно социалните ефекти, които анкетната ситуация и посредством нея, неговата позиция и първични диспозиции могат да упражнят. Но желанието да се открие истината, което е съставна част на научното намерение, остава напълно лишено от практическа ефикасност, ако не се актуализира под формата на “занаят”. Т.е., ако не се превърне в инкорпориран продукт на всички предшествващи изследвания, непредставляващи изобщо някакво абстрактно и чисто интелектуално знание. Този занаят е същинско предразположение към търсене на истината (*hexis tou aletheuein*, както казва Аристотел в “Метафизика”), което предразполага да се импровизира на-самото-място, в неотложността на разговора, стратегиите на самопредставяне и адаптираните реплики, апробациите и подходящите въпроси и т.н., така че да се помогне на анкетирания да даде своята истина или по-точно – да из-даде своята истина.¹⁷

¹⁶ Показвах, чрез детайлен анализ на отговорите на сондаж относно политиците – Жискара, Ширак, Марше и др., направен по модела на китайска игра („ако беше дърво”, „ако беше животно” и пр... „какъв би бил”...), че при своите отговори анкетираните, без да знаят прилагат класификационни схеми – силен/слаб, втвърден/гъвкав, благороден/неблагороден и пр. – които на свой ред, *също така без да знаят*, са приложили самите автори на въпросника. Нещо повече, суетността, празнословието на коментарите, дадени от авторите на въпросника относно публикуваните статистически таблици, тъй както бяха залегнали във въпросите им, всъщност свидетелстваха за пълното неразбиране на произведените от самите тях данни, още повече и на самата операция, чрез която ги бяха произвели [Bourdieu, 1979].

¹⁷ Тук не е мястото да се анализират всички *парадокси на научния хабитус*, който, от една страна, предполага работа, целяща да направи съзнателни социално изградените първични диспозиции, за

Рисковете на писаното (*écriture*)

Същата предразположеност остава в сила и при работата по конструкцията, на която е подложен записаният разговор, като това ще позволи да се върви по-бързо при анализа на процедурите за транскрипция и анализ. Всъщност става ясно, че най-буквалното писмено фиксиране (обикновената пунктоация, мястото на една запетая, имащо функцията да управлява целия смисъл на дадено изречение) е вече същински *превод* или дори – интерпретация. Толкова повече важи предложеното тук: скъсвайки илюзията за спонтанеизма за речта, която “говори сама по себе си”, работата по конструкцията решително играе с *прагматиката на писаното* (най-вече чрез въвеждане на заглавия и под-заглавия, изведени от взети от самия разговор изречения с цел да ориентира вниманието на читателя към уместните социологически черти, които невъоръженото или разсеяно възприемане ще остави незабележани).

Протоколът на събраните слова (дискурси), произведен от автора на транскрипцията е подложен на две съвкупности от принуди, често трудни за примиряване. Едната е за вярност към всичко което се е проявило по време на разговора и което не се свежда към действително записаното на магнетофонната лента, като тя (тази вярност) ще доведе до опит да се възстанови в дискурса всичко, което преходът от говореното към записаното и използването на обикновените средства за пунктуация – много слаби и бедни – имат тенденцията да оголят, да обеднят. И тъкмо тя съставлява много често целият й, на речта, смисъл и интерес. Обаче второто задължение - това за четивност - определяно в отношение с потенциалните потребители, имащи много различни очаквания и компетенции, всъщност възпрепятства публикуването на една фонетична транскрипция, подбрана от бележките, които са необходими, за да се възстанови всичко загубено при прехода от говорене към писане: а това са гласът, произношението (предимно в социално значещите му вариации), интонацията, ритъмът (всеки разговор притежава свое особено темпо, което не отговаря на темпото при четенето му), езикът на жестовете, на мимиката и на целия телесен строеж, на цялата диспозиция на тялото и пр.¹⁸

да ги неутрализира или да ги обезкорени (или по-точно – да ги “обезинкорпорира”), а от друга страна, представлява едно упражнение, целящо да инкорпорира, следователно да направи почти “без съзнателни” съзнателно дефинираните принципи на различните методи, превърнати по този начин в *практически разполагаеми*. (Противоположността между съзнателни “познания” и безсъзнателни “познания”, до която се прибъгва тук поради нуждата от предаването им е напълно измислена и фалшива, тя е погрешна. Всъщност принципите на научната практика могат да фигурират в съзнанието – в различна степен, зависеща от моментите и “равнищата” на практиката – и едновременно да функционират в практическо състояние под формата на инкорпорирани диспозиции).

¹⁸ Известно е, напр., че иронията, често породена от някаква желана нестройност, някакво несъответствие между телесната и вербалната символика или между различните равнища на вербалния изказ е загубена почти неизбежно при транскрипцията. Същото се отнася и за неяснотите, за двойния смисъл, несигурностите и за тъй характерната за говоримия език смътност, размитост, която писменият език накъсва, особено чрез ефекта на пунктоацията. Но същото се случва и с цялата информация, вписана в собствените имена, която пряко говори на близките ни за нещо от света, за емпирични дадености (информация, която почти винаги е трябвало да се заличава, за да се запази

Така, че да се транскрибира, означава по необходимост да се пише, в смисъла на пре-напише¹⁹. Да се пренапише, както осъщественият от театъра преход от писмено към говорено слово, така и преходът от говорено към писмено слово, обусловен от смяната на носителя, налага отклонения от верността, които несъмнено са условие за истинска върност. Тук добре познатите антиномии на популярната литература ни напомнят, че става въпрос не толкова да се даде думата действително на тези, които обикновено я нямат, а да се представи тяхното слово такова, каквото е. Има забавяния, повторения, изречения, прекъснати и продължени чрез жестове, погледи, въздишки или възклицания, има щателни отклонения, двусмислия, които транскрипцията неизбежно разплита, разрешава, има позоваване на конкретни ситуации, събития, свързани с уникалната история на един град, на един завод или на едно семейство и т.н. (които говорещият извиква толкова по-драговошно на бял свят, колкото му е по-близък неговият събеседник, ще рече по-близък на цялото близко нему обкръжение).

Колкото и парадоксално да изглежда, именно в знак на уважение към автора, се налагаше понякога поемане на товара и олекотяване на текста от известни паразитни изкази, неясни изречения, словесни клинове или от езикови тикове ("аха-тата "е" –тата), които макар и да придават особен колорит на устната реч и да изпълняват важна функция в общуването, позволявайки да се удържи едно задъхано слово или да се привлече събеседника за свидетел, объркват, дори в някои случаи заплитат докрай транскрипцията като я правят изцяло нечетима за онзи, който не е чул оригиналната реч. Осен това си позволихме да освободим транскрипцията от всички чисто информативни слова (за социалния произход, за учението, за занаята и т.н.) Всеки път когато имаше възможност те да се резюмират във въвеждащия текст като непряка реч. Никога обаче не сме заменяли една дума с друга дума, нито пък сме променяли реда на задаване на въпросите или протичането на разговора, като всички прекъсвания са били посочвани.

Транскрибираните разговори – по силата на опримеряването, конкретизирането и символизацията, които осъществяват, функция, която понякога им придава драматична напрегнатост и емоционална сила, близка до силата на литературния текст – са в състояние да упражнят ефект на *откровение*, особено у тези, които заедно с говорещия споделят едно или друго от техните родови свойства. Подобно на притчите, характерни за пророческата реч, те позволяват да се даде известен еквивалент, по-достъпен от сложните и абстрактни концептуални анализи: вкл. чрез привидно най-своеобразните черти на изказването (интонация, произношение и пр.) те

анонимността на анкетираните), имена на лица, на места, имена на институции с често прикрепени към тях структуриращи подразделения. Пример за това е противоположността между изследователския театър и булевардния театър, която придава смисъл на извършеното от актрисата объркване на името на една булевардна изпълнителка (комичка) с това на класическа изпълнителка на трагически роли; истински значещ лапсус, чрез който актрисата издава – за този, който може да я чуе и да я разбере – цялата истина за един неуспех, свързан с лошата първоначална ориентация между тези два пътя.

¹⁹ [Encrevé, 1985:42-51]. Пълна (не-фонетична) транскрипция на всички разговори, 182 на брой, бе осъществена и документирана заедно със съответните магнетофонни записи.

придават на обективни структури онази осезаемост, която научната работа се мъчи да извлече.²⁰

Способни да разчувстват или да развълнуват, да говорят на сетивото, без да принасят жертва на вкуса към сензацията, те могат да доведат до обръщания, конверсии в мисленето и в погледа, които често са предварителни условия за разбирането.

Обаче емоционалната сила може да предизвика като свой противник неяснотата, т. е. объркването на символните ефекти. Възможно ли е да се съобщават расистки слова по такъв начин, че този който ги изговаря да бъде разбран, без с това расизмът да се легитимира? Как да се предаде основанието на неговите думи, без да приемем неговите основания, без да ги признаем за такива? Казано по-банално, как да се онагледи и предаде прическата на дребна чиновничка, без да се възбуди класовия расизъм и да се потвърди впечатлението, което тя неизбежно буди у набитото око за каноните на легитимната естетика – впечатление, съставляващо част от нейната истина, една неизбежно обективна истина.

Както се вижда, намесата на аналитика е колкото трудна, толкова и необходима. Поемайки отговорността да *публикува* словата, които като такива се разполагат, с думите на Бенвенист, в “една прагматична ситуация, съдържаща известно намерение да се повлияе на събеседника”, той се ангажира да стане предавател на тяхната символна ефикасност. Ала най-големият риск е, че оставя да се играе свободно играта на прочита, т.е. спонтанната, да не кажем дивата, първична конструкция, която по необходимост се откроява за всеки читател; игра особено опасна, когато се прилага към текстове, които не са били писани и които, поради този факт, не са предварително защитени срещу колебаещи се или отхвърлящи ги прочити. Или когато тази игра се прилага към слова, изпратени посредством говорители, които далеч не говорят като книгите, и подобно на популярната литература, – чиято “наивност” и “непохватност” са всъщност продукт на култивирания поглед, – имат всички шансове да не съзрат милост в очите на повечето читатели, дори и сред най-добронамерените.

Да се избере *laisser-faire*, поради старанието да се откаже каквото и да е ограничение, наложено на свободата на читателя, означава да се забрави, че каквото и да се прави, всяко четене, ако не е подложено на принуда, то поне е ориентирано от интерпретативни схеми. Този начин открива възможността да се верифицира така, че непредубедените читатели да четат свидетелствата, тъй както биха слушали изповедите на някой приятел или по-скоро изказвания или одумки по отношение на трето лице. Това също е случай да се идентифицират, но също и да се разграничат,

²⁰ При анализ на социалната траектория на провинциалните чиновници, речта на чиновника, разпределящ писмата в пощата казва много повече, дори и когато се изговаря с цялата абстрактна ступенина на концептуалния език. Тези чиновници много често биват принудени да заплащат достъпа си до професията или издигането в кариерата с продължително изгнание далеч от Париж: ”Що се отнася до местоживеенето, известна ми е, например, принудата, на която някои кариери са подложени, там където достъпът до професията, - да речем пощенски чекове – или издигането в йерархията, предполага продължително изгнание.” [Bourdieu, 1981:136]

да съдят, да осъждат, да утвърждават някакъв морален консенсус при препотвърждаване на общите ценности.

Политическият акт от твърде особен вид, т.е. внасяне в публичния ред чрез публикация на нещо, което нормално няма достъп там, или поне не *под тази форма*, ще се окаже по някакъв начин отклонен и тотално изпразнен от смисъл. Следователно, изглежда бе неизбежно да се намесим в представянето на транскрипцията чрез заглавия, но на първо място чрез въведения, натоварени да дадат на читателя инструментите за определен разбиращ прочит, в състояние да възпроизведе позицията (*posture*), чийто продукт е текстът. Прозорливият и благосклонен поглед, наложителен, за да се проникнеш от своеобразната необходимост на всяко свидетелство, който обикновено се пази и използва за големите литературни или философски текстове, също не може да се съгласува с обикновените разкази за обикновени приключения чрез нещо подобно на демократизиране на херменевтичното положение, на херменевтичната поза. Както ни учеше Флобер, трябва да се научим да хвърляме същия поглед към Ивето, който на драго сърце хвърляме и към Константинопол; да се научим да отдаваме на брака между преподавателка и пощенски служител вниманието и интереса, които проявяваме към даден литературен разказ за несполучил брак, да се научим още да приемаме думите на работник-металург с онзи респект, който известна традиция на четенето запазва за най-висшите форми на поезията или философията.

Следователно, постарахме се да предадем на читателя средствата, с чиято помощ да отправя към думите, налагащи се да чете, онзи поглед, който придава основанието и възстановява на анкетата смисъла на съществуването и необходимостта ѝ; по-точно, средства, за да се разположи той в точка на социалното пространство, от която са заети всички гледни точки на анкетирания за това пространство, т.е. в онова място, където неговият възглед към света ще стане очевиден, необходим, *taken for granted*²¹. Несъмнено обаче има и по-рисковани писания от текста, с които публичният писател трябва да придружи поверените му послания. Непрестанно под натиска на усилието да владее съзнателно отношението между обекта и субекта на писаното или, още по-точно изразено, дистанцията, която ги отделя, анкетаторът трябва да полага усилия да спазва обективността на “историческия изказ”, а той, според алтернативата на Бенвенист, обективира фактите без вмешателството на наратора. Отказвайки се изцяло от дистанцираната студенина (и неутралитет) на един клиничен протокол, целейки да осигури напълно всички елементи, необходими за обективното възприятие на питаното лице, той трябва да използва всички ресурси на езика (като свободен непряк стил или тъй любимото на Флобер “като че ли”), за да избегне възможността да въдвори чрез него обективната дистанция, която ще го постави на подсъдимата скамейка или, още по-зле – на позорния стълб. Така той си забранява по най-категоричен начин да се проецира в това *alter ego* (ето още една от функциите на “като че ли”), което винаги, желаем или не, остава обект, за да се направи незаконно субект на виждането му за света.

²¹ Приет на доверие, приет като очевидност, на англ. в текста, б. пр.

Строгостта в този случай почива върху постоянния контрол на гледната точка, която непрекъснато се потвърждава в детайлите на писаното (напр., чрез факта да кажеш *своята* гимназия, а не *гимназията*, се отбелязва, че разказът за това, което се случва в тази сграда е формулиран от гледната точка на питания преподавател, а не на аналитика). Именно в детайли от този вид (които ако не минат чисто и просто незабелязани, имат всички шансове да се приемат като обикновени литературни кокетства или журналистически трикове) постоянно се утвърждава отстоянието между “гласът на личността” и “гласът на науката”, както казва Ролан Барт, а също така и отказът от несъзнателните приплъзвания на единия към другия.²²

Социологът не може да игнорира факта, че присъщо на неговата гледна точка е да бъде една гледна точка за една гледна точка. Той може да възпроизведе гледната точка на своя обект и да я конструира, възстановявайки я в социалното пространство като такава, изхождайки единствено от тази твърде своеобразна гледна точка (в известен смисъл и много привилегирована), където трябва да се разположи, за да е в състояние да заеме (мисловно) всички възможни гледни точки. Именно в степенята, в която той е способен да обективира самия себе си, той може, оставяйки изцяло на мястото, отредено му неотклонно в социалния свят, да се пренесе мисловно на мястото, където се разполага неговия обект (който също, поне в някаква степен е *alter ego*) и така да заеме неговата гледна точка, т. е да разбере, че ако той е бил, както се казва, на неговото място, той несъмнено би бил и би мислил като него.

ЛИТЕРАТУРА

- Bourdieu**, P. 1979. *La Distinction*. Paris, Minuit, p. 625-640. Бълг. превод в антологията Деянова, Л. 1999. *Биография, време, разказ*. С.
- Bourdieu**, P. 1984. Общественото мнение не съществува. In: *Questions de sociologie*. Paris. Minuit, p. 222-250. Бълг. превод в сп. Критика и хуманизъм, 1991, № 2.
- Bourdieu**, P. 1993. Comprendre. In: Pierre Bourdieu, sous la direction de. In: *La Misère du monde*. Paris, Ed. Du Seuil, p. 903-925. Превод от френски език Лиляна Деянова.
- Encrevé**, P. 1985. Sa voix harmonieuse et voilé. *Hors cadre*, 3, p. 42-51.

*Превод от френски език:
Лиляна Деянова*

²² Така посоченият непрестанен контрол над гледната точка никога не е толкова необходим и труден, колкото в случаите, когато социалната дистанция, която трябва да се преодолее, сочи пределна разлика в отношението на близост. Да вземем примера с жената преподавател, чийто предпочитани изрази (“аз обвинявам”, “проблеми на съжителството на двамата” и т.н.) могат да имат едновременно отблъскващ и губещ чувството за реалност ефект, който пречи да се усети действителността на изразяваната чрез тях драма. Тогава е много лесно да се оставят да действат асоциациите на всекидневната полемика, за да се характеризира – чрез окарикурирането му, един живот и начин на живот, които ни изглеждат тъй нетолерантни, единствено защото се страхуваме да признаем своите.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

КАЧЕСТВЕНИ ИЗСЛЕДВАНИЯ НА СОЦИАЛНИТЕ СТРУКТУРИ И ОТНОСИТЕЛНАТА ЛИШЕНОСТ: ОТ ЧИКАГСКАТА ШКОЛА ДО ПИЕР БУРДИЙО

КАРСТЕН КЕЛЕР

Carsten Keller. QUALITATIVE RESEARCH ON SOCIAL STRUCTURES AND RELATIVE DEPRIVATION: FROM CHICAGO SCHOOL TO PIERRE BOURDIEU

The article compares the qualitative methodological approach and paradigm of "La misère du monde" and the related study "Gesellschaft mit beschränkter Haftung" with the different generations of the Chicago School. Several methodological similarities can be pointed out between these two strands of qualitative research on social structures and relative deprivation. Beginning with the postulate of uninterested comprehension, both focus on marginalised points of view and combine qualitative data on actors with various data on the context of action. Are these similarities sufficient to speak about "La misère du monde" and "Gesellschaft mit beschränkter Haftung" of a new generation of Chicago School, as Sighard Neckel has proposed to? After reconstructing the methodological approach of both strands of research the article objects this thesis by identifying three main differences.

Тази студия проблематизира изследванията “Нищетата на света” и “Общество с ограничена отговорност” в контекста на традицията на качествените изследвания, която води началото си от Чикагската школа. Ще бъдат осветлени методите и принципите на качествените изследвания на социалните структури и относителната лишеност, които се прилагат в тези изследвания. Както френското, така и германското изследване, а също и изследванията в Австрия и Гърция, проведени по модела на “Нищетата на света”, прилагат основно качественото интервю. За разлика от това най-важният метод на Чикагската традиция е включеното наблюдение. Същевременно обаче и двете изследователски направления следват сходни базисни принципи и познавателни интереси: от постулата за незаинтересованото разбиране през познавателния интерес към онези маргинализирани гледни точки, които са лишени от представителност, до теоретичното обвързване на смисъла на действие на социалните актьори с контекстуалното знание за полето на действие. На тези общи места в двата типа изследвания се противопоставят различия, които говорят срещу опита калейдоскопите от интервюта по модела на “Нищетата на света” да се обозначат като “Трета Чикагска школа”, каквато е тезата на Зигхард Некел [Neckel, 1997].

Развитие и рефлексия на методите от първата и втората Чикагска школа

Чикагската школа с нейните различни поколения е може би най-важното направление, което през последните сто години е допринесло за развитието и рефлексията на качествените методи в социалните науки.

Особено при второто поколение на школата в периода след Втората световна война, чиито основни фигури според Гери Файн и Йозеф Гъсфийлд [Fine/Gusfield, 1995] са Хауърд Бекер, Хърбърт Блумър, Ървинг Гофман и Анселм Строс, рефлексията на методите придобива централно място. Белег за това е разработването и обосноваването на експлицитни изследователски методологии като “naturalistic research” на Блумър и “grounded theory” на Глейзър и Строс [Glaser/Strauss, 1967]. В легендарните case-studies на първото поколение като “The Hobo” на Нелс Андерсън [Anderson, 1923] или “The Gold Coast and the Slum” на Харви Уорън Зорба [Zorbaugh, 1929] рефлексията на метода все още няма значителна роля. Така например в един по-късен предговор на изследването си на сезонните работници в Чикаго “The Hobo” Андерсън пише, че не е имал ясно съзнание за прилагания от него инструмент на “включеното наблюдение”. Познанието за изследваната от него социална среда е било резултат от дългогодишната му работа като сезонен работник, както и от обстоятелството, че поради липса на финансови средства е могъл да си позволи жилище единствено в квартал на Чикаго, в който са живеели само сезонни работници.

За първата Чикагска школа, която достига кулминационната си точка по време на дейността на Парк в Чикагския университет между 1925 г. и 1932 г., друг важен инструмент на качествените изследвания, който може би дори е по-важен от включеното наблюдение, са т. нар. “човешки документи” (“*human documents*”). Предшествениците на Парк, Уилям Исак Томас и Флориан Знаниецки са тези, които в монументалното си изследване “Полският селянин в Европа и Америка” (“*The Polish Peasant in Europe and America*” 1918-20) обосновават необходимостта от това при изследване на социалната действителност да се вземе под внимание субективната перспектива като за тази цел се използват лични документи. Става дума не за целенасочено събрани данни, а за такива документи като мемоари, писма, вестникарски статии, жизнени истории и други форми на изразяване на лица, които разкриват техните гледни точки и нагласи. В качествените изследвания на първата Чикагска школа, “The Ghetto” (1928), “The Hobo”, “The Jack Roller” [Shaw, 1930], “The Gold Coast and the Slum”, те имат основна роля като емпиричен материал.

Централен познавателен интерес за първата Чикагска школа, която е силно повлияна от прагматизма и журнализма, представлява градската реалност и по-специално тази на град Чикаго.

За Парк и неговите студенти тя е лаборатория за техните изследвания. По-конкретно познавателният им интерес е насочен към това да изследват интеракциите на актьорите с тяхната градска среда, които се схващат като морални редове, т. нар. “естествени зони” (“*natural areas*”). Особена привлекателна сила за изследователите имат кварталите на емигрантите, които идват от Европа и на практика от всички части на света в бързо разрастващите се градове на Съединените щати. Те се интересуват най-вече от долните или маргинализирани социални слоеве като сезонните работници (Hobos), италианците, емигрантите от еврейски произход, афроамериканците или белите

работнически слоеве, които привличат със смесицата от културно различие, бедност и отклоняващи се жизнени проекти [Lindner, 2004]. Парк [Park, 1928] конкретизира до голяма степен този познавателен интерес във фигурата на “marginal man”, фигура, на която той приписва особен познавателен потенциал, доколкото тя наблюдава социалния свят отвън и с поглед, разположен между различните култури. По този начин познавателният интерес към маргинализираните групи се свързва с един особено дълбок познавателен потенциал по отношение на съвременното общество. Тази аргументация се появява по сходен начин още при Зимел.

Качествените изследвания, които се провеждат под ръководството на Парк, представляват обаче само едната страна на неговата строго емпирично ориентирана програма. При изследването на градските райони, на социалните общности и сцени се използват и количествени методи, исторически източници и картографирания с цел реконструиране на съответния контекст на действията на социалните актьори. В този смисъл въпросът за *взаимодействието* на актьорите с техните градски среди е свързан с един вид плурализъм на методите, при който актьорите се изследват с качествени методи, т.е. чрез изучаване на лични документи и включено наблюдение, а контекстите на действие – и посредством количествени методи.

При втората Чикагска школа качественото интервю става по-важен инструмент за социалния изследовател от изучаването на лични документи. Познавателният интерес също се измества и разширява. Насочва се и към взаимодействията на индивидите с *институционалните* среди като болницата, лудницата или училището, а не само с градския квартал. Но втората Чикагска школа запазва от първата:

- 1) Интерпретативно-разбирация подход към социалния свят;
- 2) Интереса към хора, които са в периферията на обществото (маргинали, психично болни, стигматизирани);
- 3) Отхвърлянето на методическата строгост;
- 4) Отхвърлянето на “официалния възглед за нещата” (“*Chicago-touch*”).

Тези ориентации се развиват като напълно осъзнато противопоставяне на победоносния ход на количествените методи в периода след Втората световна война, от една страна и на структурния функционализъм а la Парсънс – от друга. За Блумър, Гофман, Бекер и останалите, социалният свят е достъпен само посредством интерпретациите на социалните актьори. Това допускане е направено още от Джордж Хърбърт Мийд, може да се открие и при Томас и Знаниецки. Блумър го използва като изходна точка, за да развие концепцията на “символния интеракционизъм”. Социологическото изложение също следва субективните перспективи на изследваните актьори. В “Стигма” на Гофман [Goffman, 1963] или в “Аутсайдери” на Бекер [Becker, 1963] светът до голяма степен е конструиран от перспективата на актьорите – очевиден паралел с литературата. Йозеф Гъсфийлд подчертава, че специфичната за школата нагласа на отхвърляне на официалния възглед за нещата (“*Chicago-touch*”) намира израз още в заглавията на студиите, тъй като в тях предметът се изследва от перспективата на социалните актьори.

В противовес на количествените методи, втората Чикагска школа подчертава два аспекта на качествените изследвания: те са отворени и кръгообразни.

Отхвърлянето на методическата строгост служи също за установяване на близост с една предметна област, за което предварително не може да се реши как да стане това. Особено известни в това отношение са методическите рефлексии на Блумър – концепцията му за “naturalistic research”, както и тази на Глейзър и Строс за “grounded theory”. Прозрението на Глейзър и Строс е, че посредством обвързване на установените субективни перспективи с придобитите информации за контекста на действие качествените изследвания произвеждат теория. С други думи една от най-съществените методически рефлексии на втората Чикагска школа е, че качествените изследвания целят конструиране на теория чрез обобщенията, които правят.

Калейдоскопът от интервюта като диагноза на обществото – подходите в сравнителна перспектива

Прескачаме в 90-те години на XX век. С оглед на ренесанса на качествените изследвания на новата градска бедност в Съединените щати, както и на колективното изследване “Нищетата на света” Зигхард Некел диагностицира през 90-те години на XX век появата на “трета Чикагска школа”. Некел разглежда американските изследвания на градската бедност на Андерсън и Вакан, както и колективното изследване под ръководството на Пиер Бурдийо, като полагащи се в традицията на качествените социални изследвания, която води началото си от Департамента по социология в Чикаго в началото на XX век. Аргументацията на Некел е следната:

1) В рамките на тази традиция познавателният интерес е насочен към колективни морални редове – на един градски квартал или на една институция;

2) В основата на изследванията в тази традиция е един модел на действието, при който актьорите се схващат и като създатели на ситуацията на действието. *Дали обаче тези два аргумента са достатъчни, за да се разглеждат и изследването на Бурдийо, и последвалите го в други страни като полагащи се в традицията на Чикагската школа?*

Според мен, общите места на двете школи или подходи могат да бъдат прецизирани. При все че аргументацията на Некел на пръв поглед изглежда убедителна, при по-внимателно разглеждане тъкмо моделът на действие и понятието за колективен морален ред са модифицирани в подхода на Бурдийо. Общото в двата подхода на качествени социални изследвания се състои по-скоро в това, изхождайки от едно по-задълбочено познание на полето на изследване и от една по-голяма близост с изследваните лица, да се експлицират и проследят във вътрешната им необходимост онези гледни точки и логики на действие на актьорите, които са лишени от обществено представителство. Конститутивни и за двата подхода са постулатът за незаинтересованото разбиране и отхвърлянето, както на методическата строгост, така и на “официалната представа за нещата”. Базисен принцип на конструиране на социално-научното изложение са перспективите и смисъла, който актьорите приписват на действията си, с което тези изследвания се доближават до литературата. Същевременно контекстът на действие, бил той кварталът, предприятието, училището, болницата или барът, се изследва с различни методи, за да се проучи детайлно многообразието от възможни перспективи и структурните граници на възможните действия. Работата по обвързване на

субективните перспективи на социалните актьори със знанието за полето на действие дава възможност да се формулират по-обща твърдения и в крайна сметка да се произведе теория.

Независимо от това, че ако трябва да сме точни, би трябвало да говорим за четвърта Чикагска школа, тъй като още през 60-те години на XX век се забелязва вълна от качествени изследвания на бедните квартали в Съединените щати (т. нар. “етнография на гетата” [Lindner, 2004]), между двете направления съществуват съществени разлики. На три от тях бих искал да обърна по-специално внимание.

Първата разлика е в това, че за Чикагската традиция фундаментална си остава комбинацията между включено наблюдение, качествени интервюта и лични документи. Едва по-продължителното, често продължаващо години потапяне в полето, гарантира близостта и интимността с лицата и жизнения свят, въз основа на които се провеждат интервюта в смисъла на “naturalistic research” на Блумър. При тях ситуацията на интервюиране в идеалния случай няма никакво влияние върху интеракцията и се получава достъп до лични документи. За разлика от това, изследванията “Нищетата на света” и “Общество с ограничена отговорност” са калейдоскопи от интервюта, при които именно интервюто представлява основният изследователски инструмент. Близостта и доверието на интервюираните се печели чрез посредничеството на приятели и познати, а ако това не е възможно, въз основа на лично познанство. Целта е да се минимизира дистанцията и “символното насилие” между интервюиращ и интервюиран.

В методическо отношение подходът на Чикагската школа като че ли наистина има някои предимства. Колкото и доверен да е човекът, чрез който се установява връзка с интервюираното лице, еднократната ситуация на интервюиране може в много по-малка степен да минимизира изкуственото измерение на интеракцията. В такъв случай дистанцията по отношение на всекидневието може да се прецени много по-трудно от изследователя, отколкото в случая на по-продължително пребиваване в полето и произтичащата от това близост с респондентите. Трябва да се признае, че не малко изследователи, взели участие в проектите на Пиер Бурдийо и Франц Шултайз, като например Стефан Бео, Мишел Пиалу или Абделмалек Сайяд респ. Бертолд Фогел, Андреа Ланге-Фестер или Хуго Веларде, дълго преди това са изследвали съответното поле, предварително са го направили достъпно и прибягват до респонденти, които познават от предходните си изследвания. В този смисъл експлицитният подход на установяване на контакт с респондента чрез познати е нарушен от неексплицитния на прибягване до респонденти, познати от предходни изследвания на полето. Многообразното в методическо отношение проучване на полето, което предхожда основното интервю, дава на практика възможност интервюто да се води по-целенасочено, да се постигне по-голяма емпатия към интервюираното лице. Също така позволява неговото рефлексивно контекстуализиране след това или “полагане в рамка” (в терминологията на Бурдийо неговото обективиране).

Втората разлика се състои в това, че докато в изследванията на Бурдийо и Шултайз се анализират *едновременно* повече полета, което е свързано с целта да се направи диагноза на цялото общество, то в студиите на Чикагската школа по

правило се изследва само едно отделно поле – градския квартал, болницата, приюта. В “Нищетата на света” петте централни области – квартала, държавата, света на труда, училището и семейството – се въвеждат чрез теоретичен текст, който описва рамката на съответните интервюта. Диагнозата на обществото е резултат от уплътняването на основните полета, при което теоретичните текстове са конструирани изцяло в смисъла на *grounded theory* посредством свързването на контекстуалното знание за полетата със субективните перспективи и жизнени истории. Изборът на съответните полета се определя до голяма степен от предварителните допускания за тяхната обществена релевантност. Така например, в ръководеното от Шултайз изследване “Свидетелства за прехода” са публикувани изследванията на едно регионално поле, а именно Източна Германия, тъй като анализът на трансформацията на системата там е неизбежен с оглед на диагнозата на съвременното германско общество. Също така изборът на полето на културно производство се основава на допускането, че именно там се проявяват особено отчетливо възникващите в гъвкавия капитализъм форми на самоексплоатация и предприемачество, които неизбежно са съпроводени с актове на придаване на смисъл и значение на упражняваната дейност. Ако в изследването на Шултайз изборът на различните полета – “света на труда”, “Източна Германия”, “семейство и образование”, “културно производство” и “маргинални позиции” - е в най-добрия случай резултат от свързване на потенциалните портрети на интервюираните и колективните дискусии относно причисляването им към определени области, то тук може би най-силно се отразява ролята на ръководителя на проекта.

Програмата за една колективно изработена диагноза на обществото може да се открие още при първата Чикагска школа под патронажа на Робърт Парк, където различните *case-studies*, проведени в Чикаго, трябва да доведат до конструиране на цялостна представа за града и обществото. Тук градът има статуса на умален модел на модерното общество. За Парк той е “лаборатория за изследване на колективното поведение”, мястото, където се формират модерните нагласи, социални групи, но също така и културните продукти и институции. При по-късните поколения на Чикагската школа обаче претенцията за диагноза на цялото общество отстъпва на заден план и дори постулатът на концепцията за “marginal man”, а именно посредством изследване на маргинализираните групи да се придобие по-дълбоко познание за обществото, не се подхваща и доразвива, макар маргиналните групи да остават във фокуса на социологическия анализ. В това отношение в изследванията, които представляват калейдоскоп от интервюта, се продължава и разгръща тази линия, което маркира *третата* разлика с Чикагската школа.

В изследването на Бурдийо това е формулирано като програма в уводния текст “Позиция и перспектива” (*L'espace des points de vue*). Там е конструирано понятието за относителна лишеност, по-конкретно за “позиционното страдание” (*misère de position*), което той разграничава от макросоциалните неравенства. Според Бурдийо, позиционното страдание се съдържа потенциално във всички позиции в обществото. То произтича от една страна от позиционно и субективно преживените лишения в границите на дадено поле, като предприятието, селището или семейството. От друга – тази относителна лишеност е резултат от сблъсъка между различните перспективи на актьорите в

това поле, които следват различните си траектории и ресурси. Предизвикателството пред диагнозата на обществото е да се изследват не само маргинализирани в макросоциално отношение групи като емигрантите, религиозните и културни малцинства, бедните или болните. Според Бурдийо, логиката на обществените полета може да се разкрие само посредством установяване на относителната лишеност на действащите в тях социални актьори. Примерно, ако става дума да речем за квартал, това са групите на обитателите, социалните работници и експерти, градската администрация и собствениците. Понятието за относителна лишеност в смисъла на Рънчимън разчупва познавателния интерес към маргинализираните групи и позиции, тъй като е свързано с по-силно фокусиране върху индивиди. Калейдоскопът от интервюта представя по правило портрети на отделни индивиди, макар те винаги да са представители на групи. За разлика от това при Чикагската школа във фокуса на анализа обикновено са групи.

ЛИТЕРАТУРА

- Anderson**, N. 1923. *The Hobo: The Sociology of the Homeless Man*. Chicago.
- Becker**, H. 1963. *The Outsiders*. New York.
- Bourdieu**, P. at.al. 1993. *La misère du Monde*. Paris.
- Fine**, G., J. **Gusfield**, (Eds.)1995. *A second Chicago School? The development of a postwar american sociology*. Chicago.
- Glaser**, B., A. **Strauss**, 1967. *The Discovery of Grounded Theory*. Chicago.
- Goffman**, E. 1963. *Stigma*. London.
- Lindner**, R. 2004. *Walks On The Wild Side. Eine Geshichte der Stadtforschung*. Frankfurt/New York.
- Neckel**, S. 1997. Zwischen Robert E. Park und Pierre Bourdieu. Eine dritte „Chicago School“? *Soziale Welt*, N 47, p. 71-84.
- Park**, R. 1928. Human Migration and the Marginal Man. *American Journal for Sociology*, N 33.
- Schultheis**, F. , K.**Schulz**, (Hg.) 2005. *Gesellschaft mit begrenzter Haftung*. Konstanz.
- Wirth**, L. 1928. *The Ghetto*. Chicago.
- Zorbaugh** , H. 1929. *The Gold Coast and the Slum*. Chicago.

Превод от немски език:
Светла Маринова

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

**ФРАГМЕНТИ НА ЕДНА “СЪБИТИЙНА” СОЦИОЛОГИЯ
НА СОЦИАЛНОТО НЕРАВЕНСТВО: БЕЛЕЖКИ ВЪРХУ
ЗИМЕЛ**

СВЕТЛА МАРИНОВА

Svetla Marinova. FRAGMENTS OF AN INTERACTIVE SOCIOLOGY OF SOCIAL INEQUALITY: NOTES ON SIMMEL

This paper aims at drawing attention to Georg Simmel's agenda for studying and diagnosing social inequalities, an agenda that up to now has been explicitly taken into consideration only occasionally and in a few detached aspects. The aim is to advance arguments for the purposefulness of a more detailed scrutiny of that agenda without which neither the empirical research of Chicago School, nor Pierre Bourdieu's analyses and studies of social inequalities would have been possible, including latter's research work constituting the focal point of the discussion made by the papers in this volume. Thus the contribution has rather the status of a study project, than of presentation of final research results. First, the chief fragments of Simmel's sociology of inequality are analyzed in order to outline the contours of his theoretical program. A second step discusses the notions of research strategy and attitude, underlying the fragments, within the perspective of diagnosing social inequalities.

Когато и доколкото е вземана под внимание¹, Зимеловата социология се възприема или като “формална социология”, което ще рече като социология, която се занимава със социалните структури, процесите на взаимодействие, разделението на труда и социалната диференциация [Mueller, 1993:128] или като диагноза на епохата², което блокира систематичното обработване на отделни нейни тематични кръгове. Без претенции за систематизация, искам да насоча вниманието към един тематичен кръг на Зимеловата социология, който само в

¹ Биргит Неделман говори за закъснелите с повече от половин век изследвания върху Зимел в родната му Германия, които според нея могат да се обяснят с квалификациите му като “есеист”, “импресионист”, т.е. с липсата на строг научен метод, с нестандартните теми, с които се занимава, с често непонятната му оригиналност [Nedelman, 1999:144-5]. Ханс-Петер Мюлер също отбелязва, че “повече от век след появата на първите му работи социологията все още не си е изработила окончателна преценка относно социологическото творчество на Зимел”. [Mueller, 1993:127].

² Така например го квалифицира Хабермас в предговора към последното издание на “Философска култура”. Според него “Зимел не е успял да се превърне в ‘класик’ – не е бил пригоден за това с оглед на интелектуалния си формат.” Той е бил по-скоро инициатор, отколкото систематизатор на идеи, по-скоро философстващ диагностик на епохата със социалнонаучен почерк, отколкото социолог и философ, заемащ стабилна позиция в системата на науката” [Habermas, 1998:8]. Ломан също твърди, че “измежду съвременниците си Зимел изпъква с радикалното диагностично отношение на текстовете и темите си към съвременността” [Lohmann, 1992:342].

единични случаи и в отделни аспекти е вземан експлицитно под внимание. Става дума за неговата “социология на неравенствата”.

Тезата ми е, че *в отделни негови текстове се съдържат фрагменти на една социологическа програма за теоретизиране и емпирично изследване на социалните неравенства, която Зимел не е концептуализирал като такава нито в теоретичните ѝ аспекти, нито в емпиричните ѝ следствия*. Това вероятно е една от основните причини тя да не бъде вземана под внимание, още по-малко да бъде канонизирана в учебници по “Социология на социалните неравенства”. Целта ми в случая обаче не е изследване на причините, поради които тази програма е изпаднала от вниманието на теоретичните и изследователите на социалните неравенства. Това би било предмет на едно заслужаващо си и все още неизвършено историческо изследване. Задачата, която тук си поставям е много по-скромна: *да насоча вниманието към някои основни фрагменти на Зимеловата програма за една социология на неравенствата и да експлицирам съдържащите се във фрагментите схващания за изследователската стратегия и нагласа, ориентирана към диагностициране на социалните неравенства*. С което целя да аргументирам *смислеността от по-детайлно изследване на тази програма*, без която не биха били възможни нито емпиричните изследвания на Чикагската школа, нито анализите и изследванията на социалните неравенства на Пиер Бурдийо, включително и изследването му, което е събирателен център на дискусиата в представените в настоящия том текстове. А това означава, че текстът няма статуса на представящ окончателните резултати от едно изследване, а по-скоро на поставящ задачи, на проект за изследване.

В една първа стъпка ще представя основните фрагменти на Зимеловата социология на неравенството, за да очертая контурите на теоретичната му програма. Също така ще се опитам да аргументирам обозначението си на тази програма като “събитийна” теория на социалното неравенство. В една втора стъпка ще експлицирам съдържащите се във фрагментите схващания за изследователска стратегия и нагласа в перспективата на диагностициране на социалните неравенства, за да аргументирам смислеността от изследване на Зимеловата програма.

Фрагмент 1: Лишеност и неравенство

В почти неизвестната си приказка за розите, под формата на метафора, Зимел формулира едно базисно за социологическото си схващане за социалното неравенство разграничение: *да си лишен от притежание и да се преживяваш като неравен са две различни неща*. Лишеността от притежание не е нито необходимо, нито достатъчно условие, а само **възможност** за преживяването на неравенство. Може напълно да си лишен от притежание като гражданите на измислената страна Утопия, но ако приемаш това положение за даденост, за “природна необходимост” и не се сравняваш с имащите, с идеята, че и ти имаш право да имаш, си просто лишен, но не неравен. И обратното: възможно е да не си лишен от притежание, но сравнявайки се с други имащи, да се преживяваш като неравен. “Тъкмо в това се състояла световноисторическата заблуда, а именно причината за радостта или страданието да се търси в притежанието или непритежанието на вещи. Не, не това дали притежавам или не дадена вещ е

решаващо за чувствата ми, а дали другите я притежават или не” [Simmel, 1983a: 172]. Много по-съществено условие за социологическото разбиране на социалното неравенство от голото притежание е *акта на сравнение, т.е. относителната лишеност*. “Само първото непосредствено впечатление от промененото притежание може да заглуши сравнението, но скоро по-фините различия на новото ниво ще раздразнят нашата бързо приспособена чувствителност също толкова силно, колкото миналите и грубите различия” [пак там]. Актът на сравняване не води по необходимост до преживяване на неравенство, примерно ако не е извършен в хоризонта на идеята за равни права, но е негово **необходимо** условие. Докато групите на бедните и богатите, образованите и по-слабо образованите са само теоретично конструирани, без да се изследва с кого се сравняват и какво произтича от това сравнение, все още сме извън областта на социалните неравенства. Има “бедни заможни”, които в сравнение с други слоеве в обществото притежават достатъчно, но относително – в сравнение с други членове на социалната група, към която се чувстват принадлежащи - притежават малко. Формулирано в по-точни понятия, тезата на Зимел е, че има групово-специфични начини на възприемане, оценка, които не могат да бъдат изведени от обективната позиция, защото възникват в сравнението, т.е. в акта на самополагане в отношение към онези, които са близки – произхождат от същата среда или същия социален слой. Което ще рече, че ако искаме да диагностицираме социалните неравенства няма да е достатъчно да построим чисто теоретични класификации въз основа на различни критерии и да изчислим процентното им съотношение, а е необходимо да реконструираме пространството от отношения, което социалните субекти сами изграждат в актовете си на сравняване и чрез схемите си на възприемане.

Фрагмент 2: Изключеност и неравенство

Измежду формите на лишеност има една крайна форма, която не само не е необходимо условие за преживяването на неравенство, нещо повече - прави го невъзможно. В главата за “Бедния” в голямата “Социология”, в която Зимел критикува социалните политики, които подпомагат бедните не в интерес на самите тях, а на общественото цяло, могат да бъдат открити две понятия за “беден”. Самият Зимел не ги разграничава експлицитно: единият “беден”, който е нормативният образец, от позициите на който се критикуват социалните политики на подпомагане, е субект във взаимодействието между даване и получаване, носител на правото, съответстващо на задължението за даване; другият “беден”, който обозначава реалното положение на бедните, предмет на критиката, е превърнат в безправен обект, подлежащ на оформяне материал. Вторият “беден” е изключен, доколкото изобщо е лишен от правото да участва във взаимодействието, в отношението на даване и получаване. “Ако получателят обаче, както в горния случай е напълно изключен от целевия процес на давания, ако той не играе никаква друга роля освен ролята на кутията, в която се пускат дарения за някакви панахиди, то взаимодействието е прекъснато, действието на даряване не е социално събитие, а само индивидуално” [Зимел, 2002:213]. Този “беден” не е в отношение на неравенство, а е изключен от взаимодействието между даващ и получаващ, което би могло да го постави в отношение на неравенство. От това може да се

заклучи, че неравенството е взаимодействие между даващ и получаващ, при което на задължението за даване съответства право на получаване и в този смисъл е *събитие* – едновременност (получаващият е едновременно даващ и даващият е получаващ). Изключеността, за разлика от неравенството е прекъснато взаимодействие на даване и вземане, *неслучило се събитие*. В случая липсва минималното условие за осъществяване на отношение на неравенство, а именно равното право на двете страни да бъдат субекти на взаимодействието, формалното право на различие. В този смисъл изключеността е крайна форма на лишаност – лишаност от правото на социално различие, докато неравенството предполага различие според определен критерий.³

Междинен извод: Областта на изследване на социалните неравенства

Въз основа на тези ограничителни дефиниции на социалното неравенство може с първо приближение да бъде очертана областта на неговото социологическо концептуализиране. Следвайки разграниченията, които въвежда Зимел, можем да кажем, че неговото предложение е да схващаме неравенството не като устойчива структура на лишени и притежаващи, на по-високо и по-ниско поставени, още по-малко като хоризонтално различие между включени и изключени. И съвсем неуместно е в неговата логика проблемът за неравенството да се обвързва с идеята за социално разслояване и съществуването на класово общество. Представата, която той създава за социалното неравенството е като серия от взаимодействия между формално равни групови и/или индивидуални субекти, които именно при условието на формално равенство имат шанс да преживеят различието си като “неравенство”. Става дума за мимолетни актове на размяна или драми, несигурни битки, в основата на които е даването и вземането, размяната, за които няма гаранция, че победите ще бъдат трайни, т.е. ще се закрепят в устойчиви структури. Целта ми беше, пише Зимел в незавършената си автобиография “да разтворя всичко субстанциално, абсолютно, вечно в потока на нещата”, за да тръгна от “живото взаимодействие на елементите” [Simmel, 1958:9].

В основата на Зимеловото понятие за неравенство е централната за неговата социология категория *взаимодействие*. Тя имплицира три принципа: *релационност*, т.е. изисква анализ на отношенията между групи и индивиди, *реципрочност* на отношението като алтернатива на еднопосочната каузалност и *динамичност* на отношението. Което означава, че това, което изследователят

³ Това разграничение си заслужава да се изследва по-детайлно и с оглед на опитите за подмяна на двете понятия и концепции в по-новата системна теория. Експлицирането на разликата между изключеност и неравенство ми се струва важна и от друга гледна точка, а именно повече или по-малко осъзнатото скриване на разликата между двете – особено в позитивните им варианти – на включен и равен – както в някои теории за неравенството, така и в политиките на включване е скрит механизъм за легитимиране на неравенствата, доколкото скриването на разликата поражда илюзията, че да си включен е равностойно на това да имаш равен шанс с тези, които отдавна са в играта. В тази перспектива може да бъде четена и главата “Отвътре изключените” от “Нищетата на света”, която е критика на всички политики на включване, скриващи тази разлика и пораждащи илюзията, че да имаш право на достъп означава да имаш равен шанс за успех по отношение на онези, които отдавна са в играта и отдавна са установили там своите правила и норми [Бурдийо/Шампань, 1997].

наблюдава и регистрира в социалния свят, са динамични отношения на размяна, на даване и вземане. Именно принципът на реципрочност превръща всяко взаимодействие в отношение на размяна, което само в идеалния теоретично конструиран случай е напълно симетрично. Реалните взаимодействия, които социологът наблюдава и анализира, са по-скоро отклонения от този теоретично конструиран случай и се различават по степента на асиметрия. Това, помислено докрай, означава, че *всяко взаимодействие, основаващо се на равното право на страните на даване и вземане, е потенциално отношение на неравенство*. Неравенството, с други думи, е вътрешно присъщо на социалното взаимодействие, затова няма как *дадено конкретно взаимодействие бъде определено като отношение на неравенство, преди да бъде проследен динамичния процес на неговото структуриране*.

Тази теоретична слабост на социологическото концептуализиране на социалното неравенство, в смисъл, че през погледа на социолога всичко е взаимодействие, а всяко взаимодействие, което той наблюдава, е потенциално отношение на неравенство, в никакъв случай не е случайност, въпрос на недопромисленост и мисловна слабост. Напротив, тя е ключов елемент на Зимеловата програма за изследване и анализ на социалните неравенства. В нея се съдържа *препоръка към социолозите да се съсредоточат върху изучаване на емпирично установимите взаимодействия и да се упражняват в микроскопската форма на анализ до съвършенство, докато постигнат безупречно описание на частичните процеси и отношения на социалното неравенство*. В програмната си студия “Проблемът на социологията” Зимел критикува изследователите на социалния свят, че се занимават само с големите органи и системи като държави, професионални съюзи, религиозни общества и класи, но са изпуснали от поглед “ненатрапващите се социални форми” и привидно незначителни отношения, които разкриват обществото “в онова негово зараждане, което е ежедневно и ежечасно”. А тъкмо тези “микроскопични молекулярни процеси” са в основата на “удивителната устойчивост на обществото”. “От недоловимо дребни постъпки се образува връзката на историческото единство, от също толкова незабележими взаимни влияния от личност върху личност – връзката на общественото единство... Да, на тези привидно незначителни видове отношения е целесъобразно да се посвети специално разглеждане и то да е толкова по-обстойно, колкото по-игнориращо е обичайното отношение на социологията към тях” [Зимел, 1998: 206-207]. Което не означава съсредоточаване върху психологическите мотиви на участниците в това отношение, а върху самото него, върху неговата логика на структуриране, която се разгръща отвъд психологическите мотиви на взаимодействащите си и отсам “устойчивите макроскопични единства и системи” [пак там:205]. Концептуализирано в категорията “взаимодействие” неравенството може да се схваща като *‘структурирано събитие’* или *‘накъсана структура’*. Както базисната категория “взаимодействие”, така и основаващото се на нея понятие за неравенство не са строго теоретично дефинирани. Широкият смисъл, в който се използват има строго определена *епистемологична функция*: чрез него се търси решение на проблема *как да се улови динамичната страна на социалния живот, без тази динамика изкуствено да бъде задържана и умъртвявана в теоретични модели и понятия*.

Фрагмент 3: Конкуренцията като парадигма на социалното неравенство

Образцов пример за събитие на неравенство, който дава възможност да се конкретизира Зимеловата концепция за социалното неравенство е конкуренцията като особена форма на взаимодействие. В “Социология на конкуренцията”, а също и в главата за “Спора” в голямата “Социология” Зимел я определя като отношение на надпревара за нещо, което е от общ интерес за състезаващите се страни (независимо дали става дума за материални или идеални блага като любовта и признанието на други). Понятието се използва само за “такива битки, които се състоят в успоредните усилия на двете партии за една и съща награда” [Simmel, 1992a:323]. Базисна предпоставка за влизане в отношение на конкуренция е общият интерес на двете страни към едно и също благо. Обстоятелството, че едно и също благо е еднакво желано от двете страни е условие те изобщо да влязат в отношение помежду си. Но ако то е еднакво достъпно за тях, те не биха мерили сили за неговото постигане. В този смисъл *нееднаквата достъпност на еднакво желаното благо създава пространство, в което може да се прояви различието между двете страни, между техните ресурси и сили, от които зависи печалбата или загубата на всяка от конкуриращите се страни*. Липсва ли едно от тези две условия, отношението на конкуренция е невъзможно. То поставя борещите се страни в ситуация на постоянно сравняване на шансовете и ресурсите. “Същността на конкуренцията е, че равенството между елементите постоянно се измества нагоре или надолу” [Simmel, 1983b:184]. Тя реализира принципа на шанса, който противоречи на принципа на равенството и ако се води с вярата в “равния шанс” на конкурентите изостря чувствителността към неравното разпределение на силите. В този смисъл тя може да се разглежда като парадигма на социалното неравенство. Тя създава условия за сравняване на шансовете и преживяването на дефицитите като относителни, което е в основата на представата за “собственото място” в отношението и дистанцията спрямо другите. Както недостига, така и постижението придобиват значението си само в отношение: “значението на постижението се определя по отношение на постижението на съседа; без да променя абсолютната си величина постижението на победителя би имало за него съвсем различна стойност при условие, че постижението на конкурента е не по-малко, а по-голямо от неговото собствено” [пак там:181].

Зимеловите разсъждения върху конкуренцията могат да служат като помощен инструмент за изработване на теоретичен модел на социалното неравенство, разбирано като *отношение*, като *едновременност на действията* и като *динамична ситуация* и в този двоен смисъл – като *събитие*. Те предлагат конкретни ориентири за откриване на събития на неравенство.

Междинен извод: Непоносимостта на равенството и безкрайността на битките за неравенство

В парадигмата на конкуренцията социалното неравенство се представя като безкраен процес на структуриране и преструктуриране на отношението между борещите се страни. Постигането на равенство на всички конкуренти би означавало края на конкуренцията, състояние, което е възможно, но е нетрайно като практическо постижение. Състоянието на “мир, равенство, щастие”, за

което се водят битки и се правят революции и което е възможно само в живота на гражданите на измислената страна Утопия, е краткотрайно и илюзорно, *Първо*, защото социалният живот се движи по логика, различна от тази на абстрактната математика. Пълното равенство на дяловете е възможно в математическото уравнение, но не и в социалния свят, където уменията и способностите никога не могат да бъдат абсолютно равно разпределени [ср. Simmel, 1983a]. *Пълното равенство противоречи на самия принцип на социалността*, а именно различието между хората. И *второ*, защото хората са не само приспособими, но *“чувствителни към различията” съществуват и са склонни да реагират на обективно смалените различия със същата сила на емоциите, както и на големите*. Нещо повече, колкото по-голямо е равенството на възможностите, качествата, способностите, толкова по-голяма е вероятността, най-невидимите и незначителни на пръв поглед различия да се преживеят като абсолютни и да произведат битки за тяхното експлициране и увеличаване. “Там, където продължава да съществува толкова голямо равенство, че да има опасност от размиване на границите и смесване, точно там местата на различие се подчертават с една специфична острота, която се дължи не на същността на различието, а именно на тази опасност” [Simmel, 1992a:316]. Чувствителността към различията (и най-дребните и привидно незначителни) е защитна реакция на застрашената идентичност и практически инструмент за запазване на *социална дистанция*, без която не би било възможно никакво *социално взаимодействие*, а това означава и социален живот в разбирането на Зимел. С други думи, в контекста на социалния живот, схващан в базисната категория на “взаимодействие”, *състоянието на равенство е практически непоносимо и поради това неутрайно постижимо*. “Отново и отново илюзията ни тласка в сизифовите мъки на външното изравняване дотам, докдето природата му поставя граница и където разбираме, че страданието, което сме искали да избегнем навън, ни преследва отвътре” [Simmel, 1983a:173]. Всичко това позволява да се направи на пръв поглед парадоксалният извод, че по-голямото равенство води до още по-голямо неравенство, т.е. колкото по-голямо изравняване на силите се постига, толкова повече се изостря чувствителността към малките различия, към последния остатък от неравенство и толкова подраматични стават битките за неговото подчертаване, респ. преодоляване. Което означава също така, че битките за социално неравенство и постигане на равенство са безкраен процес, без кулминационна и крайна точка. И ако си дадем сметка, ще разберем, че революциите, които обещава постигането на социално равенство по дефиниция са обречени на неуспех. Съмнително е също така, ако следваме Зимеловия анализ на конкуренцията, че битките за неравенство имат само негативни ефекти. За тях е валидно същото, което Зимел констатира за конкуренцията, а именно, че тя има не само разрушителни ефекти, а напротив има и голяма *интегративна сила*. Тя се състои в това, че “преплита хиляди социологически нишки чрез концентрирането на съзнанието върху желанията, чувствата и мислите на другите, чрез приспособяването на предлагашите към желанията на търсещите, чрез фино диференцираните възможности да се спечелят симпатии и благоразположения” [Simmel, 1992a:328]. В тази си функция тя не отстъпва по сила на любовта. “Тя може да постигне това, което освен нея само любовта може да постигне: предугаждането

на най-съкровените желания на другия, преди самият той да ги е осъзнал” [пак там]. И колкото повече социалният живот е организиран на принципа на либерализма, който Зимел противопоставя на този на социализма – при това не само икономическия живот, но и политическия, и религиозния, и семейния – толкова повече социалната интеграция зависи от отношенията на конкуренция с техните несигурни изходи, с постоянната динамика на установяване и нарушаване на равновесието на силите.

Фрагмент 4: Структуриращата сила на емоциите

С оглед на всичко казано до тук няма да е изненада твърдението, че Зимел не се интересува от изхода от конкуренцията във варианта, в който резултатите от битките се закрепват в устойчиви структури на привилегировани и непривилегировани, на по-ниско и по-високо поставени. “Структура” е мисловен инструмент, с който могат да бъдат диагностицирани моментните състояния в динамичните процеси на конкуренция. Интересуват го по-скоро емоционалните нагласи, които съпровождат преживяването на относителната лишеност и формират усет за мястото в отношенията на конкуренция. *Чувствата и практическите проявления на враждебност* в отношенията между лица и групи им дават усещане за взаимното им положение в отношението. “Едва те дават на класите и личностите тяхната относителна позиция, която те не биха придобили или не биха придобили по същия начин, ако обективните причини на враждебността са налице по същия начин, но не са съпроводени от *чувства* и прояви на враждебност” [Simmel, 1992a:289]. В това, според Зимел, се състои тяхната социологическа продуктивност.

Завистта и страданието могат да се разглеждат като типичните емоции, съпровождащи преживяването на относителна лишеност. Зимел ги нарича “социални чувства”, защото се поражда във взаимодействията между индивидите или групите. *Завистта* първо *поставя в отношение*, поставя този, който завидва в отношение към обекта на завист [Simmel, 1998a:48]. По това се различава от *безразличието*, което блокира влизането в отношение, доколкото е отказ да се възприемат разлики. На второ място, произтича от акта на сравняване, т.е. *съпровожда преживяването на относителен дефицит*. Решаващо за завистта е дали притежавам това, което желая, ако други, с които се сравнявам, го притежават и обратното. Конститутивен за преживяването на това чувство е не самият обект на желание, той дори може да не е ценен сам по себе си, а обстоятелството, че другият го притежава. И накрая, като съпровождащо преживяването на различията, то е по особен начин парадоксално: от една страна е отказ различията да бъдат приети спокойно, като оправдани, като, така да се каже, “в реда на нещата”, от друга – чрез действията, които предизвиква, ги признава и оправдава. От една страна, чувството на завист е сигнал, че различията не са приемливи, то е *драматично възприемане на различията*. Възможно, но малко вероятно и безинтересно от гледна точка на една социология на неравенството е ситуацията на преживяване на радост от напредъка на останалите и тълкуването му като благоприятно условие, среда за собствения напредък. По-вероятно е подобряването на шансовете на другите, с които се сравняваме, да породи усещане за безпокойство, страх, че това ще ограничи собствените ни шансове. Тогава светът започва да изглежда като игра,

при която въз основа на ограничени ресурси едни могат да имат това, от което другите са лишени. За разлика от *гнева* обаче, който съпровожда оспорването на разликите, чувството за завист е свързано със стремежа към постигане и достигане, към догонване на групите или личностите, които са обект на завист. Докато непривилегированите само завиждат на тези, спрямо които се възприемат като непривилегировани, те се стремят да ги достигнат, а не да ги оставят зад себе си. В този смисъл преживяването на завист е *акт на признание на привилегиите на другите*, които са обект на стремеж и догонване, респ. на признание на собствената лишеност. Поради това предизвикването на завист може да се използва успешно като стратегия за символно конструиране на структурни позиции на неравенство. Ако усилието на едната страна да изтъкне себе си като особено успешна, начина си на живот – като особено желан, бъде признато посредством завистта на другата, отношението на сравняване може да приеме формата на устойчива структура на привилегировани и лишени, лишеността може да се превърне в трайна позиция.

Структуриращата сила на чувството на завист се дължи основно на това, че то има за своя предпоставка едно особено структурно състояние на отношенията, което Зимел проблематизира в категорията *социална дистанция*, и по-конкретно като *едновременност на близост и отдалеченост*. Завистта в неговото разбиране не възниква нито при напълно идентични жизнени положения, нито между много отдалечени в статусно отношение групи. При голяма дистанция липсва необходимото “интимно” знание за другия, което задейства чувството на завист. С най-висока степен на вероятност то може да възникне между близки конкуренти, чиито най-незначителни предимства представляват най-значимата заплаха, т.е. при малки дистанции. Така схванатото *чувството на завист функционира като практически инструмент за пораждаване и стабилизиране на структури на неравенство посредством подчертаването и признаването на разлики, незабележими отвън и незначителни от перспективата на по-голяма социална дистанция*.

За разлика от завистта, която представлява *активно признаване* на социалните различия, доколкото поражда действия по догонване и усилия за скъсяване на дистанцията, *страданието* е чувството на *пасивно приемане* на относителната лишеност. То е чувството за собствената слабост, бедност, некомпетентност, неконкурентноспособност, което се придобива в акта на сравняване с другите. Страданието е изтърпяване на въздействието като елемент на взаимодействието, пасивното приемане на “отреденото” място в него като даденост, “съдба”, което блокира всякакви действия за промяна на мястото, а това значи и на дистанцията между позициите. В този смисъл то представлява *моцнен практически инструмент за стабилизиране на определена структура на взаимодействието, чрез него непривилегированите, лишените, трансформират срещу собствения си интерес едно мимолетно състояние в динамичното структуриране на взаимодействието в устойчива структура*. В това се състои структуриращата ефикасност на страданието: то спира битките за промяна на моментното структурно състояние на взаимодействието със съгласието на онези, които имат интерес да действат за неговата промяна.

За разлика и от завистта, и от страданието, които съпровождат преживяването на относителна лишеност и функционират като практически

механизми за стабилизиране на дистанциите, чувството на *срам*, на което Зимел посвещава самостоятелно есе [Simmel, 1983c], е *изключващо*. То възниква в резултат от преживяването на ценностно несъответствие. Нормативната представа за себе си и разрива с нея – отклонението от нея или недостатъчното ѝ осъществяване – са ключово важно условие за преживяването на срам, но не това само по себе си предизвиква изчервяване, а представата, че другите знаят за това. “При преживяването на чувството на срам човек чувства собственото си аз поставено в центъра на вниманието на другите и същевременно чувства, че това привличане на вниманието е свързано с нарушаването на някаква норма (обективна, морална, общоприета, лична)” [пак там:141]. Чувството на срам е драматично преживяване на себе си, произтичащо от възприетото несъответствие между оценка и норма, но не би могло да възникне извън взаимодействието с другите. В този смисъл срамът е социално чувство, произтичащо от страха от оценката на другите, от опасността от снижаване в собствената самооценка, в крайна сметка от обезценяване в очите на тези, с които сме във взаимодействие. Подобно на другите социални чувства и срамът предполага определена социална дистанция, чието нарушаване задейства преживяването му. Засегнатият преживява това нарушаване като “недискретност”, като нахлуване в “сферата на неговата личност, в онази зона, която засяга единствено него” [пак там:144]. Ако липсва дистанция, както в отношенията между много близки и доверени хора, няма как да бъде задействано чувството на срам. То не би могло да възникне и при много голяма дистанция, защото тогава липсва необходимото знание за личността, която се подлага на нормативно изпитание. Чувството на срам е възможно в социални кръгове, обединени от общо споделени правила и норми, в които е налице достъпно знание за личността. Провокирането му цели обекта на засрамване да бъде лишен от стойност по отношение на общо приетите правила и норми, снижен в ценността си и по този начин поставен извън обсега на взаимодействие. Доколкото предполага съответствие с нормативната представа за себе си, преживяването му е мълчаливо споделяне на чуждата оценка, преживяване на чуждата оценка като самооценка и приемане на наложения отвън дефицит като свой. Докато предизвикването на завист е покана за надпревара, *предизвикването на срам е стратегия за изключване от надпреварата посредством обезценяване на конкурентните компетенции и форми на живот. Чрез превръщането на различията в ценностен дефицит предизвикването на чувството за срам може да функционира като инструмент за социално изключване, за затваряне и консервиране на собствените шансове и превъзходство*. Ако разпределението на социалната чест е в основата на социалния ред [Weber, 1980:531], то негативната социална оценка на честта, свързана с общо качество или норма и споделянето ѝ като собствена е инструмент за преподреждане на местата във временно установения социален ред. И при условие, че социалната чест е предпоставка за участие в надпреварата за други ценни блага, негласното приемане на лишеността от чест може да постави трайно лица или групи извън битките на неравенство. В този смисъл *в срама лишеността се преживява като абсолютна, а не относителна, като лишеност изобщо от правото на участие в социалното взаимодействие*.

Междинен извод: Социална и физическа дистанция – пространственото измерение на неравенството

В междинните изводи до тук беше акцентирано основно върху динамичния аспект на Зимеловата концепция за неравенство като алтернатива на устойчивите структурни модели, както и на реципрочността на взаимодействието, върху което се основава понятието за неравенство, с което се аргументира квалификацията на концепцията като “събитийна”. Само загатнат остана – във фрагмента за конкуренцията и за чувствата на неравенство – релационният аспект, който Зимел концептуализира с категорията “социална дистанция”. Тя заслужава по-специално внимание, доколкото е ключът към разбиране на Зимеловата програма за диагностициране и изследване на социалните неравенства.⁴ С уговорката, че е необходимо много по-детайлно изследване на употребите на това понятие при Зимел, тук си позволявам да формулирам само хипотеза относно значението на тази категория за неговата социология на неравенството. Хипотезата ми е, че “социална дистанция” има двоен статус и двойна функция в програмата на Зимел за диагностициране и изследване на социалните неравенства. *От една страна “социална дистанция” има статуса на базисна категория, която изобщо прави възможно социологическото обективиране на социалните неравенства.* Ако социалното неравенство е форма на социално взаимодействие, с категорията се обозначават базисните предпоставки за всяко социално взаимодействие. В тази си функция като основен инструмент за социологическо обективиране на неравенствата “социална дистанция” има строго определено, недвусмислено значение. Тя означава изобщо *наличие на разлика*, без което не би било възможно никакво взаимодействие, вкл. социалното неравенство.

От друга страна “социална дистанция” има статуса на аналитична концепция за описание на конкретни форми на взаимодействие в тяхното пространствено измерение – като случващи се в пространството, т.е. предпоставящи определено отношение към него и символизирани от него. “Взаимодействието между хората се преживява – освен всичко друго, което то представлява – като изпълване на пространството. Ако няколко души водят съществуването си изолирано един от друг в определени пространствени граници, всеки от тях изпълва със собствената си субстанция и дейност своето непосредствено място, а между него и мястото на другия има неизпълнено пространство, на практика: нищо. В момента, в който двамата влязат във взаимодействие, пространството между тях изглежда изпълнено и оживено” [Simmel, 1992b:689]. Физическата дистанция, разликата в пространствените позиции е предпоставка за практическото конструиране на социално пространство, разбирано като изпълнена с взаимодействия междина. Сама по себе си обаче физическата дистанция не поражда социално пространство. “Не формата на пространствена близост или дистанция произвежда особените явления на съседство или чуждост, колкото и неоспорима да изглежда тя” [пак там:688]. “Пространство” е категория на субективното възприятие – “дейност на душата” в терминологията на Зимел – в която действащите и взаимодействащи си интерпретират и дефинират взаимодействията си. Те използват физическите

⁴ Ливайн и др. обръщат внимание на това, че специално в американската рецепция на Зимеловата социология “социална дистанция” е може би най-дискутираната, най-неразбираната и най-неоднозначно интерпретирана категория [Levine u.a., 1981].

дистанции, за да организират отношенията си според представите си за близост и отдалеченост, в този смисъл конкретната организация на физическите дистанции е проява на извоювалата си привилегия представа за социалните дистанции и пак в този смисъл – символ на моментното структурно състояние на социалните взаимодействия. Взаимодействието конструира пространство чрез претенцията върху и отстояването на междината между две места в пространството, поставяйки ги по този начин в отношение [пак там:689]. Въплътена същевременно в конкретна организация на физическото пространство, придобилата надмощие представа за социалните дистанции получава шанс да се наложи трайно като доминираща и да гарантира привилегирован достъп на споделящите я до ресурсите на физическото пространство. Схваната по този начин, във връзка с физическото пространство, “социална дистанция” е концепция, с която могат да бъдат анализирани конкретни взаимодействия в пространството с оглед на шанса им да приемат формата на социални неравенства и да се закрепят в устойчиви пространствени структури. Тя не е нито “само *метафора*” [Levine u.a., 1981:71], нито теоретично построен модел, който позволява точното отчитане и измерване на разстоянията между позициите, както социално-пространствения модел на Бурдийо, а *теоретичен инструмент, който настройва сетивата на изследователя към структуриращата сила и на привидно най-незначителните и незабележими взаимодействия, които тъкмо поради това са в основата на “удивителната устойчивост на обществото”*.

Обобщение: Уроците на Зимел по критическа социология на социалните неравенства

Не само историческото изследване на причините, поради които Зимеловата програма по социология на неравенствата не е успяла да стане предмет на съзнателен интерес и изучаване от страна на теоретиците и изследователите на социалните неравенства, предстои да бъде извършено, както беше отбелязано в началото. Задача е и работата по систематизиране на неговата теоретична програма, което означава да бъдат изработени връзките между фрагментарните теоретични идеи и понятията, в които те са формулирани. Препоръчително е тази работа да започне с детайлно изследване на концепцията за “социална дистанция” – на различните ѝ значения и контексти на употреба. Тук ще се опитам само да оправдая смислеността на подобно усилие като резюмирам изложеното до тук в перспективата на два въпроса.

Какво означава тази програма:

1) Като изследователска стратегия:

Ако следваме уроците на Зимел, социологът, който се опитва да диагностицира социалните неравенства, не налага готови структурни шаблони – класова, слоева структура, не строи класови пирамиди върху основата, да речем на определен начин на производство, а е по-скоро ловец на събития. Той се опитва да улови мимолетни битки, актове на размяна или драми. Той, така да се каже, претърсва социалните практики и открива места на интензивност, където се случват социалните неравенства и се разгръщат социалните форми на неравенство. При тези си търсения изследователят е въоръжен, първо с мрежа или сито, което отсява потенциалните огнища на отношения на неравенство от

ситуации, в които е малко вероятно да възникнат такива. Тази мрежа е изплетена от твърдения, изведени от ограничителните дефиниции на неравенството, изложени по-горе. Примерно, ако си припомним Зимеловото разграничение между неравенство и изключеност, едно такова сито би било твърдението, че всяка политика на включване или на отваряне на дадена система към групи, изключени преди това от нея, създава потенциално огнище на отношения на неравенство, доколкото поставя в условия на формално равенство групи с различни шансове, което е условие да се преживеят като неравни. На второ място, изследователят, който диагностицира социалните неравенства е въоръжен с отворени, широко скроени теоретични концепции, които му позволяват да проследи появата и структурирането на отношенията на неравенство. “Социална и физическа дистанция”, “относителна позиция” и практическите ѝ проявления (под формата на гняв, страдание, завист), “взаимодействие” са само някои от аналитичните инструменти, с които може да се проследи генезиса и динамиката на конкретни отношения на неравенство и евентуалното им закрепване в устойчиви структури.

В резюме: става дума за една **радикално емпирична стратегия**, въоръжена с няколко основни пресяващи и проследяващи инструменти. Изследователят формулира конкретни твърдения за единични събития на неравенство и само индиректно - твърдения за по-общите обществени тенденции. В центъра на този подход е “интересният случай”, в който могат да се разпознаят тенденциите на движение на цялото. Социологът е нещо като оператор, който снима “клипове” за отделни събития на неравенство, които се подлагат на детайлна интерпретация с оглед на шансовете им да се превърнат в устойчиви структури. Подобна изследователска стратегия позволява не само “диагноза на обществото ‘от долу’” [Шултайз/Немирес, 2009], което означава от перспективата на “подчинените и маргинализираните”, които са лишени от шанса да бъдат чути и възприети в публичното пространство, но и една диагноза на социалните неравенства “*преди*”, преди да са приели формите на устойчиви социални образувания. Критическият заряд на подобна изследователска стратегия се състои в това, че тя превантивно настройва възприятията за възможните ефекти от политически конструирани конфигурации на социалните групи и индивиди, от действието на противоположни тенденции и политики. Нейната критическа сила е, така да се каже проективна, преди да са се случили устойчивите (макро)форми на социални взаимодействия. Като изследване на отношенията на неравенства в процеса на тяхното зараждане и динамика на структуриране тя е по-уместна от стройните и статични структурни модели в такива социални контексти, в които доминиращият принцип на организация на социалния живот е принципът на либерализма, при това, както подчертава Зимел, не само в сферата на икономиката, но и във всички сфери на социалния живот.

2) Като изследователска позиция и нагласа:

Изследователят на неравенства, който преброява социалния свят в търсене на събития на неравенства, може да се мисли в социологическата форма на чужденеца, както я схваща Зимел в едноименното си есе, а именно *като единство на близост и отдалеченост*. Това единство определя формалната му позиция, която се характеризира на първо място с *подвижност*. Което означава,

че дистанцията му спрямо изследваните събития и участниците в тях не е гарантирана от устойчиви характеристики, от свободи и привилегии, произтичащи от принадлежността към професионалното поле на “учените”, а подлежи на постоянно дефиниране и предефиниране. С други думи, произтичащите от тази формална позиция “обективност” и “свобода”, която позволява на чужденеца да преживее и да се отнесе и към най-близкото, сякаш го гледа от птичи поглед” [Зимел, 1990:350] са постоянно, във всеки отделен случай изложени на рискове. Прекалено голямата дистанция крие риска да се загуби усещането за уникалността на събитието и да му се припишат “качества, които не произлизат от него и не могат да се родят там” [пак там:348]. Прекаленото скъсяване на дистанцията би го лишило от “привилегията” да му бъдат “доверявани най-неочаквани откровения и признания, които по характера си се приближават до изповедта и биват внимателно скривани от близките” [пак там:350] и крие опасността да го превърне в страна в отношението, което той цели да обективира. Конкретно по отношение на социалните неравенства да го превърне от изследовател в генератор на неравенства. Това означава, че социологът, който има задачата да следва описващо събитията на неравенство е длъжен във всеки отделен случай да рефлектира дистанцията си спрямо изследваното събитие. Теоретично е възможна само една минималистична дефиниция на допустимата дистанция, а именно да не допуска да бъде въввлечен в отношенията на конкуренция и състезание, които изследва. Останалото е резултат от проби и грешки, от формиран в практиката изследователски усет.

В резюме: Става дума за една **радикално емпирична и радикално рефлексивна изследователска стратегия**, при която рефлексията върху дистанцията по отношение на изследваните събития на неравенство, върху ефектите от нейното увеличаване или скъсяване е предпоставка за всяко изследователско действие, за формирането изобщо на изследователска нагласа, изследователски “хабитус”, както би казал Бурдийо.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо**, П./ П. Шампань. 1997. Отвътре изключените. В: *Социологически проблеми*. Кн. 3-4, с. 22-28.
- Зимел**, Г., 1990. Чужденецът. В: Николов, Л., Л. Деянова (съст.) *Социология на личността*. С., с. 348-353.
- Зимел**, Г. 1998. Проблемът на социологията. В: Фотев, Г. (съст.) *Извори на социологията*. Ст. Загора, с. 186-213.
- Зимел**, Г. 2002. Бедният. В: Зимел, Г. *Социология. Изследвания върху формите на обобществяване*, В.Търново, с. 202-223.
- Шултайз**, Фр./ Н. **Немирес**. 2009. *Ницетата на света* на Пиер Бурдийо – изследване и прототип на една диагноза на обществото “от долу”. В: *Критически изследвания на новите социални неравенства*, тематичен брой на *Годишник на СУ “Св. Кл. Охридски”, Книга “Социология”* том 102.
- Habermas**, J. 1983. Simmel als Zeitdiagnostiker. In: Simmel. G. *Philosophische Kultur, Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin, p. 7-19.
- Levine**, D. u.a. 1981. Simmels Einfluss auf die amerikanische Soziologie. In: Lepenies, W. (Hrsg.) 1981: *Geschichte der Soziologi*. Bd. IV, Frankfurt a.M., p. 32-81.
- Lohmann**, G. 1992. Fragmentierung, Oberflächlichkeit und Ganzheit individueller Existenz. In: Angehrn, E.; H. Fink-Eitel et.al. (Hg.) *Dialektischer Negativismus*. Frankfurt a.M., p. 342-367.
- Mueller**, H.-P. 1993. Soziale Differenzierung und Individualität. Georg Simmels Gesellschafts- und Zeitdiagnose. In: *Berliner Journal fuer Soziologie*. 1993/H. 2, p.127-141.

- Nedelmann, B.** 1999. Georg Simmel. In: Kaesler, D. (Hrsg.) *Klassiker der Soziologie. Von Auguste Comte bis Norbert Elias*. Band I, München, p. 127-150.
- Simmel, G.** 1958: Anfang einer unvollendeten Selbstdarstellung. In: Gassen, K./Landmann, M. (Hrsg.) *Buch des Dankes. Briefe, Erinnerungen, Bibliographie*. Berlin, p. 9-10.
- Simmel, G.** 1983a. Rosen. Eine soziale Hypothese. In: ders. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M, Suhrkamp, p. 169-173.
- Simmel, G.** 1983b. Soziologie der Konkurrenz. In: ders. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M, Suhrkamp, p. 173-193.
- Simmel, G.** 1983c. Zur Psychologie der Scham. In: ders. *Schriften zur Soziologie*. Frankfurt/M, Suhrkamp, p. 140-150.
- Simmel, G.** 1992a. Der Streit. In: ders.: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Band II, Frankfurt am Main, p. 284-382.
- Simmel, G.** 1992b. Der Raum und die räumlichen Ordnungen der Gesellschaft. In: ders.: *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung*. Band II, Frankfurt am Main, p. 687-698.
- Simmel, G.** 1998a. Die Mode. In: ders. 1998: *Philosophische Kultur, Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin, p. 9-63.
- Simmel, G.** 1998b. Das Relative und das Absolute im Geschlechter-Problem. In: ders. 1998: *Philosophische Kultur, Über das Abenteuer, die Geschlechter und die Krise der Moderne*. Berlin, p. 64-92.
- Weber, M.** 1980. Machtverteilung innerhalb der Gemeinschaft: Klassen, Stände, Parteien. in: Weber, M. 1980: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Tübingen, Mohr; p. 531-541.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

БИОПОЛИТИКА И СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА

МОМЧИЛ ХРИСТОВ

Momchil Hristov. BIOPOLITICS AND SOCIAL INEQUALITIES

The paper attempts to outline a domain which could be constituted by the intersection of the theme of biopolitical rationality, technology and mechanisms with the theme of social inequalities. It is not grounded on a particular case study, but mostly on a critical survey over a relevant literature. Thus the present text is rather a sketch, a broad outline of a research field which is still shaping itself. First I present briefly the concept of biopolitics and the way it operates in Foucault's work, in order to show its potential relevancy for the comprehension of the political uses and production of some forms of social inequality. Secondly I present the same concept after the transformations it has undergone in order to be applied on such domains as biomedicine, biotechnology, molecular biology, genetics, genomics, biobanks, bioinformatics, etc., illustrating it with some examples connected to new forms of social inequality. Instead of conclusion I raise some questions which aim is to reorient the attention on the notion of biosocial inequalities.

Терминът „биополитика” не е изобретен от Фуко. Той е фигурирал в работите на някой си Морли Робъртс още през 1938 г. и основно в неговата *Биополитика: есе върху физиологията, патологията и политиката на социалните и соматичните организми*, публикувана в Лондон. Впоследствие, през 60-те години терминът придобива популярност в средите на американските политолози, които го използват, за да интерпретират политическото поведение в неоеволюционистки и неодарвинистки стил [Blank/Hines, 2001]. В този текст обаче аз няма да се опирам върху това понятие, а върху понятието биополитика, разбрано в смисъла, който влага в него Мишел Фуко.

Според Фуко, понятието биополитика описва трансформацията, която се извършва през XVII и XVIII век в областта на управлението в западните общества. То е част от общата за властта конюнктурна характеристика, свързана с началото на едно, по същество позитивно третиране на живота на субектите. За разлика от суверенната власт, която действала чрез (заплаха за) отнемане на живота, новата форма на власт – която Фуко нарича „биовласт” – ще се стреми да го множи, подобрява, увеличава, да го контролира и регулира и от друга страна да изтласква смъртта просто до една от нейните функции. Модерната власт, тази „управляваща живота власт”, според Фуко, ще действа чрез подтикването към живот и в определени случаи чрез оттеглянето си, като остави някого да умре, без непосредствено да отнема неговия живот [Фуко, 1993:183]. Т.е. залогът е да накараш някого да живее или да го оставиш да умре.

Фуко определя две форми на тази власт върху живота, или биовласт: *анатомополитика*, центрирана върху индивидуалното човешко тяло и целяща неговото дисциплиниране; и *биополитика*, чиято основна мишена е „тялото-вид... като проникнато от механиката на живота и служещо за опора на биологичните процеси” като „размножаването, ражданията и смъртността, здравното равнище, продължителността на живота, дълголетие то заедно с всички условия, които биха могли да му повлияят. Заемането с тях се осъществява чрез цяла поредица от интервенции и форми на регулиращ контрол” [пак там:187]. Конкретният социален корелат на това тяло-вид, според Фуко, е населението като съвкупно тяло, което представлява много повече от простия сбор на отделните индивиди. Процесите, чрез които се оформят тези два властови полюса, са тясно свързани с възхода на модерния западен капитализъм и с необходимия за неговото функциониране човешки капитал под формата на жива работна сила. Към тази обща скица на понятието биополитика трябва да се прибави и наблюдението, че докато дисциплините, или анатомополитиките, функционират в отделни, по необходимост затворени пространства - като училището, фабриката, казармата, затвора - някак разпръснато, биополитическите механизми като общественото здраве, осигурителните каси, градското планиране и пр. изискват много по-голяма степен на централизация и в някакъв смисъл постигат координация, когато станат функции на модерната държава. Например, когато държавните институции бъдат натоварени със запазването и умножаването на живота и здравето на населението [Фуко, 2003; Foucault, 2004].

Как биополитиката кодира социалните неравенства? Най-напред, струва ми се, че можем да говорим за производство на социални неравенства от самите биополитически механизми, доколкото комплексите от знание и власт, характерни за биополитическите технологии на управление, разчленяват населението на отделни категории. Те изобретяват различни техники на контрол, съобразени едновременно със спецификите на отделните категории и с желаната хомеостаза, която трябва да се постигне на нивото на цялото социално тяло. Целта е да бъдат осигурени оптимални условия за възпроизводство на биологичния живот на управляваното¹. Нека посочим като пример описаната от Фуко кампания за сексуално възпитание на родители и деца, която се разгръща от края на 18 век във Франция и достига своя пик между 1820 и 1840 г. Тази кампания приема различни измерения в зависимост от това дали се провежда сред буржоазията или сред градския пролетариат. При буржоазията целта е да се предизвика смесване и контролът върху нормалното сексуално поведение се осъществява чрез постоянен надзор на родителите над децата. Родителите биват подтиквани да бъдат за всяко действие на децата, до степен, че да внимават дали ръцете им се намират над завивките докато спят и т.н. При пролетариата, обратно, целта е сексуалността да бъде затворена в нуклеарното семейство (нормализиране на пролетариата по модела на буржоазното семейство), като заедно с това, чрез поместването на работниците в отделни жилища, се търси прекъсване на постоянните смесвания между членовете, за да се избегне основен биополитически грях – кръвосмешението. Идеалът е всеки да спи на

¹ Трябва да се подчертае, че в тези властови практики социологическото знание играе ключова роля.

отделно легло, а половете да бъдат отделени в различни стаи. По същото време се създават взаимоспомагателни каси, които обаче са насочени само към законно бракосъчетаните работнически семейства [Фуко, 1999: 306-307].

От друга страна, биополитиката действа чрез морализиране на хигиеничното поведение, като стигматизира нехигиеничното. Усилието е да се привърже една част от населението към капиталистическото производство под формата на работна сила, посредством произвеждане на самите диспозиции за производство – необходимото поведение за нормалното развитие на процеса. Така например, през 1853 г. по инициатива на индустриалци и с помощта на частни и публични капитали в град Мюлхауз в Елзас започва строеж на работнически жилища. Предпоставката е, че „удобството и чистотата имат неподозирано влияние върху морала на едно семейство”. Настанилите се в тези жилища работници се задължават да се грижат за собствена зеленчукова градина, да изпращат децата си на училище, да плащат данъците си, да спестяват по няколко су на седмица и да внасят здравни осигуровки. Индустриалците се надяват, че така ще подтикнат пролетариата към добродетелен живот, като по този начин последният ще заслужи да бъде приет в либералното общество [Rabinow, 2006: 158-160].

Тези теми и механизми на намеса ще бъдат модифицирани, но отново подеманни при появата на расовите теории и евгениката, особено модни в края на XIX и началото на XX в. Според Фуко, расизмът е същностна черта на модерните държави, които упражняват биополитически контрол върху възпроизводството на населението². Стратегическата функция на расизма е да внесе разрыв в живота, като по този начин определи онова, което заслужава да живее и онова, което трябва да умре, за да отстъпи място на по-пригодното. Въсщност в тази биополитическа конюнктура възходът на биологичното знание служи за фундиране на социалното различие биологически, като по този начин артикулира темата за расата върху съществуващите класови дистинкции. Така например в началото на XX в. в Англия ще продължат да се терзаят около контрола върху възпроизводството на градския пролетариат и различието в плодовитостта. Евгениците интерпретират тенденцията „по-добрите” групи да създават по-малки семейства, в сравнение с тези под тях в социалната и икономическа йерархия, като бедствие, тъй като по-добрият материал изчезва, докато „по-непригодените” се множат. Следователно едни от политиките, провокирани от легитимната по онова време евгеника били насочени към стимулиране на възпроизводството на „по-пригодените” и ограничаването му при „по-низшите”. „Научната предпоставка” е, че принадлежността към дадена социална класа в определена степен изразява генетичните дарби на един човек. Така работническата класа била определяна като „армия от биологически непригодни”; безработният е въсщност неспособен да работи. Нещо повече, критиката към съществуващите институции на социалните грижи и общественото здраве е, че техните опити да подобрят средата на живот на тази класа, представляват опасно вмешателство в процесите на естествения подбор [Searle, 1981:217-222]. А един от най-радикалните варианти на класическата биополитическа практика е стерилизацията на опасните за социалното тяло

² „Расизмът е бил вписан в държавните механизми именно от появата на тази биовласт” [Фуко, 2003:288].

хора, която продължава в страни като Швеция и Норвегия чак до 60-те години на миналия век.

Все пак в тази „първа“ епоха на биополитиката – която ще приключи, според автори като Никълъс Роуз и Пол Рабиноу [Rose/Rabinow, 2006], с появата на молекулярната биология в началото на 30-те години на XX в. – се вижда, че един от ключовите методи на контрол е намесата в нивото на условията за живот, на жизнената среда, на хабитата в широкия биологичен смисъл на думата. Ефектите на изключване (и дискриминация, бихме казали днес) се разполагат тъкмо в този контекст – ограничен достъп до здравеопазване, екологичен расизъм (настаняване на „по-непригодните“ в по-нехигиенични части на градското пространство), ограничаване на възпроизводството. Разбира се, тези ефекти и дискриминационни практики днес все още са видими и продължават да функционират [Pellow, 2005; Poudrier, 2003; Biehl, 2005].

Биополитическите практики, разгръщащи се основно след Втората световна война, могат да се характеризират с все по-нарастваща смяна на мащаба в обективизиране на биологичния живот. Става дума за молекуляризирането му посредством нови технологии на визуализация – микроскопи, които увеличават до 10 на -6 см. Започва производство на „генетични тела“ [Rose, 2001; Rose/Rabinow, 2006]. Или ако си послужим с израза на Херберт Готвайс, молекулярната биополитика се превръща в „декорпорализираща“ и „информатизираща“ биополитика.

В случая добър пример са появяващите се по целия свят проекти за биобанки, в които се съхраняват генетични проби от пациенти и донори, чиято задача е изследване на генетичния произход на някои болести, корелацията между тях и генотипа на населението. Целта на тези проекти е да се създаде база данни, която да бъде използвана при определяне на генетичната основа на податливостта към определени заболявания, начинът на тяхното протичане и реакцията към дадени видове терапия. В този смисъл обаче биобанките представляват нови политики на „изчезващи тела“. Тялото на биобанките е вътрешно декомпозирано тяло, тяло разчленено на системи и съвкупности от кръв, белтъци, серуми, гени. Ключовият проблем е не обзорът на цялостни тела, а на колекции от кръв и ДНК, които се асоциират с определени субгрупи в населението. Това, което се наблюдава тук, е мениджмънт на живи флуиди и клетки, които не представят други, по-големи тела, а формират свои собствени. По този начин биобанките формират нови „телесни феномени“ и структура на движение на тела и техните части, както и на отношенията между тях. „Новата биополитика е все повече политика на разпръснатото тяло, в степента, в която се губи цялостен поглед върху него.“ [Gottweis, 2008] Опасението тук е, че новите генни технологии представляват същностен риск, потенциално предоставяйки възможност за контрол над „самия живот“. Твърди се (отново Роуз, Рабиноу, Адрин Петрина), че генните технологии могат да доведат до свръх-надзор и манипулиране на тела и животи, както и че може би биха изострили съществуващите социални неравенства и дискриминации, основавайки ги на биологични различия, самите те почиващи на много по-фини субстрати като гените.

От друга страна, съвременната биополитика функционира чрез все по-нарастващо индивидуализиране и субективизиране; инкорпориране на

биополитически норми за самоконтрол над собствения живот. Това са начини на субективизиране, посредством които индивидите са приучавани да работят върху себе си и генните си заложи чрез форми на власт и дискурс, в името на собственото си здраве, на семейството, нацията или населението като цяло. И тъй като акцентът се е преместил от елиминиране на опасности към управление на рискове (под влияние на неолибералната политическа рационалност), управлението на „самия живот” и рисковете, които той крие се разгръщат чрез координиране на индивидуални и колективни решения с институционални стратегии. Например, селекцията след генен тест и опитите да се избегнат „анормални раждания”, т.е. раждане на деца с увреждания и препоръчване на терапевтичен аборт.

Известен е случаят с Китайския закон за здравето на майката и детето от 1995 г., който се вписва в континуитета на популационните политики на китайското правителство от 1978 г. за ограничаване на раждаемостта по оста едно семейство – едно дете. Според този закон всяка двойка, която иска да встъпи в брак, трябва преди това да се подложи на т. нар. „предбрачен здравен преглед”, който да съдържа изследвания за генетичната вероятност от развиване на сериозни инфекциозни болести и умствени заболявания. Според член 10-ти, „след като здравният преглед е извършен, лекарят трябва да го съобщи и да даде съвет на мъжа и жената, у които е открил сериозна генетична болест, която от медицинска гледна точка се счита за опасна по време на бременност. Двойката може да встъпи в брак само ако и двамата приемат да употребяват контрацептиви в продължение на дълъг период от време или да претърпят операция, която да гарантира стерилността им.” [Култура, 2008] Критиците на закона изтъкват, че той се прилага с различна суровост сред различните етноси в Китай, които са 56 на брой (доминиращ етнос е хан) и различните социални слоеве. Смята се, че този закон е насочен и към контрола на възпроизводството при селяните, които представляват 70% от населението. Населението се е превърнало не просто в биологичен и икономически проблем, а в генетичен проблем [Thacker, 2005; Thacker, 2004]. В тази връзка може би трябва да споменем и изказването на министъра на труда и социалната политика Емилия Масларова през април 2009 г., според която министерството обмисля стратегия, чрез която държавата ще поема разходите за задължителни преднатални генни тестове, вкл. и за здравно неосигурените. Целта е да се избегнат раждания на деца с увреждания, които после биват изоставяни от родителите. Според министъра, жените, които не се явяват, ще бъдат санкционирани и впоследствие няма да могат да претендират за помощи от държавата.

За разлика от тези случаи, които твърде ясно се свързват с евгеничните държавни политики от края на XIX до 60-те години на XX век, можем да говорим и за „евгеника отдолу”. Пример за този тип биополитически стратегии (или по-скоро тактики) е индивидуалното семейно планиране. То по същество е една „гъвкава евгеника”, „гъвкава биополитика” [Taussig et al., 2005]. В тези стратегии „съвременната биополитика на груповия риск” работи като мобилизира чувства на срам и вина [Rose, 2001:10]. Експерти и рискови индивиди са обхванати в играта на етиката на себе си; залогът е етическото отношение на субекта към себе си. Заплахата от стигматизиране мобилизира приемането на съвета.

Примерите в тази област могат да бъдат умножени. Проектът за разнообразие на човешкия геном, раждането на популационната генетика, различните прояви на „биокOLONИализъм” и „бионационализъм” около създаване на биобанки, складиращи „национални гени”, като напр. опитите да се определи Естонския геном, Корейския геном, Мормонския геном (на мормонските общности в Щатите и т.н.); дискриминиране на определени групи от населението от включването на „тяхното етническо генетично наследство” в биобанки – напр. случаят с Английската биобанка, която се старее да включи генетични проби от всички етноси в Обединеното кралство пропорционално на тяхната числена представеност. Така са взети проби от: индийци – 14 000; от тях индуси – 7000, сикхи – 4500 и мюсюлмани – 2500. И още (сякаш тези групи са хомогенни в религиозен план) – пакистанци – 6000, бангладешци – 2000, чернокожи от Карибите – 8000. Изключени са китайци и чернокожи от Африка, които са по-разпръснати [Tutton, 2005]. И т.н. и т.н.

Геномиката и генното инженерство пораждат нов дискурс за недостатъците на живота, според който последното трябва да бъде ‘подобрявано’ посредством намеса на ниво зародиш на буквално всеки жив вид на планетата – от бактерии, през растения, до животни и човешки същества [Taylor et al., 1997]. В този смисъл, можем да разбираме терапевтичния аборт като форма на биополитическо изключване, в случая на патологични форми на живот в областта на чисто биологичното. Това изключване е трансляция на изключването на тези форми на живот в социалния свят. Така вече се дискриминират не толкова определени групи, малцинства, класи и пр., а модуси на „самия живот”. Самият биологичен живот обаче вече не е нещо статично, във-исторично, а сбор от данни, подлежащ на промяна. Т.е. дискриминацията и изключването наистина са преориентирани към някои модуси на самия живот, определяни като аномални и нежелателни, т.е. изискващи модификация. Както виждаме от примерите обаче това радикално преориентиране на биополитическите механизми към плана на биомолекулярното не остава без последствия в областта на политиките, разгръщащи се в плана на социалното – някои групи и индивиди биват изтласквани, докато други стават привилегирани.

Вместо заключение

Скицираните по-горе твърдения и процеси повдигат няколко по-обща питания относно социологическото разбиране за социални неравенства:

Дали не трябва да изоставим традиционните категории, в които схващаме социалните неравенства?

Дали не трябва да ревизираме самия термин и да започнем да говорим по-скоро за „био-социални неравенства”, за да схванем често скритите биополитически стратегии. Последните, от една страна, превръщат съществуващи в социалното пространство противопоставяния, изключвания, асиметрии в природни, т.е. натурализират ги, а от друга – особено с разгръщане на технауките и молекуляризирането на биомедицинското знание – кодират в биологичните различия социални? (Твърдението, че „ние сме нашите гени”.)

Дали не трябва започнем да схващаме по нов начин „колективната работа по натурализиране на социалните построения” (както би казал Бурдийо), в която

диалектиката на „социализиране на биологичното и биологизиране на социалното” [Бурдийо, 2002; Бурдийо, 2005] се измества към по-фини субстрати като човешкия геном? Последните предполагат възможността за модификация на фундамента на социалните асиметрии и с това, може би, тяхното преобръщане? Поне засега е ясно обаче, че възможностите за подобна модификация са тясно свързани с притежаването на определен размер на икономически капитал.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо**, П. 2002. *Мъжкото господство*. С., ЛИК.
- Бурдийо**, П. 2005. *Практическият усет*. С., Фигура.
- Култура**. 2008. Евгеничен ли е китайският закон? В: *Култура*, бр. 20.
- Фуко**, М. 2003. *Трябва да защитаваме обществото*. С., ЛИК.
- Фуко**, М. 1993. *История на сексуалността. Т. 1: Волята за знание*. Плевен, ЕА.
- Фуко**, М. 1999. *Аномалните*. С., ЛИК.
- Biehl**, J. 2005. Technologies of Invisibility: Politics of Life and Social Inequalities, In: J. X. Inchausti (ed.), *Anthropologies of Modernity. Foucault, Governmentality, and Life Politics*. Oxford, Blackwell.
- Blank**, R., S.Hines, 2001. *Biology and Political Science*. London and New York, Routledge.
- Edwards**, P. et al. 1997. Introduction: Changing Life in a New World Dis/Order. In: P. Taylor et al. (eds.). *Changing Life. Genomes, Ecologies, Bodies, Commodities*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Foucault**, М. 2004. *Sécurité, territoire, population*. Paris, Seuil-Gallimard.
- Gottweis**, H. 2008. Biobanks in action. New strategies in the governance of life. In: H. Gottweis, A. Petersen (eds.). *Biobanks. Governance in Comparative Perspective*. London and New York, Routledge.
- Pellow**, D. N. 2005. Environmental Racism: Inequality in a Toxic World. In: M. Romero, E. Margolis (eds.). *Blackwell Companion to Social Inequalities*. Oxford, Blackwell.
- Poudrier**, J. 2003. Racial categories and health risk. Epidemiological surveillance among Canadian First Nation. In: D. Lyon (ed.), *Surveillance as Social Sorting. Privacy, Risk and Digital Discrimination*. London and New York, Routledge.
- Rabinow**, P., N. Rose. 2006. Biopower Today. In: *Biosocieties*. N 1, p.195-217.
- Rabinow**, P. 2006. *Une France si moderne*. Paris, Ed. Buchet/Chastel.
- Rose**, N. 2001. Politics of Life Itself, in: *Theory, Culture and Society*. vol. 18(6), p. 1-30.
- Searle**, G. 1981. Eugenics and Class. In: Ch.Webster (ed.). *Biology, medicine and society (1840-1940)*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Sinha**, A., T. Gibbs. 2004. Social Stratification and Health in Western Context. In: C. Ember, M. Ember (eds.). *Encyclopedia of Medical Anthropology. Health and Illness in the Worlds Cultures*. Vol. I, New York, Kluwer Academic/Plenum Publishers.
- Taussig** et al. 2005. Flexible Eugenics: Technologies of the Self in the Age of Genetics. In: J. Inchausti (ed.), *Anthropologies of Modernity. Foucault, Governmentality, and Life Politics*. Oxford, Blackwell.
- Thacker**, E. 2004. *Biomed*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Thacker**, E. 2005. *Global Genome. Biotechnology, Politics, and Culture*. Cambridge, MIT Press.
- Tutton**, P. 2005. Biobanks and the biopolitics of inclusion and representation. In: H. Gottweis, A. Petersen (eds.). *Biobanks. Governance in Comparative Perspective*. London and New York, Routledge.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

НЕРАВЕНСТВАТА КАТО ПОЛИТИЧЕСКИ ЕЗИК

ТОДОР ХРИСТОВ¹

Todor Hristov. INEQUALITY AS A POLITICAL LANGUAGE

The paper presents the findings of a study of the legitimacy of social inequalities in the contemporary Bulgarian society. The discussion hovers around three unexpected observations of the study – the dominance of the economic inequality in the respondents' accounts, the waning of their normative expectations, the erosion of the difference between socialism and capitalism, and the anticipation of a revolution to come. The paper proposes two alternative accounts of those observations, one from the perspective of structural functionalist versions of the Bulgarian sociology of stratification, and one from the perspective of what Foucault called racial wars.

Задачата на тази статия е да покаже как респондентите използват социологическите изследвания на неравенствата, за да издигат политически искания.

Ще представя резултатите от изследване, проведено през 2006 г. с подкрепата на Центъра за изследвания по социални науки на СУ “св. Климент Охридски”. В първата част на статията ще резюмирам замисъла и методологията на изследването. Във втората част ще представя няколко неочаквани резултата от изследването и две възможности за тяхното обяснение.

Изследването

Целта на изследването бе да отговори доколко социалните неравенства в българското общество са легитимни. Този въпрос не ни интересуваше от гледна точка на описанието на социалната стратификация, статуса, пазарната ситуация или жизнените шансове на конкретни социални групи. Интересуваше ни преди всичко политическото измерение на неравенствата.

От гледна точка на теорията на демокрацията едно политическо устройство е демократично, ако гражданите имат равен глас в управлението. Но действителната тежест на гласа им зависи от политическия, икономическия, културния, символния капитал, с който разполагат. Когато капиталът е

¹ Тодор Христов е доктор по социология и теория на литературата, преподавател по теория на литературата в СУ “Св. Кл. Охридски”. Автор е на книгите “Легитимирането на държавната власт и селските бунтове от 1900 г.”, “Отвъд идентичността” и “Свобода и суверенитет в Априлското въстание”.

разпределен прекалено неравно, това може да превърне във фасада демократичните политически институции от рода на всеобщото изборително право. Изследването трябваше да прецени дали това не се е вече случило в българското общество [Дал, 2006: 236-56].

С легитимността на неравенства се занимава преди всичко политическата философия. Легитимирането на неравенствата в нея може да бъде разглеждано като особена езикова игра, настроена да произвежда нормативни твърдения [Crompton, 1998: 15; Bourdieu, 1984].

Важна черта на тази езикова игра е, че тя се играе между философи, които повече или по-малко опитват да загърбят всекидневния език в името на политическата метафизика.

При все това нормативните твърдения за неравенствата, произведени от политическите философи, не са откъснати от всекидневния език. Те биват пренаписвани, превеждани, преповтаряни в други езикови игри, свързани с всекидневни сцени. Една от тези други игри са социологическите изследвания на неравенствата.

Проучването на тези изследвания ни убеди, че не можем да третираме социологическите описания на неравенствата като прозрачни или невинни.² Анализирайки властовите технологии, които те използваха, за да произведат от нормативните теории на политическата философия дефиниции на социалната действителност – технологии, които самите ние неизбежно щяхме да използваме в качеството си на социолози – решихме да третираме тези описания със същото методологическо съмнение, както всекидневните теории на респондентите.

В резултат на това се оказахме в странна ситуация: тъй като не се доверявахме на социологическите описания на неравенствата, не разполагахме с картина на разпределението на културния, социалния, властовия и дори икономическия капитал; тъй като не се доверявахме на метафизичния език на политическата философия, не разполагахме с нормативна теория; с други думи, не бяхме в състояние да кажем нито как стоят нещата по отношение на неравенствата, нито как трябва да стоят.

Предпочетохме да останем в тази странна ситуация, защото се стремяхме да създадем възможност да се чуят други гласове, слаби гласове, често заглушавани от текстовете на политическите философи и социолозите. Процедурата на изследването бе замислена с оглед на този стремеж.

Преди всичко решихме да се откажем от теориите за легитимността като съгласие на подвластните. Вместо това приехме да мислим легитимността като езикова игра, в която едната страна защитава претенции, които другата е поставила под въпрос (допуснахме, че играта на легитимиране завършва успешно, когато оспорилият претенцията прекрати оспорването ѝ) [Христов, 2007: 243-8].

От гледна точка на тази теория, за да проверим дали неравенствата в българското общество са легитимни, трябваше да проверим дали може да бъде защитена претенцията, че са легитимни. Това изискваше да инсценираме

² Проучени бяха следните социологически теории и изследвания: [Митев, 2002; Райчев, 2000; Селени, 2002; Стоилова, 2001, 2004; Тилкиджиев, 2002, 2004].

езикова игра, в които такава претенция да бъде издигната, поставена под въпрос и успешно или неуспешно защитена.

Приехме, че най-добра възможност за това дава дълбинното нестандартизирано интервю. Направихме три пробни интервюта, които показаха, че твърденията на респондентите трудно могат да бъдат разбрани изолирано (дори общите максими бяха прекалено преплетени с примери, всекидневни понятия, с историите на респондентите, за да могат да бъдат схванати изолирано). С оглед на това решихме, че би било най-уместно да използваме методологическата рамка на т. нар. обоснована теория [Strauss, 1984, Corbin, 1990].

Тъй като въпросът не беше дали самите ние можем да легитимираме неравенствата, а дали могат да бъдат легитимирани така, както това обикновено се прави в българската публичност, на първо място трябваше да проучим какво се прави обикновено. С тази цел анализирахме релевантни статии, свързани с неравенствата, от последните годишници на три вестника, представящи относително различни политики и публики (*Сега, Континент, Труд*).³

Нарекохме условно получената теория на неравенствата официалната теория. Така задачата ни стана да инсценираме езикови игри, които да стимулират респондентите да развият свои теории за неравенствата и в случаите, в които тези теории оспорват описаните от самите тях неравенства, да ги оспорим на свой ред чрез позоваване на официалната теория.

Пробните интервюта обаче показаха, че за да се справим с тази задача, трябва да изработим процедура, отчитаща властовата динамика на интервюирането. С тази цел разработихме анкетна карта, съставена от въпроси от предишни изследвания на социалните неравенства, и представихме попълването ѝ като основна цел на интервюто. Важните за изследването въпроси трябваше да бъдат поставяни на респондента, докато попълва анкетната карта, по възможност по повод на начина, по който я попълва.⁴

Тъй като замисълът на изследването изискваше да въвличем респондентите в спор с официалната теория на неравенствата, решихме щом попълнят анкетната карта, да оспорим отговорите им с аргументите на официалната теория. Продължавахме да критикуваме решението на респондента, докато изрази желание да го поправи или прекрати разговора. В случай, че теорията на респондента се разминаваше с официалната теория и той успяваше да се защити, приемахме, че легитимирането на социалните неравенства със средствата на официалната теория е неуспешно. В случай, че теорията на респондента съвпаднаше с официалната или той отстъпваше под натиска на привежданите “официални” аргументи, приемахме, че легитимирането на социалните неравенства със средствата на официалната теория е успешно.

³ При анализа използвахме електронните архиви на вестниците. Подбрахме единствено публикации, които говорят експлицитно за неравенство, и не отчетохме посветените на теми, имплицитно свързани с неравенствата (като бедността, богатството, заплатите, социалните осигуровки). Текстовете бяха кодирани с atlas.ti 4.2 паралелно от двама анализатори. Случаите на разминаване бяха прегледани повторно и решени от двамата.

⁴ Особено ценни се оказаха случаите, в които респондентите си говореха на глас или дори мърмореха, докато попълват анкетната карта, така че се постаряхме да ги стимулираме в това отношение.

Следващата стъпка от подготовката на изследването бе да подберем респондентите. Насочихме се към групите на пенсионерите, учителите, общинските чиновници, квалифицираните служители в частни фирми, социолозите. В крайна сметка бяха проведени 57 интервюта в Шумен, Павелско, Троян и София.⁵

След приключването на интервютата ги кодирахме и обработихме данните с Atlas.ti 4.2. В резултат на това получихме седем обосновани теории, които условно нарекохме официална, примитивна, теория на селото, малкия град, столицата, общинските служители, социолозите, младите. Тук нямаме възможност да описваме подробно тези теории и поради това ще се ограничим до общи наблюдения върху тях.

Неочакваните резултати

В хода на изследването получихме ред неочаквани резултати, за които теоретичната и методологическата рамка, от които изхождахме, не предлагаше удовлетворително обяснение:

1. Когато замисляхме изследването, очаквахме респондентите да описват разнородни и разпръснати неравенства, произтичащи от неравномерното разпределение на различни типове капитал. Интервютата обаче показаха, че макар да описваха разнородни и разпръснати сцени на неравенство, когато говореха за неравенствата изобщо, без оглед на конкретни сцени, респондентите се фокусираха върху едно неравенство, произтичащо от съвпадащото неравно разпределение на икономическия и политическия капитал;
2. Респондентите на възраст до 30 години отговаряха рядко и с нежелание на въпроси от рода на как трябва да бъде, съдържащи повече или по-малко експлицитно нормативно измерение. Същевременно те често настояваха, че нещо не е както трябва (например че разликата между богати и бедни е прекалено голяма, че разпределението на икономическия капитал е несправедливо или че заплащането не е равностойно на стойността на труда им);
3. Възрастните респонденти често бяха склонни да твърдят, че между държавния социализъм и капитализма няма разлика, защото народът винаги е бил потискан;
4. Респондентите бяха склонни да придават изключителна тежест на приватизацията, с която обясняваха несправедливото разпределение на икономическия и политическия капитал в съвременното българско общество. При това тази склонност не зависеше от политическите им убеждения, защото те за несправедливата приватизация обвиняваха както десните партии, така и комунистите, Държавна сигурност, политиците като цяло;
5. Опитите ни да накараме респондентите да кажат как трябва да стоят нещата със социалните неравенства често ги отвеждаха до размисли върху търпението на българския народ, който не въстава срещу

⁵ Предложеното тук описание на изследването не е нито достатъчно детайлно, нито изчерпателно и има за цел единствено да ориентира в начина на производство на описаните по-долу резултати.

управниците си, въпреки че би трябвало, до декларации, че ако искаме да бъде както трябва, на това търпение трябва да се сложи край, и нерядко до пророчески предсказания за приближаването на този край;

6. Процедурата на провеждане на интервютата предвиждаше от респондентите да бъде поискано да попълнят анкетна карта. Това като цяло имаше за цел да отклони вниманието им, така че да отговарят на въпросите на анкетъора между другото, без да ги третира като въпроси, които ги задължават да се представят пред анкетъора и ги карат да се чувстват оценявани. Самата анкетна карта беше изработена въз основа на въпроси В11-20, В21-30 и В31 от изследването “Демократични ценности”, проведено през 2000 г. от екип под общото ръководство на Детлеф Полак, и въпроси А11, А12, А15 и D3 от изследването “Състояние на обществото”, проведено през 2002 г. от “Отворено общество”. Въпрос 7 изискваше от респондентите да отговорят как оценяват положението на определени социални групи в българското общество като попълнят таблица, в която оценяват положението на всяка група се оценяваше по скала от 1 до 10 (където 1 означаваше най-зле, а 10 – най-добре). Списъкът на социалните групи бе взет от обобщените резултати на “Състояние на обществото 2002”. Въпрос 8 от анкетната карта изискваше респондентите да отговорят какво трябва да бъде положението на съответните социални групи в българското общество, попълвайки същата таблица. Още първите интервюта показаха устойчива тенденция респондентите да отговарят на първия въпрос, какво е положението на съответните социални групи в съвременното българско общество, разделяйки или може би обобщавайки изброените социални групи в две големи и неравномерни единства – на онези, чието положение е добро, и онези, чието положение е лошо (неравномерни, защото първите неизменно бяха значително по-малко от вторите). На втория въпрос, как трябва да бъде, респондентите като цяло отговаряха, като преустройваха очертаното от таблицата социално пространство по такъв начин, че да сблизат двете единства, измествайки ги към средата на таблицата.

Разбира се, би било пресилено да се каже, че тези неочаквани и донякъде разочаровачни резултати не ни даваха да спим нощем. Но при все това искахме да ги обясним, доколкото е възможно.

Изследователите на социалната стратификация обикновено обясняват това, което им казват респондентите, като отражение на социалната действителност, позволяващо да бъде разпознато нейното въздействие, дори когато е непълно и неточно [Crompton, 1998: 8-26].

Например ако респондентът каже, че в днешното българско общество има само бедни и богати, изследователят би видял в това отражение на социалната действителност, първо, защото не би видял в него истината за социалната действителност. Освен това той би го третираше като отражение на социалната действителност, защото би опитал да различи в него истината за нея, която остава скрита от респондента, но въпреки това може да бъде разпозната като се проследи какво го кара да говори така.

Ако опитаме да обясним описаните неочаквани резултати по този начин, бихме могли да видим в тях отражението на една истина за българската социална действителност, настойчиво установявана от стратификационните изследвания от последното десетилетие – това, че голям брой български граждани се чувстват губещи от прехода. Ако приемем, че тъкмо това чувство е накарало респондентите да говорят така, можем да обясним неочакваните резултати от изследването приблизително така:

1. Респондентите придават изключителна тежест на икономическите неравенства, защото тъкмо те са възлови за стратификацията на съвременното българското общество;
2. Младите респонденти отговарят с нежелание как трябва да бъде, защото не изхождат от някаква нормативна картина на социалната стратификация. Те не изхождат от такава картина, защото предполагат, че държавата не се опитва да такава не бъде налагана, социалната стратификация би отразявала индивидуалните постижения, способности и заслуги;
3. Възрастните респонденти често са склонни да отричат разликата между капитализъм и държавен социализъм, защото никой от тези държавни строеве не е променил собственото им положение от гледна точка на социалната стратификация;
4. Респондентите често придават голямо значение на несправедливостта на приватизацията, защото това им дава възможност да изразят усещането си, че са изгубили от преразпределението на държавните богатства след 1989 г., и може би да изразят недоволството си от това;
5. Честотата на разсъжденията върху търпението на българския народ също може да бъде обяснена като отражение на недоволството, изпитвано от онези, които са изгубили от преразпределението след 1989 г. или са се оказали неспособни да се справят без държавната закрила в ситуацията на един свободен пазар;
6. Разделянето на очертаното от анкетната карта социално пространство на две може да бъде обяснено с това, че в българското общество все още не е формирана стабилна средна класа, която да запълни средата между малобройния елит и намиращото се в относително незадоволително положение множество.⁶

Независимо от привидната убедителност на тези обяснения обаче, бяхме принудени да се откажем от тях поради два сериозни недостатъка, вкоренени в самата логика на обясняването на казаното от респондентите като отражение на социалната действителност.

На първо място, да обясняваме казаното от респондентите по този начин означава да приемем, че те не знаят какво казват. Защото щом те говорят за социалната действителност, без думите им да могат да бъдат смятани за истината за тази действителност, щом тази истина остава скрита за тях, докато не им бъде показана от социолога, те не знаят истината за това, за което говорят, не знаят истинското значение на думите си и следователно не знаят за какво говорят.

⁶ Тези обяснения отговарят на общата картина на социалната стратификация на българското общество, очертана например в [Тилкиджиев, 2002].

За да покажа, че в определени ситуации е нормално да не знаем какво говорим, ще го илюстрирам с допълнителен пример. Както е известно, лекарите също не виждат в казаното от пациентите истината за болестта и вместо това опитват да разпознаят в него симптомите на тази истина, скрита от самите пациенти, но видима за прозорливия лекарски поглед. Тъй като опитват да разчитат симптомите на по-дълбоката и истинна действителност на болестта, която кара пациентите да говорят, лекарите приемат, че те не знаят истинското значение на думите си и следователно в крайна сметка не знаят за какво говорят [Фуко, 1994: 133-42; Rancière, 1994: 54-8].

На второ място, понеже социолозите обясняват казаното от респондентите като отражение на социалната действителност, която остава скрита за самите респонденти, но може да бъде видяна през очите на науката, те всъщност рядко се оставят да бъдат изненадани. За да бъде обяснено по този начин, действителното значение на казаното от респондентите трябва да отговаря на научните описания на действителността, трябва да ги потвърждава, или в противен случай рискува да се окаже лишено от действително значение.⁷

Разбира се, тези недостатъци на конвенционалните обяснения не са безусловни. Тъкмо поради това обясняването на думи, поведение, тенденции като отражение на социалната действителност е здраво вкоренено в социологическото знание и е вършило, върши и ще върши отлична работа на поколения социолози.

Това, че тези обяснения третираят респондентите като празноглавци, които не знаят какво говорят, освен ако не казват това, което вече знае социологът [Гарфинкъл, 2005: 77-80], е по-скоро политически недостатък. То става недостатък, когато социалните учени опитват да преследват определена научна политика.

То става недостатък например когато социалните учени предпочитат изследвания, чиито резултати не можем да си обясним, или когато опитват да изследваме всекидневни знания, или когато опитат да подкопаем асиметричното разпределение на правото да се говори и знае истината, вградено в самите основи на модерната наука, или когато опитат да използваме науката не като средство да се чуе собственият ни глас, а като средство да се чуят други гласове, по един или друг начин лишени от публичност, изобщо във всички случаи, в които не се опитват да знаем повече от респондентите, да установят между своите и техните знания онова асиметрично разпределение на истината, от което израства пастирската власт на модерната наука [Foucault, 2006:176-90; Rose, 2006:73-6].

Тъй като нашата научна политика е тъкмо такава, за нас третирането на респондентите като празноглавци е недостатък и за да избегнем този недостатък, се видяхме принудени да се откажем от конвенционалните обяснения на това, което ни казваха респондентите, когато отказваха да кажат как трябва да стоят нещата, пренебрегваха разликата между капитализъм и

⁷ Това не означава, че учените никога не получават изненадващи резултати. То означава само, че – ако перифразирам Шютц – учените обичат изненади по малко, в онази умерена доза, която им позволява да знаят какво не знаят и да вярват, че дори сега да не са в състояние да обяснят едно или друго, то ще може да бъде обяснено в по-нататъшното развитие на науката, както и че с ненаучни средства то не може да бъде обяснено по-добре, отколкото го обяснява науката.

държавен социализъм, настояваха върху несправедливостта на приватизацията, върху това, че причината за сегашното положение е търпението, а не безсилието на хората, когато свеждаха социалните неравенства до двойното разпределение на икономически и политически капитал или разделяха социалното пространство на таблиците на две големи единства.

Решихме, че можем да обясним тези неочаквани резултати, без да ги третираме като отражение на някаква по-дълбока социална реалност, ако ги третираме като изкуства на говорене в смисъла на [Серто, 2002:104-6].

Да изследваме изкуствата на говорене, практикувани от респондентите, би следвало на първо място да приемем, че те знаят какво говорят и че знанието, на което се опират, не винаги е съзнание. Също както знанието, на което се опират художествените или всекидневните изкуствата то е по-скоро практическо знание, по-скоро знание как, отколкото знание какво.

На второ място, да изследваме казаното от респондентите като изкуство би означавало да се откажем да го обясняваме с това какво ги кара да говорят и вместо това да обясним как говорят.

Но за да обясним как, трябва да обясним не само техниките на говорене, но и рационалността на тези техники, техните стратегически и тактически ефекти, техните слабости и сили.

Да обясним това на свой ред би изисквало да изследваме начина, по който функционират тези изкуства на говорене в конкретни ситуации, да речем както опитахме да направихме ние, изследвайки ситуацията на социологическите анкети върху неравенствата.

Освен това да обясним как говорят респондентите по начин, разбираем за социолозите, би изисквало да го преведем на езика на социологията. Тъй като този превод, както всеки превод, не би могъл да казва същото, той би изисквал преди всичко да възпроизведем казаното от респондентите с езика на социологията, така че да предизвикаме сходни стратегически и тактически ефекти.

Водени от този светъл методологически идеал, опитахме да обясним неочаквани резултати, с които се сблъскахме, като ги преведем в термините на едно древно изкуство на говорене, което Фуко е описал под името дискурс на расовата война [Фуко, 2003:76-93]. Неговите основни черти могат да бъдат сведени до следното:

Дискурсът на расовата война представя обществото не като единство, а разделено на две. Така са описвали например английското общество онези предания, които са разказвали за потисничеството на норманите и тайната война, която англите и саксите продължават да водят срещу тях въпреки завоеването.

Според подобни описания обществото е разделено на две от господството на една раса над друга. При това до средата на XIX в. расите рядко са дефинирани биологично. Те са били разграничавани по-скоро въз основа на различния език, произход, вяра, социален статус. Поради това като расова война са могли да бъдат описвани също и конфликтите между католици и протестанти, коренно население и заселници, богати и бедни.

Дискурсите на расовата война като правило описват това деление, за да го оспорят. Поради това те представят властта на господстващата раса като резултат на насилие (да речем изначалното насилие на едно завладяване).

Тъй като този акт на насилие на свой ред би могъл да бъде защитен с това, че е бил предизвикан или необходим, приблизително както се оправдават съвременните хуманитарни войни срещу неуспешни или бандитски държави, дискурсът на расовата война опитва да предотврати този контрааргумент, описвайки славата, благоденствието, правото, на които се е радвала подчинената раса преди насилието.

Но дори да се приеме, че властта на господстващата раса произхожда от насилие, тя може да бъде оправдана с това, че шом подчинената раса е предпочела да запази живота си, вместо да се съпротивлява докрай, тя в крайна сметка се е съгласила с нея. Дискурсът на расовата война опитва да предотврати този контрааргумент, описвайки непресекващата съпротива на подвластните.

Тъй като тази съпротива лесно би могла да бъде представена като престъпление, нарушаване на закона, застрашаване на мира, дискурсът на расовата война се стреми да я оправдае, изобличавайки несправедливостта на съществуващия ред, установен от господарите, за да запазва и оправдава господството им.

Когато съпротивата е трудно доловима, тя бива описвана като тайна война, която продължава да се води скрито от господстващата раса или дори е временно прекратена, за да се съберат сили да бъде поведена отново. Понеже съществуването на такава тайна война лесно може да бъде оспорено, дискурсът на расовата война се стреми да я докаже, като напише историята ѝ, като създаде една контраистория, опровергаваща историята на господарите, която премълчава съпротивата.

Тъй като тайната съпротива би била лишена от смисъл, ако е обречена, дискурсът на расовата война неизменно описва идната победа, която ще премахне тиранията и ще възстанови справедливостта. Понеже тази победа би предполагала промяна в съотношението на силите, описанията ѝ като правило опитват да я обяснят със събуждането, събирането, въставането на подвластните.

Вероятно дискурсът на расовата война има древен произход. Но той става изключително популярен в епохата на ранната модерност, понеже позволява на подвластните, потиснатите, изключените да изискват справедливост, при това не като милост, оказвана им от господарите, а като право, което може и трябва да бъде защитавано с оръжие.

Революционните, националистическите и расистките дискурси на XIX в. произлизат от този дискурс на расовата война. Националистическите дискурси като правило обявяват победата на потиснатите, които сега се превръщат в господар на държавата, в нация, която трябва да бъде защитавана от непрекъснатата тайна война, която водят срещу нея бившите господари. Расистките дискурси опитват да ограничат възможностите дискурсът на расовата война да бъде използван като оръжие срещу господарите, дефинирайки воюващите раси със средствата на модерните науки за живота, така че да стане невъзможно да се говори за война между бедни и богати, силни и слаби,

завоеватели и завоювани. Революционните дискурси от трета страна дефинират потиснатите като нация или интерпретират расовата война като класова война.

При все това още през XIX в. бива изобретен метод, позволяващ дискурсът на расовата война да бъде овладян отвътре, така че да улеснява и усилва управляването на населението. Този метод се състои в обявяването на победата на потиснатото множество в неговата война срещу потисниците. Тъй като е обявено за победител, сега множеството не може да претендира, че е потиснато. Тъй като е свободно, то не може да иска повече свободи. Тъй като е господар на самото себе си, то единствено е отговорно за положението си и не може да бъде недоволено от него.

Това експроприране на дискурса на расовата война го превръща в управленски език, който не позволява на множеството да говори срещу управлението, без да същевременно да иска усилването му (защото щом то е устроено така, че да воюва с потисничеството, да се протестира срещу потисничеството означава да се иска повече управление).

В т.нар. развити общества, в хода на борбата с комунизма или капитализма, този процес на експроприране на дискурса на расовата война от управлението е бил дотолкова обхванат и успешен, че е довел до разпръсването му до това, което Лакло нарича демократични искания. Другаде, където експроприрането на този дискурс от управлението все още не е доведено до край, където то остава само частично, все още може да се издигат политически претенции срещу потисничеството посредством представянето на обществото като борба между потиснатото множество и потисническото малцинство (Лакло нарича този род политическа публичност популизъм [Laclau, 2005:157-72]).

Неочакваните резултати, на които попаднахме в хода на изследването, могат да бъдат обяснени, ако бъдат представени като опити да се възпроизведе дискурсът на расовата война с възможностите, които предлага една социологическа анкета.

От тази гледна точка въпросът за положението на определени социални групи в българското общество е позволил на респондентите да използват социалното пространство, очертано от таблиците, за да декларират, че българското общество е разделено на две по такъв начин, че множеството е подчинено на едно малцинство, в чиито ръце са съсредоточени политическата и икономическата власт.

Въпросът какво трябва да бъде положението на определени социални групи е позволил на респондентите да превърнат социалното пространство на таблицата в декларация, че не трябва да бъде, както е, че множеството не трябва да бъде подвластно на едно господстващо малцинство [Hardt, 2000:74-8].

Настояването върху централността на преплетения икономически и политически капитал е предпазвало тези две единства, на потиснатото множество и господстващото малцинство, от това да се разпръснат в множество сложни, разпръснати, преливащи, неясни социални групи.

Настояването, че независимо от държавния социализъм и капитализма винаги е било същото е позволявало на респондентите да представят това разделение между потиснатото множество и господстващото малцинство като по-устойчиво и дълбоко от политическите разделения, като основополагаща истина за политиката.

Нежеланието на младите респонденти да правят нормативни твърдения за това как трябва да бъде е произтичало от това, че за тях нещата винаги са били както сега и поради това са били лишени от онези опорни точки на миналото благоденствие или бъдещата победа, на които се опираха по-възрастните респонденти, за да обосноват нормативните си твърдения (рисувайки в думите им да бъде разчетена носталгия по социализма или национализъм).

Приватизацията е позволила на респондентите да посочат онзи момент на несправедливост, от който произлиза господството на сегашните господари. Обсъждането и осъждането на търпението на народа на свой ред е позволило да се говори за една бъдеща революция въпреки нейното отсъствие, въпреки нейната невероятност, като за нещо, което трябва да бъде.

Накратко, тези тактически употреби на езика, които самите ние опитвахме да изработим за своето изследване, са позволили на респондентите да издигат претенции, че са потиснати, възпроизвеждайки дискурса на расовата война въпреки експроприирането му от институциите на съвременното управление.

Издигането на претенции срещу потисничеството е позволило на респондентите да оспорят една специфична, невидима форма на власт, упражнявана чрез самото даряване на права, защита от потисничеството, грижа за живота на населението.

Недостатъкът на този начин на оспорване, разбира се, се състои в това, че той остава невидим за социолога, защото самите механизми на производство на социологическо знание не му позволяват да види в поведението на респондентите друго освен обърната форма на едно социологически приемливо описание на социалната действителност (приблизително по начина, по който Лакан е предполагал, че бива преобърната формата на онези социално приемливи съобщения, в които биват кодирани несъзнавани искания).

Независимо от тази слабост обаче, или може би тъкмо поради нея, описаното изкуство на говорене е позволило на респондентите да превърнат езика на социалните неравенства, който ги карахме да говорят, в политически език, изразяващ онези смътни, настойчиви, неотстраними искания да бъде друго, от които някога са израствали революциите.

Трябва да призная, че това заключение не ни удовлетвори, защото самите ние не очакваме и не се надяваме на революции. Но то все пак ни остави утехата, че изследвайки изкуството на респондентите, се оказахме способни да видим постижения там, където общоприетите социологически обяснения бяха склонни да виждат поражения.

ЛИТЕРАТУРА

- Гарфинкъл, Х. 2005. *Изследвания по етнометодология*. С., ИК "Критика и хуманизъм".
- Дал, Р. 2006. *Демокрацията и нейните критици*. С., ИК "Критика и хуманизъм".
- Митев, П.-Е. 2002. Динамика на бедността. В: Селени, И. (съст.) *Бедността при посткомунизма*. С., Изток-Запад.
- Райчев, А., К. Колев, А. Бунджулов, Л. Димова. 2000. *Социалната стратификация в България*. С., ЛИК.
- Селени, И. 2002. Бедност, етничност и джендър в преходни общества. В: Селени, И. (съст.) *Бедността при посткомунизма*. С., Изток-Запад.
- Серто, М. 2002. *Изобретяване на всекидневието*. С., ЛИК.
- Стоилова, Р. 2004. Индивидуализирани неравенства. *Социологически проблеми*, № 1-2, с.183-200.

- Стоилова, Р. 2001. *Неравенства и общностна интеграция*. С., ЛИК.
- Тилкиджиев, Н. 2004. Новите посткомунистически йерархии: “блоковото” разделяне и статусният ред. *Социологически проблеми*, № 1-2, с.76-98.
- Тилкиджиев, Н. 2002. *Средна класа и социална стратификация*. С., ЛИК.
- Фуко, М. 1994. *Раждане на клиниката*. С., УИ “Св. Кл. Охридски”.
- Фуко, М. 2003. *Трябва да защитаваме обществото*. С., ЛИК.
- Христов, Т. 2007. *Социалното легитимиране на държавната власт и селските бунтове от 1900 г.* С., Извор.
- Bourdieu, P. 1984. *Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste*. New York, Routledge.
- Corbin, J., A. Strauss. 1990. Grounded Theory Research – Procedures, Canons and Evaluative Criteria. *Qualitative Sociology*, N 13 (1).
- Crompton, R. 1998. *Class and Stratification*. London, Polity.
- Foucault, M. 2006. “Omnes et Singulatum”: Toward a Critique of Political Reason. In: Rajchman, J. (ed.) *The Chomsky – Foucault Debate on Human Nature*. New York: The New Press, p.172-210.
- Hardt, M., A. Negri. 2000. *Empire*. Harvard UP.
- Laclau, E. 2005. *On Populist Reason*. Verso.
- Rancière, J. 1994. *The Names of History: On the Poetics of Knowledge*. Minnesota UP.
- Rose, N. 2006. *The Politics of Life Itself: Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-first Century*. Princeton UP.
- Strauss, A. 1984. *Qualitative Analysis in Sociology: Grounded Theory Methodology*. Hagen.

АНАЛИЗИ
И
ДИАГНОЗИ

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

СЪСТОЯНИЕТО НА НЕСИГУРНОСТ – НОВО СОЦИАЛНО ПОЛОЖЕНИЕ?

БЕРТОЛД ФОГЕЛ

Berthold Vogel. PRECARIOUSNESS: A NEW SOCIAL STATUS?

Precariousness and the precarious state are terms that signal new social inequalities. The source of these inequalities lies in changes in the world of labor and in transformations of the welfare state. Debates centering on the concept of precariousness address issues of social cohesion as well as policies that shape the social world. The laws that govern the construction of society (and the world of employment) have been called into question.

“Има ли все още пролетариат?” – този въпрос се задава в една специализирана поредица от предавания на Баварското радио през 60-те години на XX век. Изказванията в тази поредица от предавания са документирани в малък сборник, който и днес си заслужава да бъде прочетен [Feuersenger, 1972]. Отговори на този въпрос предлагат известни автори, като например социологът от Гьотинген Ханс Пол Барт или ляво ориентираният католическият журналист Валтер Диркс. В крайна сметка авторите застъпват повече или по-малко убедително схващането, че обедняването, т.е. пролетаризацията на широки групи от населението е останало в миналото, въпреки че много наемни работници все още живеят на прага на екзистенциминимума и в условия на икономическа несигурност. Това положение не се променя дори в резултат от мащабното израждане на социалните системи за социална сигурност в следвоенните години. Нещо повече, в хода на експанзията на държавата на благоденствието работническите класи попадат дори в нови форми на зависимост от различни институции и апарати. Според авторите политическата задача на XIX век, а именно смяната на пролетариата от работническото съсловие, поставена от толкова различни автори като Папа Лео XIII или Карл Маркс, не е овладяна и разрешена задоволително.

Какво е положението днес? Няма съмнение, че вече никой (или ако да, то съвсем малко автори) биха поставили въпроса за съществуването на пролетариата. В нашите, във висока степен правно гарантирани и държавно организирани общества на благоденствието въпросът за съществуването и силата на влияние на класата на пролетариата е изчезнал от общественно-политическите програми. Това обаче важи не само от гледна точка на дразнешката думичка “пролетариат”, която изобщо не отговаря на съвременните реалности, доколкото е обявена от духа на класовите борби. Работническото

съсловие е изчезнало от хоризонта на внимание на обществеността и като място на социално представителство и политическа активност. Работниците, все едно дали в едрата промишленост или в средното предприятие, имат проблем с представителството и видимостта. Това се усеща от профсъюзите в големите предприятия, но и обстоятелството, че индустриалната социология губи значение в социалните науки е белег за това състояние на нещата. В своята студия “Изгубеното бъдеще на работниците” френските социолози Шефан Бийо и Мишел Пило описват и анализират по впечатляващ начин този процес на постепенно изчезване на работническата класа [Beaud/Pialoux, 2004]. Дали сега положението на несигурност заема мястото на работническото съсловие?

Първото, което прави впечатление, е че непостоянно заетите във всички браншове и професии се радват на все по-голямо внимание от страна на журналистите и социалните учени. Според една приета дефиниция на Международната организация на труда (ILO) непостоянно заети са всички онези, които въз основа на трудовия си статус имат слаба гарантираност на работното си място, които нямат почти никакво влияние върху конкретното оформяне на трудовата си ситуация, които само отчасти са защитени от трудовото право и които по-правило имат малки шансове да осигурят материалното си съществуване чрез труда [Rodgers, 1989]. Дали в тези определения на “състоянието на несигурност” не се долавя сходна общественно-политическа загриженост, позната ни от предходните дебати за съществуването и потенциала на работническата класа? Загрижеността за втвърдяването на материалното и културно неравенство, както и за безизходицата на социалните действия и свързания с това политически риск от постоянно нарастващо обществен разединение и разцепване? Заедно с това успоредно с тоновете на загриженост в дебата за “състоянието на несигурност” се долавя и нотка на надежда, по-точно нетърпеливото очакване за политизирането на една социална група.

Въпреки нарастващото внимание към проблемите на несигурността, остава неясно къде, на кои места в обществото можем да открием несигурните позиции? В центъра на нашето трудово общество или в неговата периферия? В индустриалните предприятия като временно работещи и помощници на непостоянен договор или в обслужващите браншове измежду недействително самонаетите и едноличните акционерни дружества? Дали заемащите несигурни позиции живеят в ипотекирани еднофамилни къщи в предградията или във високите жилищни комплекси в големите градове? Дали става дума за хора, които сами отглеждат децата си или за семейства, при които един от членовете издържа цялото домакинство? Къде срещаме хората в несигурни позиции – сутрин в метрото или малко преди обяд в евтините магазини? Макар да не сме в състояние да отговорим детайлно на всички тези въпроси, все пак при търсенето на отговор става ясно, че с дебата за несигурните форми на труд и живот са свързани социологически и социално-политически въпроси, които ни карат да мислим за социалното по различен начин. “Несигурност” и “позиции на несигурност” са сигнални понятия за новите социални неравенства, които водят началото си от промените в света на труда. С оглед на дебата за несигурността могат да се идентифицират различни представи и образи на новия ред на отношенията на социално неравенство: веднъж дебатът е насочен към проблема

за образуването на нов долен слой, друг път в неговия център стои тезата за несигурния среден слой, респ. за засилената дифузия на социалните рискове. И накрая от съществен интерес е и една емпирична перспектива: понятието за несигурност насочва вниманието към развитието на една междинна зона на неясни трудови кариери, на несигурни социални перспективи и бързи биографични промени [Grimm-Vogel, 2008; Vogel, 2006]. Първо ще разгледаме тези различни перспективи в социалните науки. Непосредствено след това въз основа на емпирични данни ще опишем някои типични образци и констелации на преживяването на несигурността. В тази връзка ще бъде представен социалния тип на “преминаващия границата” [Grenzgänger], който се формира в несигурните светове на труда. Накрая ще бъдат засегнати някои обществени последици, свързани с промените в посока към един диференциран и многопластов свят на труда, и ще бъде поставен въпроса: Дали състоянието на несигурност представлява ново социално положение?

1. Социалнонаучни перспективи на дебата за несигурността

Представата за състоянието на несигурност като нов пролетариат привлече общественото внимание с публикуването на изследването на социалните жизнено-светови среди на института “Синус” през есента на 2006 [FES, 2006]. В този изследователски контекст, заемащите несигурни позиции са представители на един нов долен слой на изостаналите и лишените от перспектива. Тъй като не успяват да следват ускоренията на капиталистическата модерност и са губещите от модернизацията, те се нуждаят от политическите мерки на социалната държава и държавата на благоденствието. Те нямат достъп до стабилна заетост, не разполагат с конвертируеми образователни дипломи, социалните им контакти не са устойчиви или не отговарят на представите на средната класа, която ги наблюдава, грижи се за тях и ги регулира. От нормативната перспектива на мнозинството ориентацията на тази група към постижения, напредък и дисциплина е недостатъчна. Поледицата са специфични трудови биографии и манталитети на откъснатост от общественото цяло. Основната разлика между тази група на заемащите несигурни позиции и пролетариата е, че по отношение на първите никой няма никакви политически очаквания. Те са анонимна, разпокъсана маса, типичен пример за “негативна индивидуализация”, която “може да бъде описана в понятията на дефицита – дефицит на признание, недостиг на сигурност, дефицит на гарантирани блага и стабилни отношения” [Castel, 2000:404]. Докато на пролетариата като социална класа се гледа с очаквания за спасение или политически фантазии за подобряване на положението, то класата на заемащите несигурни позиции е по-подходяща за екран, на който се проектира политическата неприязън и социалната резигнация. От тази гледна точка класата на заемащите несигурни позиции е мястото на социалната безизходица.

Влиятелни и определящи насоката на дебата за несигурността текстове и изследвания [Bourdieu, 2004; Paugam/Gallie, 2002] задават друга насока. Според тях несигурността е шифърът на разединението и фрагментаризацията на средните позиции в обществото. Все повече се разраства социалната, правната, материалната и професионалната несигурност в тези позиции. На преден план излиза временният характер и неокончателността на отношенията на заетост. В

света на труда като форма на стопанска организация и господство си прокарва път една култура на случайността. В този социологически прочит животът и трудът започват да се превръщат в бреме на принудителната мобилност и индивидуалност. Диктатът на относителното и възхвалата на подвижността се превръщат все повече и повече във водещи образци на социалната и стопанската организация. Заплахите за статус в никакъв случай не се концентрират вече само в периферните зони на обществото, а проникват дълбоко в основните сфери на социалния и трудовия свят. Последицата от това е фрагментаризацията на обществото на наемните работници. В тази интерпретация на социалните промени групата на заемащите несигурни позиции се превръща в място на социалните страхове и загуба на увереност. В тази група попадат застрашените от загуба на статус и декласиране, а заедно с тях и всички онези, които страдат от променения пазарен ред и новата регулация на политическите отношения. На натиск са подложени статусът и благоденствието на средната класа. В тази перспектива групата на заемащите несигурни позиции се явява място на социалното неудоволствие и недоверие.

Дебатът за заемащите несигурните позиции като представители на нов долен социален слой или като актьори от застрашените средни слоеве си остава до голяма степен в рамките на установените представи за социалното. За разлика от това един прочит на този проблем, по-скоро емпирично ориентиран, насочва вниманието към формирането на ново социално положение, белязано от актуалните промени в света на труда. В несигурните позиции намира отражение устойчивото закрепване – структурно, биографично, юридическо и стопанско – на несигурните форми на живот и заетост. Тук в полезрението попада един *нов обществен междинен слой*, който се характеризира както със страха от декласиране, така и с надеждата за стабилност и социален възход. Този нов социален слой не е нито заместник на пролетариата, нито знак за началото на края на средните слоеве. В този случай нещата не изглеждат толкова сензационни, но имат много по-значими ефекти за развитието на социалното цяло. Актуалните емпирични резултати от едно изследване на развитието и хода на “трудовите биографии в ситуация на несигурност” [Grimm/Vogel, 2008] демонстрират постепенното формиране на един нов играч на пазара на труда - на “преминаващия границите”. В този смисъл можем да опишем заемащите несигурни позиции като хора, които постоянно преминават границите в един променен свят на труда. Те минават през непроходимия терен на краткотрайните служби, стажове, временни работи, срочни дейности и държавни помощи. Те са трайно, а не само временно и спорадично, настанени в зоната между безработицата и трудовата заетост. Те се люшкат между платен и незаплатен труд, разкъсват се между задоволителна работа и бедност въпреки трудова заетост, борят се за стабилна работа и срещу перспективата да бъдат изключени от професионалния и трудов свят. Структурното очертаване на тези гранични зони на света на труда поставя много допълнителни въпроси: Какво преживяват заемащите тези несигурни позиции? Как трябва да са устроени институциите (на държавата на благоденствието), за да могат да реагират адекватно на новите социални положения и манталитети? Дали появата на този нов социален слой не ни принуждава да мислим бъдещето на социалното по-скоро от перспективата на периферията – не толкова от гледна точка на

нормалността и стабилността на средните слоеве, колкото от гледна точка на обръкващата несигурност на периферните позиции? Накратко, много факти говорят за това, че под формулата на несигурността откриваме нови подредби на социалното. Тези подредби са непоследователни и противоречиви. Те се нуждаят от емпирично осветляване.

2. Преживяването на несигурността и социалния тип на преминаващия границите

Какво знаем за преживяванията на онези, които се движат в тези несигурни позиции на пазара на труда? Първото, което се прави впечатление е, че заемащите несигурните позиции далеч вече не принадлежат само към слоя на неквалифицираните работници или към онези браншове, в които се предлагат обикновени услуги или се плащат ниски заплати за елементарни дейности, в които работата на черно или непостоянната работа са нещо нормално, или в които юридическите стандарти нямат същата валидност, както на други места. В тези браншове и сегменти на света на труда несигурността винаги е била нещо обичайно. Тук имаме предвид най-вече неквалифицираните работници в промишлеността и занаятите, но също и многобройните зле платени и често юридически абсолютно нерегулирани работи за жени като чистачки, сервитьорки, продавачки в супермаркетите или жени, които се грижат за болни и възрастни хора. От известно време обаче социалният профил на заемащите несигурните позиции започва да се променя. В правно нерегулираните и материално ограничени зони на пазара на труда могат да се открият все по-често и квалифицирани работници и служители-специалисти. Нестабилността и несигурността на заетостта навлиза и в стабилните базисни сфери на трудовото общество – браншове, които някога са били отъждествявани с най-добрите шансове за кариера и със социална сигурност: автомобилната промишленост, машиностроенето, банковото и застрахователното дело, но също и обществените длъжности. От това отдавна са засегнати и средните слоеве на квалифицираните работници, както и хора, които отдавна са в дадена професия или предприятие. Това не означава, че несигурността е навсякъде, но за голяма част от ориентираните към сигурност и напредък работници тя се превръща в заплашителна нормалност.

Тези промени в работническия пейзаж имат различни социално-структурни и биографични следствия. Жизнените траектории на заемащите несигурни позиции не следват единен образец, но все пак могат да се открият някои типични форми и посоки. Можем да посочим три типа, които са пример за втвърдяването на периферните позиции в света на труда, за динамиката на социалното декласиране и обезценяването на професиите, както и за новите стратегии на оцеляване и самоутвърждаване.

- Първият тип са *скитниците на пазара на труда*, които добре познават дебрите на наемния труд и периферните позиции на пазара на труда. Това обаче не означава, че се чувстват добре. Те наистина са развили определени умения, които улесняват ролята им на преминаващи границите, но са под постоянен натиск и финансовото им положение е трайно нестабилно. Те добре се оправят в социалните служби, но често прибегват и до социални помощи, за да се издържат. Благодарение на социалните си контакти получават информация за

възможности за работа, но това прескачане от работа на работа втвърдява тяхното маргинално положение. Тук попадат много борбени натури, които в никакъв случай не отговарят на публичната представа за пасивност, поощрявана от държавата на благоденствието. В социално отношение те са много подвижни и демонстрират голяма компетентност, когато трябва да се справят с изискванията на различните пазари на труда. Измежду скитниците на пазара на труда се срещат хора с много различен социален произход и различна професионална принадлежност. Този тип обхваща както неквалифицирани работници, така и висшисти. От гледна точка на политиките на заетостта те често представляват тежък случай. Обикновено те избягват работните места, които им предлагат социалните служби и не се подлагат на терапевтична и педагогическа обработка. Често създават впечатлението, че най-добре се справят сами, макар че самите те често се оплакват, че разчитат единствено на себе си.

- Вторият тип на заемащите несигурни позиции в граничните региони са *носеците се по течението на пазара на труда*. След биография на социална и професионална декласация те все по-малко могат да се ориентират в многообразието от пътища и в двусмислеността на пътните знаци. Те трудно могат да намерят път в променените трудови пейзажи, който да им осигури стабилност в тяхната професионална и социална низходяща история. Новите и разнообразни светове на труда и форми на трудовия статус не им предлагат никакви биографични опорни точки, които да ги ориентират позитивно. Носещите се по течението на пазара на труда са загубили нещо: своята професионална позиция и своя професионален статус, както и самочувствието си, което за самите тях се основава единствено на професионалната им дейност. Освен това са загубили материалната си сигурност, която им позволява да не изостават от другите и като потребители. Опитът им е белязан от загуба на статус и декласация, макар все още да не са изхвърлени от пазара на труда. Те преживяват разминаването между актуалното си положение и представата си за успешна професионална кариера като социален срам. Те не могат да отговорят не само на очакванията на другите, но и на собствените си критерии. Това е групата, която в най-голяма степен се нуждае от подкрепата на политиките за заетост и от ориентири, които да им дадат нова стабилност.

- И накрая една трета група измежду преминаващите границите са *скаутите* на новата необозримост, които умеят са използват за себе си заплетените пътища и по нестандартни начини да постигнат целта си. Към скаутите се числи много обсъжданото “поколение практикум”, но също и временно работещите, които нарочно се стремят към предприятия, предлагащи несигурни работни места, надявайки се по този начин да намерят вход към желаните браншове, както и “креативни комбинатори”, които използват предлаганите от държавата помощи, за да постигнат определени професионални цели. Във всеки случай политиките, ориентирани към пазара на труда, имат върху тях съвсем различни ефекти от тези, които си представят политиките. Много от тези скаути в света на труда с неговите нестабилни рискови структури разкриват същевременно една променена форма на субективността: безцеремонност и способност да наложат себе си. Тук се развива един социален характер, който може да се определи като трудово-пазарен индивидуализъм.

Негов важен белег е безусловната нагласа за конкуренция; това е социален характер, който се стимулира от политиките на заетост. По този начин стават видими и измененията на манталитетите на наемните работници, които съзнателно се дистанцират от стратегиите на групиране, обединяване и стандартизиране.

Въз основа на различията между тези три типа на заемащите несигурни позиции, *скитниците на пазара на труда*, *носеците се по течението на пазара на труда* и *скаутите* се вижда колко трудно е да се прокара устойчива граница между “вътре” и “извън” света на труда. Трудовите биографии и ориентации на заемащите несигурни позиции се характеризират тъкмо с това, че не могат безпроблемно да се поставят под общия знаменател “участие” или “изключеност от пазара на труда”. За всички тях е характерно по-скоро трайното биографично напрежение, което е знак за една особена форма на социално и професионално натоваване. Същевременно различните типове на преминаващите границите насочват вниманието ни към нарастващите различия между трудовите биографии и жизнените траектории. Актуалното развитие на света на труда, което може да се опише с понятията за несигурност и несигурни позиции, не води към хомогенизация или формиране на ясни разграничителни линии, а към размножаване на трудовите действителности и биографии, както и към необозримост на формите на статус и трудовите позиции.

3. Състоянието на несигурност – ново социално положение?

Дали състоянието на несигурност е ново социално положение? Ако схващаме преминаващите границите в несигурните светове на труда като ново социално положение на играчите на пазара на труда, то тогава трябва да отговорим на този въпрос с предпазливо “да”, доколкото този отговор подлежи на по-прецизна проверка в емпирични изследвания. Важно е, че състоянието на несигурност в никакъв случай не е продукт само на променените пазарни процеси или на новите индивидуални икономически стратегии. То е резултат и на политически стратегии и юридически гаранции. Групата на заемащите несигурни позиции – преминаващите границите на пазара на труда – до голяма степен е продукт на политически решения. Новите правила на политиката относно пазара на труда (“законите Харц”^{*}), които са съществен дял от историята на несигурните позиции, доведоха до частично (не генерално) отслабване на трудово-правните ограничения, до диференциране на формите на статус и заетост и се отказаха от идеята да запазят постигнатия социален и квалификационен статус на онези, които са загубили старата си работа и търсят нова. Политиката относно пазара на труда вече не е политика на запазване на статуса. Тези нови правила допринесоха за експанзията на несигурните в материално и правно отношение форми на заетост, както и за предефинирането на границите между стабилност и нестабилност, между сигурност и несигурност в трудовия живот. Материалните и правни преобразувания на временната заетост са само един от примерите за това. Други примери са целенасоченото стимулиране на работите с малка и средна времева заетост, както и

^{*} Последните поправки в Закона за социалните помощи, с която се цели повторното интегриране на трайно безработните в пазара на труда – бел. пр.

съживяването – посредством законодателни решения – на дребното предприемачество.

Въпросът за несигурните позиции има и универсални обществени измерения и последици, освен тези, свързани с политиките относно пазара на труда. Когато говорим за несигурните позиции и новите форми на социални неравенства в света на труда, става дума не за друго, а за бъдещите форми на социално единство и за създаването на условия за климат на обществена стабилност, когато се засилят битките за разграничаване и статусните конфликти между групите на заетите. Подобно на въпроса за пролетариата и социалният въпрос за заемащите несигурни позиции провокира дискусия относно “законите на изграждане на обществото” [Nell-Breuning, 1968]. Към тези структурни и нормативни закони за изграждане на обществото спада и общественно-политическата и социално-структурна готовност за “взаимна отговорност” и “отзивчива подкрепа”. Само в такава среда на стимулиране на солидарността и на готовност за подкрепа могат да се развият ценностни критерии, според които способността за социална интеграция и качеството на живота се измерват не само с квотите на заетост и въпросите на икономическата ефективност. Трудово-пазарната и социално-политическата стратегия, която обявява за своя максима самоутвърждаването, конкурентноспособността и готовността за налагане на отделния индивид по отношение на другите, ще се провали обаче при налагането на едно ново социално, икономическо и екологично качество на живота, както и на отговорна към различните поколения обществена политика.

Какви биха могли обаче да бъдат тези ценностни критерии във времена на устойчиво установяваща се несигурност и на увеличаваща се социална група на преминаващите границите? *Справедливост, сигурност и напредък* са трите основни аспекта, които трябва да се противопоставят на снижаването на трудовия живот до производствено-икономически критерии, на увеличаването на несигурността като система за стимулиране на социалната конкуренция и на правното и политическо изграждане на един несигурен и често безперспективен в биографично отношение свят на труда [Vogel, 2007:116ff]. Първият аспект – на *справедливостта* – цели правното гарантиране на справедливи, обозрими и прозрачни правила в света на труда. Централна роля тук играе индивидуалното, както и колективното трудово право. Въпреки пазарната конкуренция и икономическите конфликти правото гарантира спазването на правилата. Във времена на застрашени социални и професионални статуси аспектът на *сигурността* има много високо значение. Преживяването на изолация и страховете от декласация се нуждаят в еднаква степен от политически отговор. На обсъждане подлежат организирането на преходни пазари на труда и концепциите за “гъвкава сигурност” (“*Flexicurity*”) [Kronauer/Linne, 2005]. Тук става дума за важния въпрос какви правни форми, какви вътрешно и извънпроизводствени стратегии трябва да се изнамерят, за да се стабилизират лишените от континюитет трудови биографии и ситуациите на несигурна заетост: скитниците на пазара на труда, носещите се по течението и скаутите се нуждаят в еднаква степен, макар по различен начин, от сигурност. За тази цел трябва по нов начин да се дефинира отношението между допустими рискове и необходими привилегии, между наложени задължения и гарантирани очаквания, накратко: между универсални и сепаративни права.

И накрая няколко думи по въпроса за *напредъка*. В него намира израз проблемът за интеграцията и сцеплението на социалното. Единството на обществото застрашават не тези, които винаги са били маргинални, а тези, които търсят нови социални и професионални пътища за индивидуалното си самоутвърждаване, но са заплашени да се превърнат в губещи. Тъкмо те често развиват един вид социално бездушие, което индивидуализира постиженията и провалите и се опитва да черпи нови сили от провалите на другите. На преден план в тези дебати излизат грижите на все още по-добре позиционираните. В едно чувствително към неравенствата общество стопяващите се социални дистанции, увеличаващата се несигурност и нарастващият брой на непривилегированите будят неприязън и необходимост от разграничаване. В този смисъл въпросът за заемащите несигурни позиции е и въпрос за единството на обществото.

Особено внимание заслужава несигурността на обществените длъжности – някога места на стабилността, на служебния етос и сигурната кариера, днес те са се превърнали в динамично експериментално поле на несигурните форми на заетост [Ahlers, 2004]. Социалното положение на преминаващите границите в никакъв случай не се утвърждава само в индустриалните или намиращи се в транснационална икономическа конкуренция светове на труда, а тъкмо в сферата на обществената заетост: в образованието и здравеопазването, в публичната администрация и в предприятията за технически и социални грижи. Забележително е как обществеността до голяма степен не забелязва, че грижата за общите дела попада все повече в ръцете на една нова обслужваща група в несигурни позиции. Заради икономия на разходи, но и поради широко разпространения климат на незаинтересованост от страна на държавата на благоденствието и на критиката на бюрокрацията в споменатите области на обществените длъжности могат да се открият краткосрочно заети, временно ангажирани и работещи за едно евро на час. В обществените длъжности и служби на общинската или държавната администрация се натъкваме на умножаване на несигурните позиции на специалистите по проблемите на несигурността, на систематично увеличаване на несигурността на тези, които трябва да овладеят несигурността, и на материално обедняване на тези, чиято задача е да възпрепятстват бедността. Обществените длъжности обаче не са какъв да е бранш на народното стопанство, в който при определени условия се произвеждат някакви неща и се пласират на определени цени. Образованието, грижата за болните, консултациите за младежите са обществени дела, а не някакви частни избори като закупуването на лаптоп, на кухненски уреди или мобилни телефони. Докато несигурността на индустриалния труд засяга проблемите на социалното положение на отделните индивиди, на икономическата сила на отделни браншове или на насоките на тарифната политика, положението в обществените служби и длъжности е коренно различно. Съществува опасността несигурността на обществените длъжности да промени дългосрочно нормативната уредба на обществото и да допринесе за изместването, нещо повече - за демонтирането на критериите за общо благо и обществена отговорност. В актуалния въпрос за съществуването на една класа от заемачи несигурни позиции става дума в не по-малка степен, отколкото във въпроса за пролетариата, за субстанцията на социалното – не само в материално,

но и в нормативно отношение. Социалното положение на заемащите несигурни позиции провокира на различни места и с различна интензивност претенции за политическа намеса. Време е да се потърсят и намерят както социално-политически, така и социологически отговори.

ЛИТЕРАТУРА

- Ahlers, E.** 2004. Beschäftigungskrise im öffentlichen Dienst? In: *WSI-Mitteilungen*, Heft 2/2004, p.78-83.
- Beaud, St./M. Pialoux.** 2004. *Die verlorene Zukunft der Arbeiter. Die Peugeot-Werke von Sochaux-Montbéliard.* Konstanz.
- Bourdieu, P.** 2004. *Gegenfeuer.* Konstanz.
- Castel, R.** 2000. *Die Metamorphosen der sozialen Frage. Eine Chronik der Lohnarbeit.* Konstanz.
- Feuersenger, M.** (Hg.) 1972. *Gibt es noch ein Proletariat?* Frankfurt.
- Friegrich-Ebert-Stiftung.** 2006. *Gesellschaft im Reformprozess.* Eine Studie von TNS-Infratest, Berlin.
- Grimm, N./B.Vogel.** 2008. *Prekarierte Erwerbsbiographien. Verläufe, Erfahrungen, Typisierungen.* Bericht an das BMAS, Hamburg (Ms.).
- Kronauer, M.,G. Linne** (Hg.). 2005. *Fexicurity. Die Suche nach Sicherheit in der Flexibilitaet.* Berlin.
- Nell-Breuning, O. Von.** 1968. *Baugesetze der Gesellschaft.* Freiburg.
- Paugam, S.,D.Gallie.** 2002. *Soziale Prekaritaet und Integration. Bericht fuer die Europaeische Kommission.* GeneraldirektionBeschaeftigung, Bruessel.
- Podgers, G.** 1989. Precarious Work in Western Europe. In: Gerry Rodgers und Janine Rodgers (Hg.): *Precarious Jobs in Labour Market Regulation. The Growth of Atypical Employment in Western Europe,* Genf 1989, p. 1-16.
- Vogel, B.** 2006. Sicher-prekaer, in: Stephan Lessenich und Frank Nullmeier (Hg.): *Deutschland. Eine gesplattene Gesellschaft,* Frankfurt am Main und New York 2006, p. 73-91.
- Vogel, B.** 2007. *Die Staatsbeduerftigkeit der Gesellschaft.* Hamburg.

Превод от немски език:
Светла Маринова

ПРОСТРАНСТВЕНА МОБИЛНОСТ И СОЦИАЛНИ НЕРАВЕНСТВА

ПЕТЯ КАБАКЧИЕВА

Petya Kabakchieva. SPATIAL MOBILITY AND SOCIAL INEQUALITIES

The paper presents qualitative research of temporary migrants. This group represents a challenge to the P.Bourdieu's notion of isomorphism between social and physical space, because temporary migrants are twice deterritorialized – the place they stay at is incidental; the place they belong has been abandoned. So, it is interesting to study to which social stratification system they compare themselves – to that of their place of belonging or to that of their place of work. Z. Bauman argues that there is a relation between spatial mobility and social inequalities – for him world is divided into two main types: global cosmopolitan individuals, who are alike; and people doomed to their specific locality, whenever they go; so migration does not help the poor people to go out from the ghetto. The analysis of the temporary emigrants' interviews leads to a different conclusion: The living abroad itself, regardless of one's role there, is a part of a more prestigious status, because the transition period has enhanced the periphery complex of Bulgaria, and globalization has made the West not only a prestigious destination, but a “Center that holds”, the very movement towards the Center is a part of the status in itself. Spatial mobility becomes a part of the vertical mobility, especially when the social hierarchies have messed up. The analysis shows that we are witnessing the crash of all normative concepts, prescriptive models of behavior and belonging, and reinvention of individual Self as the only important topos, as Ulrich Beck argues. This ideological reinvention of the self crashes the group identities and social solidarities, and in that way it prevents the acute feelings of social inequalities and blocks political struggle for overcoming them.

Защо този проблем?

Този текст е аналитична интерпретация на резултати от качествено изследване – дълбочинни интервюта с временни трудови емигранти - хора, които не търсят усядане на ново място, но сравнително дълго пребивават и работят извън родината си с идеята да се върнат; понякога се връщат и пак заминават. Често пъти семействата им са в родината. Тази временна трудова миграция не е сезонна, тъй като не е циклична, а и в повечето случаи е по-дългосрочна.

Защо избрах точно тази група?

Първо, защото статусът на тази група поставя интересни методологически въпроси от гл.т. на изясняване на връзката между социална и пространствена мобилност.

В текста си от „Нищетата на света” „Ефектът на мястото” Пиер Бурдийо говори за взаимната свързаност между физическото и социалното пространство, която се осъществява в конкретно локализирано място, защото социалните позиции са дислоцират в определени физически пространства. Мястото е определена „точка във физическото пространство, в която е поставен, намира се

или се оказва даден актьор или дадено нещо. Това означава: като *локализиране*, или в релационна перспектива – като позиция, като място в даден ред”.¹ Точно тази взаимна обусловеност на социално и физическо пространство е поставена под въпрос при изследване на проблема за временните трудови емигранти. Те - като мигриращи хора - са постоянно поне на две места едновременно: мястото, откъдето са тръгнали и в което ще се завърнат, и мястото, в което работят. Вероятно тези хора се разкъсват между престой и принадлежност или пък се чувстват двойно детериториализирани – мястото, където живеят е просто случайно, временно убежище, а мястото, на което принадлежат, ако има въобще такова място, е изоставено.

Възникват следните въпроси:

Това осцилиране между две места как се съотнася със социалната им позиция? Коя е координатната система, в която те съизмерват социалната си позиция – спрямо мястото, което са напуснали, или спрямо страната, в която работят? Въобще как разбират социалната си позиция и кои всъщност позиции съизмерват?

В този смисъл статусът на временните емигранти крие предизвикателство спрямо една пряка аналогия между физическо и социално пространство, каквато откриваме в горесцитирания текст на Бурдийо.

По-машабно погледнато, тази пространствена мобилност, носеща движението в себе си и не търсеща непременно постоянно убежище, е и предизвикателство към класическата социология, обикновено визираща „уседналостта” на социалното в границите на националната държава. В класическата социология откриваме известна твърдост, статичност на понятийния апарат – институциите се определят като устойчиви цялости, социалната структура се мисли в категориите на големи групи със стабилни групови идентичности – народ, нация, класи, младеж и т.н., социалната мобилност се мисли като възпроизводство или промяна на статус в рамките на националната държава и т.н. Съвременните глобализационни процеси, или най-малкото ЕС, разбъркват тези доскоро ясни модели и усложняват координатната система на съотнасяне. И тъй като неравенствата се конструират субективно, вероятно има многомерен модел на социалния статус, или поне две различни негови лица, или пък нещо трето.

Зигмунт Бауман пряко обвързва пространствената мобилност със социалните неравенства. Той твърди, че светът се е разделил на „туристи”, които все повече живеят във времето, а пространството за тях не е важно, тъй като прескачането на разстоянията е мигновено и „скитници”. „Скитниците”, макар и пътуващи, винаги са закотвени в определено пространство - в изключените гета, защото са бедни и тяхното време е празно, нищо различно не им се случва. [Bauman, 1999:112-113]. Първите са богатите глобални индивиди, които си приличат; вторите запазват, където и да се намират, културната си идентичност, която ги гетоизира спрямо останалите

Въпросите, които ме вълнуват са:

¹ Цитатите от „Ефектът на мястото” са по непубликуван превод на Светла Маринова от Bourdieu P. 1997. *Das Elend der Welt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH, така че не мога да посочвам страници.

Как се обвързва социалната с пространствената мобилност? Дали наистина делението е толкова просто – богатите са пространствено свободни, а бедните, дори и да пътуват, не могат да променят статуса си? Не тръгват ли всички трудови емигранти с надеждата движението да ги извади от гетото и да ги вкара в по-висша категория? Пространствената мобилност не съдържа ли имплицитно идеята за възходяща социална мобилност? Като разбира се, може да се случи точно обратното. Дали пък не се предефинира самата идея за значим социален статус и самата пространствена мобилност да става част от този статус? Дори само поставянето на тези въпроси ни води до хипотезата, че типологията на мигриращите хора е много по-сложна.

Второ, избрах тази група, защото временните трудови мигранти в България са важен и интересен случай. Важен, защото са много – няма точни данни, споменават се цифри от порядъка на между 500 000 и милион, най-вероятно всеки пети от активното трудово население в България работи навън. Интересен, защото изследванията на българските емигранти [Guentcheva et al., 2003; Gachter, 2002; Mintchev et al., 2003; Stanchev et al., 2005] показват, че в този случай има не толкова „изтичане на мозъци”, а по-скоро “изхабяване на мозъци” – голямата част от нашите емигранти са със средно и с висше образование (между 60 и 70 на сто са със средно образование, 10 са с начално и около 20-30 на сто - с висше), а работят в строителството, селското стопанство, гледат възрастни и болни хора и т.н., все дейности, които са под квалификацията им. При това повечето от тях напускат работата си – не са безработни, а и не са най-бедните – получавали са, според изследвания, равностойността на три минимални заплати. Иначе казано, на пръв поглед, отивайки в чужбина, те доброволно се декласират. И тук, ако трябва да мислим през парадигмата на Пиер Бурдийо, така както я откриваме в „Нищетата на света”, остро се поставя въпросът за страданието и неравенствата - преживяват ли българските трудови емигранти болезнено тази декласация, кое ги подтиква да направят този избор, как се справят с евентуалната травма от рязката смяна на статуса си?

Това са въпросите, които ще ме интересуват в анализа на интервютата.

Изследването

Направени са 36 дълбочинни интервюта с временни трудови емигранти. Интервютата са проведени в следните места:

В България: Момчилград – 7 интервюта; Дупница – 9; Калофер – 9.² Тези градове са избрани заради големият процент техни жители, работещи навън. Интервютата там са с върнали се трудови емигранти, или дошли временно за прекарване на ваканция.

В чужбина: Италия, Милано - 11 интервюта.³ Случаят Дупница ме отведе там, защото работещите от Дупница са локализирани основно в Милано.

² Тези интервюта бяха направени в рамките на изследването Състоянието на обществото – 2, и бяха проведени както от мен (П.К.), така и от екип студенти под ръководството на глас. Димитър Благоев, сърдечно им благодаря за добре свършената работа.

³ Пътуването ми до Милано, както и работата ми по изследването на трудовите емигранти, бе възможно благодарение на проекта PLEXUS, финансиран от Фондация Фолксваген, с научен ръководител доц. А. Кьосев.

Интервютата са правени през декември 2005 г. и лятото на 2006 г. Има и 6 интервюта с временни емигранти в Хага от 2003 г., които ползвам като допълнителен източник, но не са част от останалите поради времевата разлика при провеждането им.

Ето какъв е профилът на интервюираните - голямата част от тях са хора с висше образование, имащи престижен социален статус в България. Между тях има двама бивши кметове, които и в момента на заминаването си са имали сравнително добра работа, заминали съответно за Ирландия и за Испания. Единият работи като мияч на чинии, а другият е строителен работник. Секретарка на община, работила година като сервитьорка и снабдител в Гърция; няколко учителки - гледачки на възрастни жени в Испания; учителка, работила като камериерка в Холандия; фалирали дребни бизнесмени, работещи в оранжерии и в строителството като общи работници и т.н.

Всички интервюирани, с едно изключение (зъболекар, практикувал по специалността си в Турция и се върнал) са имали статус, който може да се определи като сравнително висок в България, и са работили/работят нискоквалифицирана и непрестижна работа в съответната чужда страна. Повечето от тях са заминали не млади – над 40 години. На пръв поглед това потвърждава хипотезата за доброволна декласация, ако разбира се, приемем едно класическо социологическо определение за статус, обвързващо го с образование, престиж и доходи, които от гл.т. на западните социолози се мислят като взаимно свързани.

Интервюто беше полустандартизирано и протичаше доста свободно, с въпроси от типа: защо са заминали, изпитват ли носталгия и за какво им е мъчно от България, събират ли се с българи, помагат ли на новодошлите, каква музика слушат, каква телевизия гледат, какво е отношението им към хората от държавата, в която работят; как те на свой ред се отнасят към тях и т.н. Общо взето интервютата течаха като разказ за живота им. До каква степен сме постигнали „методично слушане” (Бурдийо) не мога да преценя, но сме си давали сметка за това.

Разказът – от първоначалния шок към преоткриването на Аз-а

Получихме наратив, който, разбира се, е автоидеология и в който трудно се признават – вероятно от срам – най-тежките страдания. Това са истории с тъжно начало и щастлив край, или поне огромно желание за щастлив край, следващи логиката „в началото бе много трудно, но накрая се справих”.

Разказът обикновено започва с първоначален шок - голяма част от заминаващите отначало живеят при нечовешки условия, особено мъжете. Жените, които отиват да гледат възрастни жени, имат самостоятелна стая някъде, но и те в началото изпитват известно унижение, тъй като се преживяват като слугини.

- Мъж от Дупница, 52 г., бивш военен, работил в Милано, декември 2005 г.

„Една фабрика имаше – казваха ѝ Бобошевската фабрика – има може би, не знам колко хора само от Бобошево. И като гледаш само - изскачат като лалугери от изоставени, такива, мазета, разни... Там живеят, е па... Тва е първоначално, първоначално. Докато започнеш работа, докато... Почти всичките са минали по този път. Фабрика, която е изоставена, нема осветление, нема вода. Сутрин у 5 ставаме и

изчезваме. През оградата скачаши. Вечерно време се прибираме у 11 часа, когато всичко вече си гледа телевизия, или на вече си легат...

Забележете смяната на „те изскачат“, „там живеят“ с последващото „ставаме, изчезваме“, опитът да се избяга от спомена за фабриката, отчуждаването от страданието...

- Учителка от Момчилград, 50 г., била камериерка в Холандия, описва как започнала да си дръпва от цигарите марихуана, които намирала в хотела, декември 2005 г.

„И може би бях в много труден период, не че тука живота ми е много лек. Животът на един гастарбайтер в друга страна е много тежък. Ограбват те изцяло като психика, особено ако си човек, който си живял по някакви стандарти в собствената си страна, имал си някакво име, положение сред хората и обществото. В един момент отиваши там и си никой и тежи, и много добре се почувствах като си дръпнах от марихуаната.“

Във всички интервюта присъства притеснението на жената от последното цитирано интервю, къде по ясно, къде скрито, като разказ за заминалите „те“, част от които си бил и ти: имал си име, положение в страната си, заминаваш и ставаш никой.

Защо се случва това, какво означава? Първият и най-лесен отговор е, че гастарбайтерите заменят престиж срещу пари – статусната некосистентност (Г. Ленски) е добила уродливи форми – престижът на висококвалифицирани професии като учител, държавен или общински служител не може да компенсира ниското заплащане. И в общество, където изведнъж, след дълга уравниловка, парите стават изключително значим фактор, те се превръщат в основен измерител на статуса. „Ако нямаш пари си никой“ е често повтарян лайтмотив.

И все пак, говорим не за крайно бедни хора, а за хора, които са живели добре за българските условия. Нека да се вгледаме в интервютата, защо хората са заминали:

- Учителка, 55 години, работи като домашна прислужница на възрастна жена в Испания, лято 2006 г.

„Дъщеря ми завърши гимназия, трябваше да плащам таксата ѝ в университета – тя влезе в платеното обучение. Живеехме под наем в Пловдив, животът поскъпна – как да се оправям с едната учителска заплата. Пък и то да си учител в наше време е мъчение, не е радост... И без това бях самотна, без близки приятели, любовта отдавна съм я отписала и... А и когато съм нервна обичам да чистя... Слава Богу, попаднах в доброжелателно и мило семейство. Но първата година имах само 6 свободни часа на седмица. Беше много изморително, но така пък се спасявах от самотата – много мъчно ми беше за майка и Жени. Опитвах се да забравя целия си предишен живот. Не ми беше унижително да съм прислужница, защото двете сестри бяха много мили към мен. Но си беше абсолютно различен свят.“

Сега издържа дъщеря си, която учи в Германия и се радва, че тя ще получи добро образование и „дай Боже да се оправи в живота“.

- Бивш кмет, работи като мияч на чинии в Ирландия, 53 г.

„Ами, какво да ти кажа, защо заминах ... Отидох да видя сина, който работи там, а след това си казах – защо пък да не се докажа, че съм още млад, защо да не се справя, издръжлив съм. И виж ме сега, отслабнах и се чувствам физически много добре. Свалих 10 години от гърба си...Е, и парите ми трябваха да издържам дъщерята в Германия, за да учи там... И какво да ти кажа, то тук и без това всичко

се обърка, хората се изпоскараха, отчуждиха, заминаха. Само нерви... А там си никой и можеш да бъдеш себе си...”

Какво откривам в интервютата? Във всички (без най-младите) присъства неудовлетвореността от статуса в България, разочарованието от ситуацията тук. На въпроса ми към нашите емигранти в Италия дали възнамеряват да се върнат в България те отговориха, че да, когато България стане нормална държава – това означава да има такава нормативна база, която да гарантира стабилност, сигурност, всички да са равни пред законите, да няма хаос. В интервютата ясно присъства усещане за обезценяване на мястото, но не на родното място, а на държавата – България не е това, което беше:

„България не е България... Каква държава може да е? Ние сме един файтон народ, но сме на първо място по престъпността, по лъжата, по имитацията, всичко. Не остана нищо. Нищо не остана от тая скапана държава!” - отчаяно нареждаше 48 годишен дупничанин. **В такава ситуация отиването в чужбина, самото преместване от обезцененото място става елемент от статуса.** Живеенето в чужбина, независимо от ролята ти там, е част от по-престижен статус, по подобие на начина, по който да си от село е по-непрестижно, отколкото да си от град. **Преходът е засилил периферния комплекс на България, глобализацията полага Западната чужбина като престижна дестинация, преместване към център, което преместване само по себе си е част от статуса.** **Пространствената мобилност става част от вертикалната мобилност, особено когато социалните йерархии са се объркали** - социологическите изследвания в България показват, че има ясна криза на модела за успех, няма визия за вертикална мобилност. Движение от село – град – столица – чужбина, независимо дали е град, село или гето в чужбина – това е престижната мобилност. И когато се връщаш, то е все едно да се върнеш от столицата в селото си, като в селото ти вече нямаш дом, а вила. На завръщащите се от Италия в Дупница им викат „италианците”, повечето от тях си строят къщи – знаци на престижа, както гражданите в социалистическа България си строяха вили в родните си села, за да покажат, че са се издигнали.

Това обвързване на пространствена и социална мобилност е много характерно за младите, без тази драматичност на отричането на България. Те бягат от скуката, от мъртвилото, от липсата на перспективи. Или просто животът на много места става елемент от техния статус - това показват интервютата със студенти, които са били на бригада в САЩ.

При възрастните е по-сложно. **Освен обезценяването на мястото – държавата, изчезнала е и съществуващата социална йерархия. Преходът е породил типична аномична криза – обезценили са се предишните статуси (буквално и символично):**

„И какво да ти кажа, то тук и без това всичко се обърка, хората се изпоскараха, отчуждиха, заминаха. Само нерви”; „ Пък и то да си учител в наше време е мъчение, не е радост”; „Банкрутирах и нямах изход”.

До скоро привичният свят се е разбъркал, социалните йерархии също. Тогава какво означава социален статус? В тази ситуация пространствената мобилност се вижда като решение за кризата на статуса. **Свидетели сме на бягство от сянката на бившия вече несъществуващ статус** (кметът, военният, банкрутираният) **или от сегашния, но обезценил се** (учителките, библиотекарката). Отиването в чужбина напомня втурване в пустинята в

търсене на себе си: „Човек не отива в пустинята, за да намери идентичност, а за да я загуби, да загуби своята индивидуалност, да стане анонимен. Но пустинята е пространство, където една стъпка дава път на следващата, която я заличава, а хоризонтът означава надежда за бъдещето, което проговаря.” [E. Jabeu, цитиран по Бауман, 2000:113].

Привидният ролеви конфликт между стара, престижна, изискваща висока квалификация роля, и нова, нискоквалифицирана, непрестижна, се решава с бягство от социална идентификация с която и да е от двете роли и с преоткриване на себе си като личност, като сила, като младост – „мога да издържа, още ме бива”. Във всички интервюта има ясно разграничение между разказа за началото на пребиваването в чужбина – „беше много трудно”, тогава е и разказът за известно унижение, изгубване на себе си, „просто си никой”; и финала, или сегашния момент. От позициите на „сега” хората говорят спокойно, преодолели са началото, травмата е заглъхнала или подтисната, защото са издържали, стъпили са отново на краката си, започнали са живота си отначало:

„Работодателят ме хареса, почнах постоянна работа, легализирах се, стъпих си на краката. Жена ми дойде, след това сестра ми, след това децата и сега те учат тук.” (Интервю от Хага, мъж, 45 г., бивш бизнесмен, в Холандия започнал като работник в оранжерииите).

Или пък просто си казват – още ме бива, още ставам – *„свалих 10 години от гърба си”*.

Или, завръщайки се по родните си места, вече са се успокоили и са приели наново стария си статус, защото са разбрали „и едно и 200”, справили са се и спокойно могат да правят сравнение между „там” и „тук”, и то често пъти в полза на „там”.

Или пък решават радикално да променят живота си:

„В Гърция, за да оцелея, се научих да бъда активна, комбинативна. И да бъда стриктна, отговорна, без закъснения, без обяснения. Разбрах, че трябва да започна да контролирам живота си, да стана предприемчива, дейна. Когато се върнах от Гърция бях друг човек.” (жена, Калофер, 55)

“Независимо от ужасните трудности, работата в Гърция даде старт на бизнеса ми тук. И още нещо научих там – най хубавото нещо на света е да бъдеш господар на себе си, вместо да работиш за други господари – независимо дали те са държавата или частници.” (мъж, 35, Калофер)

Социалната идентичност се подменя със себедоказване, преоткриване на себе си. Придобива се нова личностна идентичност, за която не можем обаче да използваме старото определение на Ериксън за идентичността като: „субективно чувство за укрепващата тъждественост и непрекъснатост” [Ериксън, 1996:38]. По-скоро **идентичността се утвърждава във възможността да преодоляваш прекъсванията, да започваш наново, да бъдеш различен.** Идентичността се превръща в проект, както пише Бауман „идентичността има онтологичния статус на проект и постулат... иначе казано, идентичността е косвено потвърждение на неадекватността или незавършеността на ‘това, което е.’” [Бауман, 2000:110-111].

Кризата на статуса се решава с преизмисляне на Аз-а. Аз-ът изглежда като единствената инстанция, способна да удържа сменящите се роли и контексти; автоидеологията завършва с апология на Аз-а съвсем в духа на Бек и Гидънс: “Индивидуализацията означава, първо, откъсване от корена

(disembedding), и второ, презасаждането (re-embedding) на индустриалните начини на живот с такива нови начини на живот, в които индивидите сами да могат да произвеждат, поставят и закърпват собствените си биографии” [Beck, 1995:13].

Този „Аз” е самотен, отвъд групови идентичности, търсещ съпричастност в семейството си, но дори и семействата за голяма част от временните емигранти трудно се удържат.

Разбира се, има ”ние” говорене, и то е точно “ние, българите” в опозиция на “италианците”, “испанците”, “холандците”. Но то е не толкова “ние” като съпричастност и “те” като другите, а по-скоро като констатация за някакви “наши” и “техни” качества.

“Италианците са по-политикани – мазни ти се, мазни, пък ти забива нож в гърба...(пауза) Ама и ние сме същите.” (жена, 40, Милано)

“Италианците са по-топли хора, не чувствам голяма дистанция, добре се отнасят към мен. За тях образът на майката, мадоната е свецен.” (жена, 55, Сондрьо)

“Испанците са темпераментни, топли. Семейството, в което работя, се отнася с голямо уважение към мен. Такива жестове правят, че не знам как да им се отблагодаря.” (жена, 53, Испания)

“О, ирландците са душа хора, много, много свестни.” (мъж, 53, Ирландия)

“Ние българите сме по-оправни, с всичко се справяме, казваш му на българина – свиква, учи се, прави го. А италианецът е кон с капаци – учил нещо и спира дотам. Аз не съм специалист, казва. Ми то и аз не съм специалист, да не би в България да съм се занимавал с компютри, не, ама се научих. Брат ми като дойде тук и влезе в строителството, мистрия не беше хващал. За половин година стана началник – защото мисли...” (мъж, 38, Милано)

“Ние сме по-интелигентни. Един италианец не може да работи с машини, крушка не може да завърти...А в България цари една мърлявост..А бе на нас държавата ни е проблемът, не ние. И в България да ти дават 8 евро на час, ще си като вятърна мелница.” (мъж, 34, Милано)

От цитираните интервюта ясно се виждат две неща. Първо, че няма твърда и емоционална опозиция “ние” – “те”, която да конструира “нашата” идентичност” по отношение на “тяхната”. Тъкмо защото българите искат да са като “тях” или поне да работят “там”, има известна мимикрия, не настояване на етническата ни специфика. И второ, оценката е оценка на различия в поведение и в крайна сметка в голяма част от интервютата се стига до размисъл защо в България ние сме едни, а в чужбина – други. Т.е. опира се до оценка на институционалните уредби в нашата и останалите страни. „Ние” се появява при културната среща, при съпоставката с „тях”, и то като „наши” и „техни” качества, като начини на действие, утаили се в нагласи към света и в поведение, обусловени обаче от специфична социална ситуация. **„Ние” като българи се е съхранило в практически всекидневни хабитуси⁴, то е деидеологизирано и в някакъв смисъл несъзнавано. Това е една хабитуална**

⁴ Хабитус се употребява в смисъла на Пиер Бурдийо: „Продукт на историята, хабитусът произвежда индивидуални и колективни практики, следователно произвежда история в съответствие със схемите, породени от историята; той осигурява активното присъствие на миналия опит, който, отложен във всеки организъм под формата на схеми на възприемане, мислене и действие, се стреми по-сигурно от всички формални правила и от всички експлицитни норми да гарантира тъждеството и постоянството на практиките във времето.” [Бурдийо, 2005:101].

идентичност, ако мога да се изразя така, в която липсва сантименталност. Съзнанието на временните трудови емигранти е отворено към „другите”, съзнавайки дистанцията между „тях” и „нас”. Като те едновременно удържат този си хабитус и се опитват да се нагаждат към чуждата среда, да се променят.

Ако трябва да обобщя, сред българите - временни трудови емигранти, не се наблюдава втвърдяване на „ние-българска” идентичност, дори изчезват всякакви групови идентификации. Тъкмо защото статусът се е променил, той не е стабилен, ролите постоянно се променят и единственото нещо, което удържа тази постоянна „временност” е едно пре-измисляне на Аз-а, вкопчване в индивидуалните качества. За разлика от космополитните елити, при временните емигранти няма съзнание за равнопоставеност по статус, в този смисъл за обща европейска принадлежност. Доколкото има съзнание за „гетоизация”, то то е за гетоизация на държавата ни като цяло и не води до изразен комплекс като българи („ние сами по себе си сме готини, но държавата ни е скапана”), нито до втвърдяване на етническа или национална идентичност. Няма и транснационална идентичност, за която говори Ападурай. Доколкото има някаква „ние” идентичност, тя е, както казах, хабитуална – в начина, по който готвиш, държиш се, говориш, в музиката, която слушаш. И същевременно има постоянно желание да се променяш, да се впишеш в новата среда. Тогава се появява другият модус - на индивидуализация на идентичността със статуса на проект, както пише З. Бауман в „Живот във фрагменти”, отворена и постоянно реконфигурираща се.

Как се отнася всичко това към интересуващия ни проблем за социалните неравенства? Изглежда, че фокусът върху Аз-а и отхвърлянето на груповите идентичности смекчава преживяването на неравенствата, „аз съм си аз и се оправям добре”, ти самият се превръщаш в координатна система. Още повече в ситуация, в която координатните системи за съпоставяне на статусите са несъизмерими. От една страна подредената западна стратификационна система, спрямо която временните емигранти са донякъде маргинални, но все пак са част от нея; а от друга - липсата на ясна социална координатна система за измерване на статусите в България – дебеливрати мутри са богати и влиятелни, учителите и учените се чувстват бедни и унижени, на съдиите и полицаите се гледа като на част от организираната престъпност и т.н. Все пак вероятно „там” временните емигранти се преживяват, особено в началото, като „други”, но „тук”, в България, както вече казах, пространствената мобилност се представя и мисли като вертикална социална мобилност. Това, което е важно, че не откривам групова консолидация спрямо мислени като по-висшестоящи в социалната йерархия групи, или към по-нисшестоящи; няма групово преживяване на неравенства, няма „ние”, има „аз”.

Няма общество, има индивиди

Какво следва от всичко това? Като че ли се е реализирала неолибералната утопия на Маргарет Татчър – няма общество, има индивиди. Автоидеологията е за самотния, справящ се с всичко, автономизирал се индивид, което донякъде е добре, проблемът обаче е, че той толкова се е атомизирал, че е отвъд всяка социалност – презира държавата, която е напуснал, не е съпричастен към обществото, в което живее. Социалното се натурализира – всичко се свежда до

качества, които се мислят като природни – „италианците” са такива, а „ние” сме такива; аз успявам да се справя извън всяка социална ситуация. Този тип асоциалност е плашеща както от гл.т. на елементарната социална солидарност, така и от гл.т. на съдбата на политическото. Тези хора просто са делегирали правото за „големите дела” да решава някой друг. Възможно е обаче тези емигранти, които се връщат и успяват да капитализират уменията, натрупани в „чужбина”, вписвайки се наново в мястото, от което са тръгнали, да се опитат да го променят съобразно натрупаната „там” институционална култура. Възможно е да се появят транснационални прагматично конструирани мрежи, които да разчупят затвореността на „мястото” и да ни провокират да преосмисляме социологически понятия. Възможно е...

ЛИТЕРАТУРА

- Бауман**, З. 2000. *Живот във фрагменти*. С., Критика и хуманизъм.
- Бурдийо**, П. 2005. *Практическият усет*. С., Фигура.
- Ериксон**, Е. 1996. *Идентичност: младост и криза*. С., Наука и изкуство.
- Appadurai**, A. 1996. *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minnesota, University of Minnesota.
- Vaubock**, R. 1994. *Transnational citizenship: membership and rights in transnational migration*. Aldershot, Edward Elgar.
- Bauman**, Z. 1999. *Globalization: The Human Consequences*. New York, Columbia University Press.
- Beck**, U., A. **Giddens**, Sc. **Lash**. 1995. *Reflexive Modernization*. Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu**, P. 1997. *Das Elend der Welt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH.
- Featherstone**, M. (ed.) 1990. *Global Culture. Nationalism, Globalization and Modernity*. London, SAGE.
- Featherstone**, M., Sc. **Lash**, R. **Robertson**. 1995. *Global Modernities*. London, SAGE.
- Gachter**, A. 2002. *The Ambiguities of Emigration: Bulgaria since 1988*. Geneva, ILO.
- Guentcheva**, R., P. **Kabakchieva**, P. **Kolarski**. 2003. *Migration Trends in Selected EU Applicant Countries, Vol. I – Bulgaria: The Social Impact of Seasonal Migration*. Vienna, IOM.
- Hall**, St. 1990. Cultural Identity and Diaspora, in *Identity, Community, Culture, Difference*. ed. J. Rutherford. London, Lawrence and Wishart.
- I O M-Sofia 2001. *Migration Potential in Bulgaria*.
- Mintchev**, V., V. **Boshnakov**, **Kaltchev**, V. **Goev**. 2003. *Who is leaving? Potential emigration from Bulgaria in the beginning of the XXI century*, available at: http://www.cerge-ei.cz/pdf/gdn/RRCIII_28_paper_01.pdf
- Robertson**, R. 1992. *Globalization. Social Theory and Global Culture*. London, SAGE.
- Stanchev**, K. (ed.) 2005. *Incentive and Impacts of Migration at the Eve and in the Contexts of EU Accession. The Case of Bulgaria*. Sofia, OSI.
- Wallace**, Cl., D. **Stola**. (ed.) 2001. *Patterns of Migration in Central Europe*. N.Y., Palgrave.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

СЪВРЕМЕННИЯТ ГРАД И ФРАГМЕНТИРАНЕТО НА СОЦИАЛНИЯ РЕД

МИЛЕНА ЯКИМОВА

Milena Jakimova. THE METROPOLIS AND THE FRAGMENTATION OF SOCIAL ORDER

The concept of inequality is here set within the framework of a diagnosis of contemporary social life staged on the urban scene. The increase of migration toward metropolitan areas combined with weak public authority entails disintegration of urban social life and encapsulation of zones of social homogeneity – socially intransitive and non-transparent for the anonymous citizen; gated or ghetto communities institutionalized against rather than within the city. From this perspective the radical other of inequality appears to be fragmentation instead of equality, since fragmentation means diminishing of these spaces into which social differences become mutually visible, searching mutual recognition, constituting a correlative matrix of inequality and struggling for equality.

Искам да поставя централното понятие на тематичния брой – (не)равенството – в рамката на един опит за диагностика на съвременните общества. Задачата да се диагностицира съвременността, формулирана по този начин, звучи, разбира се, меко казано, неразумно. Не може и дума да става за всички общества (ако се придържаме към една или друга контейнерна теория за обществото) не може да става дума дори за диагноза на западните общества. Единственото, за което може да става дума, са отчасти интуиции, отчасти плътни описания на феномени, практики и процеси, през които да мислим променената властова конфигурация. Защото равенството не може да бъде мислено извън връзката му с други категории, сред които може би най-важната е справедливостта. А справедливостта винаги ни отвежда до проблемите за легитимността на властта и в крайна сметка просто до властта.

Ще поставя този опит на сцената на социалния живот на града. За аргументирането на този избор не са нужни разточителни обяснения: равенството винаги е свързано с договарянето, взаимното оглеждане и управлението на различието, а градът е сцена на всекидневното съжителство и сблъсък на различието. Градът, казва Луис Уърт, е пространство на съжителство на социалната разнородност [Уърт, 2002:132-133]. Градът, можем да добавим в една етнометодологическа перспектива, е пространството на всекидневното договаряне и предоговаряне на превръщането на тази разнородност в приемливо неравенство. Градът освен това е прицелът на миграционните вълни, които от началото на 90-те години достигат размери, непознати дори от великото преселение на народите, въпреки предвижданията от края на 80-те, че с намаляването на интензитета на индустриализация ще намалее и миграцията.

През 2005 г. след двугодишно изследване американският разследващ журналист Робърт Нюуърт публикува книгата си *Градове в сянка*. Според публикуваните в нея статистики и експертни оценки около 1 400 000 души по света мигрират всяка седмица към урбанизираните райони. Това прави повече от 130 души в минута, а това изисква да се строят по 60 жилища в минута, което би струвало по 3 долара годишно на всеки човек на планетата [Neuwirth, 2005]. В резултат от тези вълни градът все повече изглежда като място не толкова на разлики, а на контрасти. Публичните институции не успяват да обхванат това придвижване на населения и много по-ефективни в акумулирането на нужния ресурс са самите мигранти. Как? Чрез заграбване на публични ресурси, най-вече на общинска земя и електричество. Резултатът е създаване на гетоизирани градски зони, за което, все още без да е съществен притегателен център на транснационална миграция, примери дава и София: ще споменем само видимото (макар и никому неизвестно като точен мащаб) разрастване на кв. „Факултета”. Разбира се, разликите в мащабите на Факултета (в София) и Божия град (в Рио де Жанейро) са непренебрежими, но такива са и приликите между тях, ако искаме да видим структурните трансформации в градската тъкан. Преди да видим какво представлява гетото като социална форма, ще споменем обратната реакция на тази тактика на урбанизация: да я наречем гейтизацията. Резултатът е западане на градския център, оттегляне на богатството от централните градски зони в предградия и понякога в затворени „общности”, нещо, което урбанистите наричат „дегенерация на града”. Най-ярките примери за такива процеси са в Азия и Южна Америка. Те са обаче и най-известни, затова тук ще дам примери от София, която макар и далеч от идеалния тип на тези трансформации, също ги изпитва и демонстрира. По южната дъга на околновръстното шосе на София например в различен етап на строителство са над 15 проекта за затворени селища на терени, чиито площи са между 10 и 30 декара, а имената им варират между „Резиденшъл парк София” и „Симеоново ривър парк”. Какво се предполага хората да правят заедно в тях личи от обектите, които се строят там: търговски центрове, спортни съоръжения, понякога офис-сгради и детски градини. От изключителна важност е качеството на охраната, а видът им е свършено различен от гетоизираните градски части – затворените селища са спретнати, озеленени и рационални. Също като гетата обаче, те са и недостъпни. И приликите не свършват с това. Затворените общности също както и гетата приватизират публични ресурси. Схемите за това са различни – в някои американски щати такива общности спонсорират общините за построяване на инфраструктурни обекти, след което прибират таксите за ползването им. В София работят схемите за източване на общинската фирма „Софийски имоти”. След журналистическо разследване Д. Пеев публикува тези схеми в бр. 6 на в. *Капитал* от 14.02.2004 г. През 2002 г. общинската фирма купува имот в Лозенец на цени 741 лв. на квадратен метър, а година по-късно продава съседен имот за 147 лв. на квадратен метър, тоест купува 5 пъти по-скъпо, отколкото продава. Друг класически вариант е включване на общинската фирма като партньор с апортирани земи в новоучредено дружество. След кратък срок на благоприличие тя продава акциите си и се оттегля, а имотите остават на частния собственик, който започва да строи модерен търговски обект или затворено селище. Въпреки

разнообразието в схемите и огромните морални и социални разлики между бедняшките и новобогаташките гета, те демонстрират общо структурно изменение на градовете – приватизиране на публичните пространства. Тук с право може да се възрази, че това са стари и добре познати процеси. Машабите им обаче са непознати, а с това и ефектите.

Второто сходство между двете, вече споменато, е тяхната принципна затвореност – това са нетранзитивни зони, крайни, а не междинни точки на движение в града, при това вътрешно сравнително хомогенни и с относително висока, макар и постигната по различни начини, социална кохезия. В гетото тя произтича от интимните в смисъл на близки, повтарящи се, неопосредени от формализирани правила и институции връзки (предимно роднински и землячески). В затворените общности пък кохезията е резултат не толкова от взаимодействията и отношенията, колкото е купена на пазара на охранителните фирми. Тук обаче не искам да навлизам в разликите, а по-скоро да драматизирам приликите, за да поставя въпроса какво означават тези феномени за града. Формирането на вътрешно хомогенни, нетранзитивни и непропускливи зони, в които анонимният градски жител няма как и защо да попадне, означава дефицит на гражданство, така да се каже в общ обем. Градът престава да бъде пространство на свързване с анонимни партньори, от него се оттегля способността за съвместно действие заедно с оттеглянето на структурите на организирана солидарност. От зона на възможно свързване на взаимно анонимни партньори градът се превръща в поле на конкуренция за приватизиране на публични ресурси. При това, струва ми се, не става дума просто за приватизиране на публичните пространства, а за нещо по-драматично. За да го назова, ще прибегна до един любим на градските изследователи и поради това вече леко клиширан и поизтърган сюжет – моловете. Те изглеждат като публични или поне като публично достъпни места. Макар и да са частна собственост, в тях сякаш има свобода на събиранията и на словото. Но ето една история от изследването на Лин Стехели и Дон Мичъл. В *Карусел Сентър*, Сиракуза, Ню Йорк, местна мироопазваща организация наема щанд. На 27.02.2003 г. управата на мола уведомява организацията, че вече не може да ползва (т.е. да наема) щанда. Договорът на пацифистите е прекратен. Започва втората война в Ирак [Staehele/Mitchell, 2006:979]. Молът е частно пространство, в което публиката е поканена да харчи пари, а не публично място, в което да се размишлява за властта. Тези частни пространства се появяват на мястото на бивши публични пространства¹. Дори когато в тях има места за срещи на организации, има и режим на достъп и наем, който не отива за публични инвестиции.

Молът, разбира се, е просто една метонимия за процеса на изчезване на празните места в градовете. А тъкмо „празното“, безполезното може да бъде публично, да свързва отвъд локалните определености, да бъде място на способността за съвместно действие отвъд интимните връзки. Т.е. онази по-драматична диагноза, заради която прибях до метонимията с мола, гласи, че е налице процес не просто на приватизиране на публичните места като

¹ По ирония на историята в момента в София монументите от времето на социализма, паметниците на един режим, който смазва свободната публичност, пазят тъкмо публичните пространства.

физически пространства, а на самата публичност като сфера, като структура на сблъсък на аргументи за съвместния свят и за упражняването на властта в него, като структура на излагане на едно твърдение на обосноваване и критика. Струва ми се, тъкмо това е процесът, който урбанистите наричат „дегенериране на градовете”. Но парадоксално предложенията им за противопоставяне на този процес всъщност само го легитимират и даже усилват. В центъра на тези предложения е съживяването на общностите в града. За да покаже как се постига този парадоксален ефект, в който терапията усилва болестта, ще се върна към гетото.

Като социална форма гетото е „вътрешното изключено”, то е вплетено в града негово отрицание: неясно, непроницаемо, аморфно, струпване на нерегламентирани смещения и съответно извор на морални опасности. Видяно от перспективата на обитателя му, то, разбира се, е добре организирано (това е, общо взето, развълнуваната констатация на всички градски антрополози, от Уилям Уайт до Робърт Нюуърт, които изследват бордеите). Социалната организация на гетото обаче е непрозрачна и недостъпна, ако човек няма хабитуса на гетото. Социалната организация не може да бъде преведена от човека от гетото на някакъв аналитичен език, не може да бъде аналитично преподадена, а само чирашки усвоена. Това впрочем е една от причините никакви количествени методи да не могат да се прилагат в изследване на гетото. Ако препратя към дихотомията на Мишел дьо Серто, която пък се основава на Хайдегеровата опозиция между наличното и подръчното, човекът от гетото няма отчуждената, картографска, аналитична, универсализираща перспектива към социалния си свят. Както физическото, така и социалното движение в гетото е възможно само в микроресурсите на маршрутите и на подръчностите, само на хабитуализираното, на което не противостои никаква формализирана кодификация, отчуждаваща опита и противостояща му като детемпорализирана концептуална схема.

Двете конкуриращи се урбанистични стратегии за гетото са тази на джентрификацията, от една страна, и на инвестирането в общността, от друга. Джентрификацията е постепенно изтласкване на жителите на гетото чрез механизмите на пазара на земя и недвижима собственост (понякога, по-скоро по изключение, но все пак, подпомагано от полицейски апарат). По този начин джентрификацията унищожава практически единствения ресурс на човека от гетото – социалните му връзки – и го превръща в бездомник, свършено различна фигура на социално изключване от човека от гетото, създава среда на атомизация, „възмутително блед, академичен термин за ужаса, който се крие в него” [Арент, 2007:66]. Човекът от гетото принадлежи към някакво морално и социално пространство, има някакъв (понякога значителен) социален капитал, макар циркулацията му да е затворена във връзките на близост, подръчност и фамилиарност. Бездомникът е атомизиран, без координати в каквото и да било морално и социално пространство, принципно несвързан и в някакъв смисъл дехуманизиран.² Тук трябва без колебание да се посочи една концептуална

² Тук все пак трябва да посочим и една прилика – и бездомникът, и гетото са социални фигури, които дискурсивно се използват при криминализирането на градската бедност. Гетото обаче има повече ресурс да формира тактики на съпротива срещу тази стратегия. Бездомникът, изтласкан на улицата от процеса на джентрификация, но и от публичните политики на библиотеки, гари,

грешка на някои от радикалните поддръжници на джентрификацията, които твърдят, че разкъсването на първичните връзки на гетото дава възможност за индивидуализиране на жителя му. Концептуална грешка тук – огромна и фатална – е, че индивидуализацията се мисли като противопоставена на социализацията. Индивидуализацията обаче означава усвоена способност да гледаш на себе си през нормативните перспективи на множество диалогични партньори, да имаш някакъв ресурс за себеотнасяне, да си в състояние да се дистанцираш от собствената си перспектива и да заемаш тази на друг, да имаш изградено понятие за генерализиран Друг. Успешната индивидуализация предполага с една дума социализация. Т.е. атомизацията е тъкмо противоположното на успешната индивидуализация. В този смисъл градските гета – ужасяващи места на мизерия – погледнати отвътре, противостоят на атомизацията, демонстрират някакъв обвързващ морален и социален ред, някакви хоризонтални връзки на доверие.

Затова и конкурентната на джентрификацията урбанистична стратегия е тази на инвестирането в общността. Тезата тук е, че когато тази стратегия се разглежда като самодостатъчна, тя усилва анихилирането на публичността, фрагментирането на социалния ред и общия дефицит на гражданство. Ето за какво става дума. Инвестирането в общността на гетото е комунитаристка стратегия, свързана с политиките на идентичността/различието. Тя предполага обявяването на едно пространство (физическо и социално) за пространство на културно различие и насочване на публични фондове към него тъкмо като определено според идентификационния маркер на специфичната си култура. Този тип стратегии, мощни през 90-те години на 20 век, бяха изковани като противодействие на стеснената перспектива на преразпределителната справедливост и на нетолерантността към миграцията от Третия свят.³ Това, което в крайна сметка обаче постигнаха тези политики, беше изместване на проблема за преразпределението с проблема за признаването на културни идентичности [Fraser, 2000:110-112]. От гледна точка на равенството това има две последствия: на макроравнище то изтласка проблема, като отхвърли възможността за споделена дефиниция за равенство – равенството е въпрос на културни дефиниции, които са несъизмерими. На микроnivото на общностите отвътре пък, тези политики изтласкаха проблема за неравенството, като подведоха всички статусни и ролеви характеристики на индивидите под общата им културна идентичност, игнорирайки по този начин както категориалните конфигурации, създадени в самия интерактивен контекст на общността, така и тези, които са привнесени от външни институционални контексти. От гледна точка на властовата конфигурация на съвременните общества политиките на идентичността/различието обслужиха диспозитива на сигурността, като чрез понятието за култура и културно различие сведоха определени категории хора до етническите им особености и до някакво предполитическо квазиприродно

църкви, има много по-малък шанс проблемът му да се види като социален, а не като криминален.

³ В България тези политики се обвързаха с ромите. С провеждането им бяха свързани ред несъобразия, но нека споменем само логически нерешимия проблем как да провеждаш културалистски политики спрямо ромски общности, чиито членове отказват да се идентифицират като роми (а това не е рядък случай, особено в североизточна България [Томова, 1995:16-22].

състояние. Така в случая с комунитаристките идентитаристки политики непреднамерените последици се оказаха много по-силни от целеположените. Социално-реторическият ефект от програмата за разширяване на равенството към сферата на културните права беше вторично затваряне на гетоизираните общности в непроницаемите зони на градовете и в собствената им есенциализирана и етнизирана културна традиция. Т.е. от една страна, равенството като регулативна идея се размива от въвеждане на културните права в обсега му. А от друга страна, инвестицията в общност, доколкото е форма на критика на идеята за преразпределителна справедливост (и съответно не е съпроводена от инфраструктурни инвестиции на публични ресурси), води до допълнително затваряне на зони от градската социалност. Инвестирането в общност, макар и не в драстичната степен на атомизацията, също поражда социализационна оскъдица, защото затваря ресурсите на индивида да се себеотнася само до перспективите на малцина значими други, с които е свързан от трайни, близки и интимни връзки, а понятие за генерализиран Друг не може да се изгради без способност да заемаш перспективите на анонимни комуникативни партньори. Точно затова усилването на общностите само по себе си не може да компенсира свиването на публичността, а само да го усилва.⁴ То затваря социалния живот в защитения хоризонт на социализационната оскъдица и затруднява възможностите на индивида да надскача локалните определености на произхода и интимните връзки на първичните групи, да навлиза в публичния живот на някаква политическа общност, т.е. възпрепятства го да бъде гражданин. Това води до оттегляне на способността да се действа съгласувано в оградени места, във фрагментирани социални редове. Мислена извън контекста на публичността, стратегията на инвестиране в общността води до конституиране на общността *срещу*, а не *в* града. И това – въпреки огромните морални и социални разлики – важи и за етническите гета, и за затворените зони на охолан живот. Това фрагментиране на социалния живот, чиято идеология по непреднамерените си последици се оказва идентичностният модел на политика, представлява и разпадането на единната матрица на съотносимост на социалните различия, т.е. на матрицата на социалното неравенство. А само спрямо нея, като нейна критика и регулативна идея, има смисъл концептът „равенство”. От тази перспектива радикално другото на неравенството е в много по-голяма степен фрагментирането, отколкото равенството. Фрагментирането ще рече изчезването на онези пространства, в които социалните разлики стават видими една за друга, съизмерват се, търсят взаимно признаване на идентичностните си претенции, разиграват конфликтните си стратегии като конкуриращи се нормативни проекти за общия си социален свят. Прост пример за такова противостоене в и за града може да бъде конкуренцията за това в каква посока да се развива транспортната инфраструктура – дали към насищане с повече пътища (по които съответно могат да се движат повече автомобили), или към подобряване и увеличаване на публичния транспорт. Дали ще привилегироваме автомобилите, или автобусите и трамваите – това не са просто инструментални и чисто функционални въпроси (и съответно решения). Това са конкурентни нормативни проекти, които се отнасят пряко до неравенството и до това дали привилегироваме хората с по-високи или с по-ниски доходи. Когато

⁴ Примерът на градовете в ЮАР може и да е радикален, но показва тъкмо тази невъзможност.

обаче изчезнат пространствата, в които тези разлики се срещат, съизмерват и конфронтират, изчезва и видимостта към нормативните хоризонти на тези стратегии, те започват да изглеждат чисто инструментални. Т.е. другата страна на социалната фрагментираност е, ако използвам дихотомията на Хана Арендт, прогресивното заместване на способността да се действа съгласувано (това е нейната дефиниция за власт [Арендт, 2007:53] от техниките на господство. В този смисъл и ако приемем тази дефиниция на власт, фрагментирането и атомизацията ужасяващо увеличават управляемостта на средата, но пораждат хроничен дефицит на легитимна власт. А управляемост без легитимна власт е състоянието, предшестващо аномията.

Фрагментирането на реда в оградени места с относително висока вътрешна хомогенност е ефект на този властови диспозитив, който след Никлас Роуз се нарича диспозитив на сигурността⁵. Тъкмо сигурността е най-мощният източник на легитимационни репертоари на властта днес. Сигурността е мантрата на войната срещу тероризма, на въвеждането на биометрични данни в документите за самоличност, на създаването на бази данни с генетична информация, на разпространението на охранителни камери, на полицейските тактики на управляемост на гетата, но и на битки, които не изглеждат непосредствено свързани с господството – борбата срещу глобалните промени в климата и съпротивата срещу генно модифицираните храни. Сигурността обаче оперира като „политически дискурс, който оправдава нови форми на суверенна власт, като поставя действията на държавата извън политиката” чрез постоянно извънредно положение [Braun, 2007:23]. Тази дефиниция на диспозитива на сигурността играе върху наслагането на две интерпретации на суверенната власт – фукоянската и тази на Карл Шмит. Мишел Фуко схваща и определя суверенитета като властта да накараш да умре или да оставиш да живее, принцип, който му влиза в работа най-вече за да покаже как той бива преобърнат от биополитическата власт, изтълкувана като властта да накараш да живее или да оставиш да умре. Биополитиката обхваща живота на вида, а не на индивида, структурира го в класове и го подрежда с дискурсите на разнообразни – здравни, жилищни, демографски – статистики, на хигиената и градоустройството. Тази власт върху живота, която го натрупва, умножава, анализира, подрежда в класове, прави го управляем, поражда, казва Фуко, един нов субект-обект на властта – населението [Фуко, 1993:179-216]. Шмитовата дефиниция на суверенитета не почива на това върху какво се упражнява властта, а върху принципа на упражняването ѝ - суверен е този, който обявява извънредно положение, учредява ситуация извън реда, за да може да се появи ред [Schmitt, 1985:5]. В междината между двете дефиниции интерпретаторите на диспозитива на сигурността всъщност демонстрират, че съвременната властова конфигурация оперира чрез обратно интегриране на механизми на суверенната власт в биополитиките – поставяне на хора и населения в извънредно положение в името на сигурността. Този прочит на Карл Шмит е донякъде некоректен, защото пропуска децизионисткия момент, за да използва инструментално ексепционисткия. При Шмит като суверен се конституира онзи, който се поставя отвъд реда, за да го учреди, т.е. онзи, който радикално поема отговорност за реда, тъй като няма предшестваща норма, на която да се позове.

⁵ Макар че самият Роуз не използва точно този термин, за смисъла му [Rose, 2001:17-22].

В диспозитива на сигурността този момент на поемане на отговорност отсъства. Обявяването на групи от хора в извънредно положение е въпрос не на политическо, а на експертно решение, не вземано, а изчислявано от агенции по управление на риска. Тъкмо така диспозитивът на сигурността всъщност означава изваждането на решаващи действия по управлението отвъд обхвата на политическото⁶. Това е цената на фрагментирането на социалния ред, в което властта е хронично нелегитимна, а регулативният идеал на равенството – размит.

ЛИТЕРАТУРА

- Арент, Х.** 2007. За насилието. В: *Насилие и политика*. С., ИК „Критика и хуманизъм”, с. 9-124.
- Томова, И.** 1995. *Циганите в преходния период*. С., „Международен център по проблемите на малцинствата и културните взаимодействия”, С.
- Уърт, Л.** 2002. Урбанизмът като начин на живот. В: Грекова, М. (съст.), *Градът: социална реалност и представа*. С., Изток-запад, с. 26-150.
- Фуко, М.** 1993. *История на сексуалността, т. 1: Волята за знание*. Плевен, ЕА.
- Braun, V.** 2007. Biopolitics and the Molecularization of Life. In: *Cultural Geographies*, vol. 14, no. 1, p. 6-28.
- C.A.S.E. Collective.** 2006. Critical Approaches to Security in Europe: A Networked Manifesto. In: *Security Dialogue*, vol. 37, N 4, p. 443-487.
- Fraser, N.** 2000. Rethinking Recognition. In: *New Left Review*, vol. 3, p. 107-120.
- Neuwirth, R.** 2005. *Shadow Cities: A Billion Squatters, a New Urban World*. NY, Routledge.
- Rose, N.** 2001. The Politics of Life Itself. In: *Theory, Culture and Society*, vol.18, N 6, p. 1-30.
- Schmitt, C.** 1985 [1922]. *Political Theology: Four Chapters on the Concept of Sovereignty*. Cambridge MA, MIT Press.
- Stacheli, L./D. Mitchell.** 2006. USA's Destiny? Regulating Space and Creating Community in American Shopping Malls. In: *Urban Studies*, vol. 43, nos. 5/6, 977-992.

⁶ За множество примери и за критически анализ на механизмите зад тях вж. C.A.S.E. Collective, 2006, особено p. 464-469.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

ПРОЕКЦИИ НА СОЦИАЛНОТО ПРОСТРАНСТВО В ПРАКТИКИТЕ НА ОБЖИВЯВАНЕ НА ФИЗИЧЕСКОТО ПРОСТРАНСТВО

ЛЮБОМИР ПОЖАРЛИЕВ

Lyubomir Pozharliev. PROJECTIONS OF SOCIAL SPACE IN THE STYLES OF HABITATION OF PHYSICAL SPACE

The paper presents the results of a research of a Sofia neighborhood – Dragalevtsi. The case study used the following methods - participant observation, visual methods, in-depth interviews with local residents. Dragalevtsi had experienced different transformations for less than a century – from a former traditional village, to a “villa zone” (an area for holiday homes) of the socialist elite, and now to a prestigious suburb of Sofia that is increasingly becoming a neighborhood of the rich. The study shows that this neighborhood is an interesting case for several reasons. First, Dragalevtsi challenges Pierre Bourdieu’s thesis in *The Weight of the World* of isomorphism between social and physical space, of social homogeneity of specific quarters, because it is not a homogenous suburb but, conversely, a suburb inhabited by different groups: “new rich” people living side by side with very poor; representatives of Western companies are neighbors with “villagers”, breeding sheep, and with impoverished socialist intelligentsia, etc. Next, it is a place of other social contrasts, the stronger of which is that this “prestigious” Sofia suburb, as it is defined now, is with an archaic infrastructure – without a sewerage system, with bad roads (in some places, just dirt tracks), without street lighting, lack of proper public transportation. The thesis defended in the paper is that this infrastructure generates and strengthens the existing social inequalities. The paper analyzes the different coping strategies of the rich and the poor for overcoming infrastructural problems. The main strategy of the rich is focused on privatization of public goods – creating “private” streets, “private” street lighting. As for the poor, they predominantly have one opportunity – working for the new rich. So, the tendency observed is of re-feudalization – the poor are working in the new rich houses, both groups living with infrastructure, resembling the medieval centuries.

1. Да мислим парадокси – съжителството на неравенства в един софийски квартал

Анализирайки модерния капиталистически град, урбаносоциолози като Херберт Ганс [Ганс, 2002], а и социолози като Пиер Бурдийо говорят за изоморфизма между физическото и социалното пространство в него. Докато основна характеристика на града като цяло е неговата хетерогенност, то отделните квартали са социално хомогенни, в тях живеят сходни по социален статус хора.

Ето как в текста си „Ефектът на мястото” Пиер Бурдийо мотивира тезата си за взаимната свързаност на социалното и физическото пространство: „социалното пространство се проявява във физическото, но винаги в повече или по-малко заличена форма; властта върху пространството, която се основава на притежанието на капитал в различните му варианти, намира израз в

присвоеното физическо пространство под формата на специфично отношение между пространствената структура на разпределение на актьорите от една страна и пространствената структура на разпределение на блага и услуги от частен и публичен вид – от друга”¹ Тъй като обект на анализите му са общества със структурирани неравенства – френското или американското, които Бурдийо често дава за пример, йерархията в социалното пространство намира израз в йерархия на физическите места. „Различните полета или ... различните физически обективирани социални пространства проявяват тенденцията да се наслаждат едно върху друго. Така се стига до концентрация на крайно редки блага и техните притежатели на определени места на физическото пространство (Fifth Avenue, rue du Faubourg, Saint-Honoré), които се противопоставят във всяко отношение на местата, където могат да се открият основно най-бедните (определени предградия, гета).”² Така „страданието на бедните” най-често е концентрирано в гетата и предградията.

Основният теоретичен проблем, който се обсъжда е, дали се наблюдава подобен изоморфизъм между физическото и социалното пространство в социалистическите и постсоциалистическите градове, дали социалните неравенства са се уталожили и в съответна йерархия на местата.

За обект на моето изследване³ избрах един софийски квартал, бивше село, сега престижно предградие на столицата - Драгалевци, което се превръща все повече в квартал на богатите, издигащи големи къщи сред обширни дворове, за да се радват на уединение, чист въздух и хубава гледка. Интересът ми към този квартал бе продиктуван от контрастите, ясно видими в него, чрез които, следвайки Бурдийо, можем да открием и характеристики на неравенствата в българското общество. Тези контрасти ме доведоха до първата хипотеза за изследването на квартал Драгалевци, че в **случая нямаме социално хомогенно предградие, напротив, в него живеят различни групи**. Втората хипотеза произтича от конкретен контраст - кварталът на богатите е всъщност квартал с архаична инфраструктура - без канализация, с лоши улици, дори с пътечки, без добро улично осветление. Тезата ми бе, че **самата инфраструктура генерира неравенства**. Какво имам предвид?

Според Пиер Бурдийо има два критерия за това как може един ресурс да бъде мислен като капитал:

- 1) Необходима е общоприета ценност на ресурса;
- 2) Необходимо е този ресурс да не бъде общодостъпен.

Ако едното от тези две условия не е изпълнено, това не е капитал, а ресурс (няма дистинкция, отличителност).

Допускам, че ценността на инфраструктурата е общосподелена. Тя по принцип трябва да бъде общодостъпна, същевременно обаче ключова моя хипотеза е, че ако тя не е развита, то достъпът до бърз и мощен транспорт

¹ Навсякъде цитатите от „Ефектът на мястото” са по непубликуван превод на Светла Маринова от Bourdieu, P. 1997. *Das Elend der Welt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH., така че не мога да посочвам страници.

² „Ефектът на мястото” – вж. горната бележка под линия.

³ Първоначално това изследване започна в практиката на глас. д-р Светла Маринова по социални неравенства, след това то се превърна в колективен проект. Дипломната ми работа също е посветена на изследване на квартал Драгалевци. Благодаря на д-р Маринова за насоките и подкрепата, както и на колегите от практиката Леа Вайсова и Кирил Миленов.

преодолява нейните недостатъци. Т.е недостатъците на инфраструктурата могат да се капитализират, ако човек разполага с икономически капитал, позволяващ му закупуване на мощни транспортни средства, изграждане на допълнителна инфраструктура и облагородяване със собствени финансови средства. Така инфраструктурата структурира кумулативни неравенства.

Нещо повече, изследователите в областта на социалните изследвания на технологиите ясно доказват, че **артефакти като транспорта и инфраструктурата съдържат в себе си определен тип политики и имат възможности да привилегирват едни групи и да изключват други. В този смисъл те са инструмент за производство на отношения на неравенства** [Winner, 1980:121 -136; Latour, 1988; Callon, 1986].

Използваните от мен методи са: включено наблюдение – няколко седмични обиколки из Драгалевци; визуален метод – фотографирах “обекти” в квартала; спонтанни разговори и целенасочени полуструктурирани интервюта с жители на квартала (интервютата са 12). Това, което обективът показва, а и впоследствие разговорите с хората, е хибридно съчетание на различни “дистинкции”, невъобразимо за западен поглед съжителство на социални контрасти, което изглежда парадоксално.

2. Драгалевци през поле-зрението на социолога: кварталът на контрастите Общинска инфраструктура / “частни улици”

Още при влизането в Драгалевци, а след това и при разходката из квартала, се натрапват огромните дупки по шосето и улиците, непочистения сняг⁴, пукнати тръби, от които се излива вода на пътя. За “нормални” коли (тип “Volkswagen” – [снимка 1] това съчетание от дупки и вода е убийствено, за джипове обаче това не е проблем. Край централните улици, всички в такова потресаващо състояние [снимка 2], от време на време се появяват пресечки, застлани с нови скъпи павеа, гладки и спретнати, с новоизградени бордюри и канали за оттичане на водата. Попитах жена, вървяща по една такава улица, що за улица е тази. Тя отвърна “частна”.

“Какво означава това?Ами какво, общината като не се грижи, ние се оправяме сами – няма да си трошим колите, я...Събрахме пари и си я направихме.Кои – съседите ли? Видях и други подобни улици, и те ли така са направени – по съседски? Ние тук от всички къщи събрахме пари. Ей онази (сочи една уличка по нагоре), я направи собственикът на най-горната къща (къщата е огромна, улицата води към вратата на оградата). То доста от богатите си направиха улици.”

Следователно, публичното пространство на квартала е “разграфено” от три типа улици – общински, “частно-кооперативни” [снимка 3], “частно-персонални” [снимка 4]. По част от т.нар. от мен “частно-персонални” улици хората се движат свободно, пред някои “тежки палати” с огромни дворове, има бариери и охранителни будки, което означава, че улицата си е само на къщата. Сигурно, за да се разхожда собственикът сам на спокойствие.

Ето така бедните си тичат/карат през дупките и локвите, съответно си амортизират колите; а богатите стигат по частните си улици до частните си къщи, запазвайки джиповете си. Неравенството е кумулативно – лоши улици, бързо износване на колите; хубави улици – здрави коли. Все пак общината се

⁴ Първото наблюдение е правено през зимата на 2008 г.

грижи за “социалната справедливост” защото и на богатите им се налага да карат по общинските шосета. Може би дотогава, докато не откупят цялата инфраструктура, не направят навсякъде хубави пътища, по които се возиш/ходиш само срещу такса или членски внос...

Долчинки, тресавища, пътечки

Но “пътната” инфраструктура предлага още по-голямо многообразие. За да се стигне до многото и различни, пръснати из квартала къщи, човек върви по споменатите вече общински и частни улици, сред долчинки, баирчета, дерета, ливади, и сред огромна площ, за която се твърди, че е тресавище. На него е забранено да се строи - и поради тази причина, и защото има защитен вид рядка висока трева. На друго място пък ми разказаха, че има опасност да пропаднат няколко големи затворени къщи в дерето. Но това, разбира се, не спира строежа. Как укрепват къщите си, за да не пропаднат, питам се аз, но тресавището мълчи [снимки 5 и 6].

Публичен/частен транспорт

Сред това многообразие на “пътища” се открояват следните транспортни средства. Публичен транспорт – рейс 64, който минава на 17 минути, и рейс 98. Последният тръгва от София в 10.30, от Драгалевци за града – в 11 и малко. Маршрутки - № 21, 40, 25, 41, като на интервал от 5 до 10 минути може да се хване някоя от тях, но понякога много закъсняват. По мои наблюдения те са значително по-използвани от автобусите.

Разнообразни коли – от раздрънкани Москвичи и Лади, през умерено стари западни коли, до най-люксови Мерцедеси и БМВ-та – предимно в сребрист и черен цвят - и огромни ландроувъри, прелитащи над дупките като много силни крилати коне.

Тъй като в квартала се строи почти навсякъде, има и много камиони и бетоновози.

Има къщи, до които може да се стигне само пеш – там, където живеят щастливите и волни роми... [снимки 7, 8, 9].

Уединение/застрояване

Като предимство на живота в Драгалевци се изтъква уединението, чистият въздух и гледката към София. Заради това най-богатите къщи имат доста големи дворове и доста високи огради. Над тях обаче вече надвисват горните етажи на новостроящи се блокове. Всяко свободно място започва да се застроява, постепенно гледката изчезва от появилата се изведнъж сграда пред старата вила/новата къща, заместена от гледането в “собствения двор”. Ако бъдещият собственик настоява да има гледка и да не бъде гледан от други, трябва да си купува парцели все по-нагоре и нагоре по склоновете, далеч от кварталния център, далеч и от улиците, далеч от градското осветление. А това означава, че гледката и усамотението стават много скъпо струващ лукс, защото, за да си ги осигуриш, наред с други елементарни инфраструктурни удобства, трябва да построиш къща, да прокапаш собствена септична яма, да прокараш вода и електричество, да си направиш частна улица със собствено улично осветление (една от частните улици си имаше такива частни улични лампи). Чистият въздух обаче засега е безплатен, но и той е на изчерпване... [снимки 10, 11, 12].

Селската общност и отчужденият квартал

И така, в момента кварталът е нашарен от големи къщи, полускрити зад големи огради, наред със селски къщи със селски дворове, вили от социалистическо време, сгущени в гората. Човек остава с впечатлението, че новозаселващите искат да се скрият зад оградите си, да не натрапват името и биографиите си – няма имена на големите порти, както и на пощенските кутии. За сметка на това има видеокамери, които следят минаващите край къщата. Докато вървах по усилено застрояващата се улица от снимка 11 зад мен вървеше охранител, който гледаше с известно подозрение, като видя че се отклонявам по една улица, той зави по друга, отчетливо открояваща се частна улица [снимка 4]. Както казах, някъде има и охранителни будки и бариери. Общото между новите къщи, застроени в най-различни стилове – като мини Петродворец или като крепост с бойници, или в съвременен стил, или в неовъзрожденски – е като че ли скритото желание те да са уютни убежища на хора, които искат да се скрият от очите на другите, да запазят анонимност; да се изолират. Те изглеждат като апотеоз на английската максима “Моят дом е моята крепост”.

Същевременно се вижда, че селото е живяло общностен живот. На старото читалище откривам плоча с имената на дарителите – наред с фамилиите си седят фамилиарните обръщения към тях, те не са г-н еди кой си, а Сандо, Дано, Найдо и т.н. Селото има футболен отбор от 60 години. На една стара барачка все още седи стар кован надпис „Ковач”, срещу която обаче е предвидено да изникне китно лъскаво блокче. И досега в централните улички, където са повечето по-стари селски къщи, си има селски кръчми, в които готвят превъзходни домашни ястия, хората се познават и даже пият на вересия. В кръчмата освен бира и ракия предлагат само шкембе чорба, руло Стефани и боб. Но това е май позаглъхваният живот на селото. Насреца му застават големите огради с видеокамерите [снимки 13, 14, 15, 16, 17].

Бедни, но щастливи/ богати, но мъртви...

Жилищният пейзаж съчетава най-разнообразни архитектурни видове – богати домове под формата на палати, крепости, модерен стил с фонтанчета, беседки, барбекюта, вероятно огромни частни градини, дори и мавзолеи-пирамиди – „Къщата на Рамзес 2”; селски къщи със селски дворчета;, тип планински вили, закътани в гората; нови тържествени блокове, наред със запуснати бараки и разградени къщи, от които обаче се чува глъч.

Най- прекрасният (и тъжен) контраст за мен бе съжителството на две сгради, разположени една срещу друга на едно пътче. Едната е голяма, белокаменна и добре оградена къща, пред която е имало охранителна будка, бариера и частна улица, но няма никакъв признак на живот. Хората от селото казват, че била на Илия Павлов, или “на някой като него, когото го убиха...”. За нея е залепена стара неизползваема барачка, а насреца е разградената къща на роми, от която изскачат, гонят се, тичат две ромчета...Появява се и майката и се запияват някъде из тресавището [снимки 9, 18, 19, 20]⁵.

Ето какво е Драгалевци за жена, живееща там:

⁵ Наблюдението е проведено на 17.02. 2008, неделя, от 11 ч. до 16 ч. и обхваща една голяма, но не цяла част от кв. Драгалевци.

„Въобщие не може този конгломерат от толкова много хора - един да гледа кокошки и да ги пуска по улицата нали, друг да гледа овци, трети овце и крави и да ги мъкнат да пасат по стадиона, това е-е-е върхът - - значи цяло лято кравите им пасат на стадиона. Тва на кво прилича? Тва въобщие квартал ли е и въобщие за кво говориме? Или Драгалевци е квартал на София и ще отговаря на всички изисквания, или.. е село или не е село.... Еми-и за мене (Драгалевци) е просто една пълна измислица. Такова нещо няма, това по света не може да бъде обяснено, просто по никви критерии не може да бъде обяснено. Има да речеме, аз не знам на колко процента може да бъде разделено... има хора, които там си живеят, напр. такива като нас, нямат друго жилище, там живеят цялогодично; има хора, които са си ги дали под наем къщите, нали, на чужденци, просто това им е имот, но не живеят те там...; има хора, които, примерно, си използват къщите за вили - ходят там само лятото. Над нас има 2-3 такива къщи; а-ммм всякакъв тип има; т.е. ни е курортно селище, ни е вилна зона, нито е село - да си гледат овце, кози и крави, нито е квартал, в който постоянно всички живеят, ми е едно нищо... па дори да се изтеглиш по оная улица нагоре там, с канала, дето си изсипват и гумите вътре, и дюшеци, и всякакви боклуци в нещо като река, която отива до никъде, тя свършва просто-о, бе мръсотия до шия” (Л.П. – к.м.)

Очевидно това описание не може по никакъв начин да „пасне” на теоретичните визии за модерен капиталистически град, така както го откриваме и в текста на Херберт Ганс [Ганс, 2002] и в цитирания по-горе текст на Пиер Бурдийо. Драгалевци бива представян като „един от най-престижните и скъпи квартали на София”; но той не е градски квартал, защото по улиците се разхождат кокошки, овце и крави. Не е градско място и по инфраструктура защото урбанистите твърдят, че развитата инфраструктура и градът взаимно се предпоставят и обуславят. Не е и предградие за средна класа и богати, защото в него живеят различни разнородни групи. Точно тази разнородност показва, че не е вече и село. В него не се открива връзка между социално и физическо пространство, няма социална хомогенност; това е пространство на различието.

Максима на Бурдийо е, че е необходимо да се научим да мислим парадокси. Ще се опитам да разсъждавам върху това как стават възможни социалните контрасти и какви последици ще има неравностойното съжителство за преживяване на социалните неравенства?

3. Как стават възможни социалните контрасти – за хибридизацията на село-квартал-вилна зона-предградие

Характерна за българското общество през последните 130 години е бързата смяна на различни социални режими. В периода след Освобождението България стартира като дребнособственическа селска страна и започва да се модернизира чрез либерално-капиталистически модел. През 1944 г. все още 80 на сто от населението ѝ е селско, наложеният комунистически режим радикално сменя съществуващият дотогава елит и ударно и волунтаристично индустриализира и урбанизира страната. След 1989 г. се налага отново либерален модел, със спецификата на посткомунистическо наследство и в условията на едно вече глобализирало се, консумативно, информационно общество. В рамките на 130 години – три епохи. Тази въртележка на режимите препяства стабилното структуриране на социални неравенства, постоянно прекроява, сменя социалните йерархии, което прави възможно съжителството на различни

социални групи в едно обособено физическо пространство. Такъв е случаят с квартал Драгалевци.

На територията на Драгалевци в рамките на 100 години ясно се откроява, а и досега се вижда, бързата смяна, а оттам и наслагване на тези три различни епохи.

Първата е тази на традиционното село. Драгалевци би следвало да е едно от най-прочутите български села в света, тъй като то е антропологически терен и обект на анализ на известния американския социолог Ървин Т. Сандърс. Той е изследвал живота в Драгалевци през 30-те години на миналия век и е издал на английски през 1949 г. книгата си *Balkan Village*, която става много популярна. Не случайно Сандърс наименова книгата си „Балканско село”, защото той разглежда Драгалевци като типологичен случай, показващ „устойчивостта и слабостта или силата на една селска общност, където промените се дължат не толкова на насилие, колкото представляват последица от бавните, но неизбежни процеси на времето” [Сандърс, 2006:5]. Драгалевци през 1934 г., според отговорите на драгалевчани е „около 300 къщи”, а според преброяването от 1934 г. е 1669 души, от тях голямата част – 75 на сто, според Сандърс, са „селски стопани, т.е. собственици на недвижими имоти” [пак там:15], като под имот се разбира къща с двор и земя - притежавали средно 75 дка земя. Към селяните Сандърс добавя „още две трудови групи: интелигенция и занаятчий”, както и групата на циганите калайджии, които „въпреки ниското си социално положение изпълняват полезна функция за обществото”, според Сандърс, но драгалевчани, ако искат да обидят някого, го питат „А бе, ти циганин ли си?”. Сандърс смята, че **тогава няма съзнание за драстични неравенства, всяка група се радва на уважение, без циганите, селото е сравнително хомогенно.** Сандърс описва типична селска общност, на прага на модернизацията, но все още запазила обичаите си, живееща по съседски и по селски солидарна. Инфраструктурата е като на традиционно село. И досега някои от къщите са селски и в тях живеят „коренните” жители.

Втората епоха е тази на социализма, по времето на който селото вече е квартал на София. Частната собственост е унищожена и заменена с кооперативна, като част от хората продължават да се трудят в селското стопанство, но в ТКЗС; друга част започват да работят в заводите, но да си живеят в Драгалевци. Градът започва да „нахлува” в селото чрез представителите на соцелита – то става вилна зона на престижни групи – на партийния елит, членове и кандидат членове на Полибюро на БКП, както и на издигнати „членове” на групата на т.нар. художествено-творческа интелигенция, лекари, учени и прочие хора с висок културен символен капитал. От реконструираната през интервютата история на Драгалевци по времето на социализма не може да се твърди, че социализмът е довел до ускорена модернизация. Безспорно има модернизационни ефекти, но тъкмо защото като вилна зона то е ценно със своята природа и вероятно привиден като „естествен” живот, селото „надделява” над градския квартал (модерна инфраструктура се изгражда в урбанизираните придатъци на индустриалните зони) и се запазва селската инфраструктура – без канализация, лошо водоснабдяване, липса на модерни улици и пътища.

След 1989 г. настъпва отново радикална промяна – започва времето на неолибералния капитализъм, при който доминиращият дотогава политически капитал отстъпва на икономическия, кооперативната собственост се разпада и се връща частната, в началото на прехода се разгръща силна неформална, дори „сенчеста” икономика, която води до бързи „удари” и лесно богатство. Купувачите през 90-те са т. нар. мутри, представители на нелегитимния сенчест бизнес – защото мястото е хем близо до София, хем уединено, в него няма патрулки и полицейско управление. В момента вече строят къщи и богати хора с легитимно придобито богатство – защото място е в полите на планината и има чист въздух. „Новите богати”, съвсем в духа на обособяването на луксозните градски предградия, търсят уединение и бягство от шумния градски живот, а и възможности за построяване на „класическа буржоазна” впечатляваща еднофамилна къща – знак за новия им статус. Драгалевци им предлага това, а има и символическа ценност от времето на социализма. Част и от предишните вилджии решават да оползотворят символния капитал и да се заселят постоянно там. Друга част, най-вече представители на социнтелигенцията, не издържат на пазарната конкуренция, обедняват и напускат. В изоставените къщи се заселват роми. „Коренните” селяни като цяло живеят в същите къщи, в които са си живели преди, въпреки че за част от тях промяната дава шанс – земите им се връщат и те започват да продават парцели или да строят. Бившите работници - „пришълци”, нямат този шанс и особено ако са възрастни, започват да обедняват. Но, тъй като в квартала много се строи, започват да приивдат работници от обеднели деиндустриализирани части на страната, те живеят във фургони.

И така, сега в Драгалевци живеят обеднели социнтелигенти; заможни мутри, завършили спортни училища, заедно с охраняващите ги бодигардове с бронжилетки; други охраняващи, само че от фирми и със знаци за легитимност; бивш премиер на България и настоящи политици; нови богати; бедни роми; справящи се с живота кореняци-селяни; много строители от цялата страна, спящи във фургони. Инфраструктурата си остава същата.

Всъщност на територията на Драгалевци откриваме хибридно образуване от компресирани се три различни типа социалност, в които доминират различен тип социални актьори. Подобно явление, според мен, описва Ернст Блох за Германия през 30-те години на миналия век: „...за първи път под формата на *Ungleichzeitigkeit* - несвоевременна своевременност - се смесват измеренията на града и на провинцията: забързаното, изпълнено с глъч време на работници и бизнесмени, по-спокойното и плавно течащо време на средните класи, дълбокото неравномерно време на лишените от собственост и почти неподвижното време на селяните. Времена, които до вчера са били разделени и следователно поддаващи се на управление, сега се явяват на Блох в своето съединяване и сливане в рамките на една единствена кипяща от вълнения пространствено-времева арена.” [Бономи, 2005:76]

Историческият преход от традиционното село с беден планински поминък към създадената през социализма с постановления вилна зона и накрая до крайградски квартал на новобогатите се отлага и пространствено в опозициите на хетерогенното общество в днешното Драгалевци. Така то се оказва доста по-различно от класическите западни образци на връзката на социалните общности

и пространството на населяването. В Драгалевци не се открива социалната хомогенност, характерна за кварталите на модерния капиталистически град, напротив, то е място на съжителство на различни социални групи. При това Драгалевци не влиза и в класическите социологически „етикети“ за социални топоси – то не е село, но не и предградие и квартал в смисъла на урбанистичните изследвания. Това място е разнородно, нито това, нито онова, пъстра и еkleктична смесица, хибрид.

Тъкмо заради наслагването на трите епохи, свързани с различен тип ресурси, това социално пространство на различни актьори все още не е йерархизирано, защото в него се сблъскват, противодействат различни капитали - икономически, социални, символни. А в момента текат и динамични процеси на (пре)структуриране на социални неравенства, изключително интересни за изследване.

Значимите за мен въпроси, на които тук търся отговор са:

Как се структурират неравенствата?

Върви ли се към хомогенизация на социалното пространство и ако да – към каква?

Как съжителстващите толкова различни групи преживяват себе си спрямо другите?

В следващата част ще разгледам как инфраструктурата допълнително засилва неравенствата.

4. Инфра-структуриране на неравенства

Драгалевци – забравеният от властите квартал

Като цяло всички интервюирани от мен жители на Драгалевци, независимо от статуса си, оценяват инфраструктурата в Драгалевци като ужасна във всички нейни компоненти. На първо място като най-значимият проблем поставят канализацията, но след това се изброяват и пътища, транспорт, водоснабдяване, сметоизвозване.

„Значи за хората в Драгалевци нищо не се е променило, сега са станали още по-зле. В Драгалевци няма канализация, транспортът е отворителен, чакаш часове, маршрутите са същата работа, това което получаваме като на пазар, като хранителни стоки е под всяква критика, иначе се водиме баровски квартал – с най-големите данъци, с най-голям данък сгради, данък смет.” (М.С.)

„Мръсните води текат по улиците, фекални води по улиците, не могат да се спрат, няма канализация...” (К.М.)

„По-рано беше два пъти седмично сметоизвозването, сега гледам някой път хич ги няма, някой път веднъж седмично минават - пълна скръб... Транспорта е под всяква критика, по-лошо просто не може да бъде. Значи около километър и половина трябва да минеш, за да хванеш въобще някакъв транспорт. Тоя километър и половина аз лично го минавам всеки ден по два пъти, т.е. отивайки до там, до гробищата, минават горе рейсове, минават два селски рейса, които обичо взето са на половин час, ако не на повече, някой път ги чакам по 40 минути. По-рано имаше една маршрутка 25, тя още я има де, но тя пък е (сmee се) на час, ако дойде-е и я чакаш просто-о-о – това е абсурд да стоя и да я чакам. Пътищата с-а-а-а, на нашата улица си събираме пари да си поправяме дупките...” (Ж.М.)

И т.н., и т. н.. Няма човек от интервюираните, който да не се е оплакал от инфраструктурата. Описанието плаши до степен, че се чудиш защо тия хора

живеят там. Има воня от канализацията, електричеството спира, водата спира, пътищата, особено през зимата, са под всякаква критика.

„Не ходиш така по нанагорницето и после по задник надолу, нали и ей сега като е такова времето аз падам по три-четири пъти докато стигна до стирката” (Ж.М.).

При това, пред тази инфраструктура в някакъв смисъл всички са равни, дори „на баровците децата, всичките, живеят тука, горе има една частна градина и вече не може да се мине по Лешникова гора и всичките отидоха при Борисов в дома за деца, а бусовете ги чакаха тука. Изобщо не могат да се качат.Изобщо.” (М.С.)

В този смисъл, жителите на „престижния квартал Драгалевци”, независимо колко са бедни или богати, не просто не се чувстват привилегирани и защитени, а точно обратното – те се чувстват пренебрегнати, неравноправни спрямо останалите жители на София, защото са изключени от градската инфраструктура и в този смисъл от градския начин на живот. Често пъти няма яснота кой е виновен за това, но голяма част от обясненията засягат тоталната незаинтересованост на общината и различните институции. Нещо повече, твърди се, че „на тях им е изгодно да е така”, защото проблемите им осигуряват работа – щат, а и могат да изкарат нещо допълнително.

„Но общо взето е направил общината недостъпна....Всичко е някъде нагоре по етажите. Отиваш, подаваш една незнайна молба, чакаш незнаен отговор, незнайно кога идват, но то на повечето места вече е така. Така че в т'ва отношение специално с канализацията и улиците, наистина... има какво да се иска. И: А кой може да го оправи? Р: Ами т'ва е общинска грижа. Значи общината е...тя сключва договори и отдава тези, поддръжката на тези улици към определени фирми.” (А.Н.)

„Викаме общината да дойдат и те казват – това не е В и К, това е подпочвена вода. Ние не носим отговорност. Хоп измиваме ръцете, сядаме на колата и си заминаваме... .. И като отидеш, аз мен ми се наложи кога си уреждах документите за магазина, отивам в община Витоша, еми то им тежи да работят, то просто им тежи да работят.”(М.С.)

Един от интервюираните експерти също сподели, че община Витоша има славата на най корумпираната в София.

Всичко това може да се обобщи в две главни следствия.

Първото – Драгалевци се превръща в свободна зона, в зона, в която регулацията присъства само фиктивно, по подобие на улиците, които ги няма, но в градоустройствения план присъстват в пълно описание, с отстояния между огради и тротоар и т.н. и т.н. Както казва един респондент *„Тая Община не знам кво прави освен да събира данъците.”* (Ж.М.) Впрочем подобно оттегляне на държавата и изоставяне на един квартал е дефиниция за гето, според Пиер Бурдийо. Очевидно обаче, че Драгалевци не се мисли като бедно гето.

Второ – поради преднамереното или не отсъствие на общината и всякакви други контролни органи, в очите на почти всички респонденти, това е своеобразно условие за формиране на различни стратегии за справяне с проблемите на средата и на съвместния живот. Именно в тези лични или колективни стратегии се разкриват различните социални неравенства.

Транспорт

Особеностите на квартал Драгалевци, т.е. относителната му отдалеченост от София (не само от центъра, но още повече до далечни квартали на града, най-вече в западната и северна част), както и лошата му инфраструктура (ужасни пътища *„които приличат повече на дерета”* (С.Б.), напомнят на *„навлизане в*

пещера” (М.П.), трудно поддържане, дупки и свлачища, течове на вода и кал отвсякъде. „В Драгалевци навсякъде тече.”(М.П.) предизвикват не само физическия проблем с придвижването до града. Разбитата инфраструктура, дори по-точно е да се каже липсата на такава, **буквално разделя хората на социални групи и подсилва съществуващите социални неравенства**. Ако според Бурдийо социалното пространство отразява диспозициите между групите и отношенията на зависимост и власт, то за случая Драгалевци може да констатираме обратното – **физическото пространство (вкл. и в аспекта на неговата нерегулираност и некултивираност) не само отразява подобни диспозиции на неравенства, но и създава такива.**

Най-ясно изразеното неравенство е между пътуващите с обществен транспорт и тези, които пътуват с частен.

Социален статус и дистанции

Един от методите за удържане на различните разкази на респондентите за транспорта, бе и ние самите като изследователи да се возим с него. Както с публичен, така и с частен. Описвахме подробно честота на автобусите, маршрутките, време на придвижване от една точка до друга и общо време от началната точка до Драгалевци и обратно. Също така се стараехме да разнообразяваме различните места, от които тръгнахме или към които се връщахме, с почти всички видове транспорт, които водят до и от Драгалевци. Целта на всичко това беше да си изградим своя референтна рамка, която да ни ориентира в интервютата, както и да „преживеем” различните разстояния и начини на придвижване, които са ежедневие за нашите респонденти. От общо 8 отивания и връщания с публичен транспорт, от най-различни точки на тръгване от София (от Дружба, Плиска, Завод Електроника, Младост, Изгрев, Центъра) и обратно, нямаме нито едно отиване което да е било по-малко от час, а при връщанията – по-малко от 1 ч. и 30 минути, включвайки и чакането.

От друга страна, при пътуването ми с Мерцедеса на един от респондентите до центъра на Драгалевци, стигнахме за не повече от 20 минути. От квартал „Изгрев” с Опел Вектра ми отне не повече от 30 мин, при снежна буря, а смея да твърдя, че с джип, същото разстояние щеше да бъде изминато за двойно по-малко време.

Проблемът частен-публичен транспорт може да е съществувал и преди, но едва ли е бил толкова значим, колкото сега. Докато до 1989 г. и дори малко по-късно Драгалевци е преимуществено вилна зона, придвижването до него и до София е ограничено и неинтензивно. Защото, както местните жители, така и вилджииите, дошли през летния сезон за почивка, рядко пътуват до големия град. „*Рейсът от и за София напомняше на междуселски рейс*”, твърди М.П. А пък преди 45-та година, както казва Петър Мирчев в книгата си „София тъжна и весела”, пътуването с трамвай № 6 до Княжево (най-близката точка до Драгалевци и в този смисъл единствен публичен транспорт) по детски наивно се нарича „експедиция”[Мирчев, 1978 :133].

Но след 1989 г., когато Драгалевци става по-скоро предградие за хора, работещи в София, но живеещи и преспиващи в Драгалевци, т.е. **с принудителната мобилност на населението, инфраструктурата и транспортът се превръщат в основен социален, а и личен проблем.** „*Идвамето до тук е-е... проблем за човек, който не е мобилен, човек, който не е*

независимо мобилен...в смисъл, който няма кола.” (Д. С.) Дори може да се каже, че за подобен тип хора „това място е почти недостъпно” (пак тя). Мобилността и липсата на такава, като две крайности на постмодерната социална диференциация [Бауман, 1999:199], бидейки признаци на глобалния мобилен елит и на уседналите изостанали групи, социологически се откриват и тук, но вече като **специфично българско следствие на бездействията на един конкретен адресат – държавата и нейните институции, които съзнателно или не са занемарили инфраструктурата на района.** Проблемът не е в това, че новите елити, населили квартала през последните години по принцип пренасят и тука характеристиките на мобилния си стил на живот, в контраст с другите обитатели, а че **условията на инфраструктурата засилват техните технически, икономически и символни ресурси за сметка на останалите.** Защото, **ако лошата инфраструктура се преодолява относително бързо от онези, които разполагат с мощни автомобили и джипове, то тя се оказва непреодолима пречка за движението на онези, които разчитат единствено на обществения превоз.** Тъкмо поради това тук се появяват две основни групи хора.

Първата е тази на богатите, при които наличието на мощни собствени превозни средства (при това повече от едно), защото както казва С. Б.

„Всеки човек в една къща там трябва да има поне две коли, за да може единият да кара децата, другият, примерно, да ходи на работа”), **не полага Драгалевци като далечно място, а го прави привлекателно за живеене, тъй като „не е далеч от центъра”** (С.Б.) Притежаването на такива лични средства за придвижване се преживява от останалите хора като социална поза и демонстрация на престиж. От страна пък на богатите това е въпрос, както на удобство, така и на понякога неосъзнато социално дистанциране от бедната тълпа по рейсове. Дори не много заможната студентка Д.С., която спомена, че се е возила не повече от 10 пъти с автобус казва:

„А рейса беше... не мо'а ти кажа на колко години, но поне два'йсе и много стар, малък, миризлив, със сяк'ви човешки... м-м... слюзести-и няк'ви ужасни неща, миризми и такива подобни. Пълен беше пълен с хора, които миришеха и-и излъчваха лоша енергия и лоша миризма”. По-нататък обаче и тя преживява социалната дистанция от още по-богатите – тези с най-луксозните автомобили.

„Всичките тези коли които движат постоянно, всичките физиономии в тях, в тези супер, супер скъпи хай-клас коли, тези хора, които някак си на по 20 години, там, мацки на по 15-16 години, които карат, те не са представителна извадка за софийците и за българите, примерно, по принцип” (Д.С.) И още не може да не дразни това, че „Едните карат някакъв, напр. огромен джип нов, а другите, да речем, карат някаква кола на 20 години”. В подкрепа на това **интервюираните изброяват явно впечатляващите мнозинството марки коли на новобогаташите – „джипове, голфове, БМВ-та”** (Д.С.), „с огромни джипки пътуват” (М.С.); (С.Б.) „пътувам с джип”; (А.Н.) „пътувам с Мерцедес Е-200”; „някакви Скорпио коли ... много бързо се излиза, много бързо се влиза.” (С. Б. за Пашата) и т. н.

Като цяло картината тук не е по-различна от тази навсякъде из страната. Но с оглед на мястото, това променя тотално преживяването на пространствените дистанции за различните групи хора. **Ако за обикновения човек е нужен „поне един час” за да стигне до София (което прави големия град**

отдалечено и трудно достъпно място), дори за повече (с градския транспорт се стига „минимум час и половина в едната посока минимум и час и половина в другата” – С.В., Ж.М.,М.С.), за новобогаташите то е „на един хвърлей разстояние”, „За десет минути си до центъра” (С.Б.) Затова те определят като предимство на квартала неговата близост на града. **Така обективно един и същ отрязък от пространството се преживява от различните социални групи едновременно и като твърде дълъг и трудно проходим, и като много къс и бързо преодолим.** Тази игра на дистанции, както нееднократно отбелязваме, придава определен социален смисъл на самото Драгалевци. За богатите то се оказва както място, достатъчно близо до София, с оглед на бизнес контактите и комуникацията, така и достатъчно отдалечено, не само защото така смятат много от живеещите, но и поради спокойствието и недостъпността от погледа на държавата, ако това е целта на самите елити.

Втората група хора са тези, които ползват услугите на градския транспорт и редките маршрутки. При условие, че разписанието не се спазва, че „от три курса на автобусите – два се спестяват” (М.П.), че при най-малки влошавания на времето стават огромни задръствания, че маршрутките се движат единствено ако им е гарантирана достатъчна клиентела (затова вечер и в почивни дни са твърде редки), **обикновените жители преживяват квартала като трудно достъпен, като много отдалечен.** Те съзират в това определено ограничаване на свободата си. „Зависим си от всяко твое желание да се махнеш от това място, ако нямаш кола.” (Д.С.)

Като следствие от посочените разлики между групите могат да се констатират и два типа **преживявания за изолация.** За бедните това е един вид **насилствена изолация**, едва ли не държавна принуда да си останат на мястото. По особен начин това се отразява на често маркираната опозиция между града (София) и Драгалевци. Драгалевци е тук горе; онова долу там е градът. Самото Драгалевци в тази перспектива е проблемно, домодерно, напомнящо на отдалечено и недостъпно гето. Възлов индикатор за местоположението на квартала е, **че е далече.** В езика на социалната символика това означава и че е сякаш „извън държавата” или нормалния живот. Заради това се появяват и агресии спрямо общината, че не си върши работата: „*Няма мърдане, баба не може да излезе ни за пенсия, ни за ток, деца – няма такъв филм. ... Викаме общината да дойдат и те казват - ние не носим отговорност.*” (М.С.)

За богатите – обратно, изолацията е вид **самоизолация**, дори с привкус на самогетоизиране, доколкото онова, което останалите преживяват като граница и затвореност винаги може да се прекрачи и преодолее. В строгия смисъл на думата това е и опозиция на една реална и една по-скоро фикционална форма на изолираността. Тази ситуация не може да не се преживява като аспект на социалното неравенство при натрапващото се сравнение между възможностите, които различните групи притежават.

Възрастови диспозиции към отдалечеността

Описаните по-горе два типа на автомобилизираните богаташи и по-бедните, ползващи градския транспорт, очертават само общата рамка на отношението на пътната инфраструктура, транспорта и неравенствата. Допълнително обаче тези **отношения се усложняват от възрастовата структура** на населяващите квартала. Потвърждава се тезата на Ганс за **значението на етапа от жизнения**

цикъл, в преживяването на квартала, в който живееш, в случая – Драгалевци.

От една страна за **най-възрастните**, особено вилджии-пенсионери, местни и други, честото пътуване до София и обратно не е проблем. Търсеци тъкмо изолацията, чистия въздух, зеленината, спокойствието, подобни хора сякаш с възрастта пренебрегват неудобствата на лошия транспорт и пътища. „Да, има неудобства, но той вика, аз съм пенсионер, какво толкова ми трябва? Много важно, че един ден в седмицата ще чакам един час автобуса. От тая гледна точка той е доволен от живота си.” (М.П.) Други са в предпенсионна възраст и заниманията им в града стават все по-спорадични. „Няма какво особено да правя в центъра. А и честно казано нямам и желание да слизам често в центъра.” (М.П.) „О, аз ходя в София само при хубаво време.” (Б.Д.) Изработва се идеология на самоизолацията: „Защо да слизам в София, тук ми е добре.” (Д.Н.)

За работещите в активна трудова възраст, отдалечеността на квартала е значим фактор. За тези, които пътуват с публичен транспорт до София, отдалечеността е огромен проблем. „Но специално транспорта е някакъв ужас... не искам да карам кола, искам да ходя с градски транспорт, но поне нещо нормално да има а не тия рейсове да ми се мъкнат на по 40 минути, при положение че рейс 64 върви от Хладилника през Драгалевци, Бояна до Центъра по Хигиена и обратно...., ми те са пуснали два рейса сигурно в движение, това е безумие... Просто е ужас и това е, има хора, винаги е препълнена, едва успяваш да се качиш, като дойде препълнена и хората остават и въобще не могат да се качат...” (Ж.М.)

Местните жители предпочитат да работят в Драгалевци и една от причините за това е, че София им е твърде далеч. „Аз работя тука... И живея в Драгалевци. Не пътувам с градския транспорт – разгеле... просто не пътувам... Не ми се налага да пътувам...” (М.С.) „Тя, ако пътуваше щеше да идва у един часа на работа”, допълва друга шопкиня. „Това, ако ходиш на работа трябва да тръгваш поне час и половина по-рано за да стигнеш, ако си от осем и половина, ти шест и половина седем максимално да се изнасяш от тука... Не става, не става. Просто не става. И се сърдят хората, е как няма да се сърдят, ами ти си направил 1 лев билет, ами тя жената кат се качи в рейса, тя умряла от студ бе, тя не може да си каже името.”

Както казах обаче, за **богатите работещи в града, отдалечеността не е проблем, а дори е предимство** и положителна характеристика на квартала, точно както светло е описван по сайтовете за недвижими имоти.

Що се отнася до **децата**, тук положението е двойствено. От една страна, мястото е идеално за малки деца, които могат да бъдат гледани от своите баби и дядовци. „Адски удобно е да си отглеждаш децата там – на зелено, на чисто, под контрола на много роднини, в затворено пространство, но не и в затворена стая или апартамент. Има къде да търчат, има къде да се нагълтат на въздух, далече са от шосе, далече са от каквито и да било опасности, движение също няма”- казва М.П. „Но когато имаш баба и дядо в Драгалевци от детска градина нямаш нужда, та това е едно от предимствата на Драгалевци.” (М.П.) „Преместихме се тук заради децата, заради чистия въздух.” (Ч.Г.)

Няма проблем за отглеждането на децата и на най-богатите. В квартала има няколко частни детски градини, някои от които много луксозни, със специална храна, превоз, детски учителки, знаещи чужди езици. Очевидно е също така, че и голяма част от тези градини не са по джоба на голяма част от местните хора – „за по 400 евро на месец без храната и превоза” (Д.С.). Впрочем при

едно от наблюденията, попаднах на малка детска градина, с въоръжен пост отпред в черен джип, при което охранителят (облечен в черно и с очертаваща се под блузата бронезилетка) като забеляза, че се приближавам, светкавично си бръкна в джоба и видях, че хваща малко автоматично оръжие, по-голямо от пистолет със сигурност.

Едно предположение, не появило се от интервютата, би могло да бъде, че когато бабите и дядовците работят, **проблемът с придвижването на най-малките деца до детските градини, става единствено проблем за бедните. Първо, защото за да се запишат децата в общинската детска градина трябва да се чака дълго и второ – защото, ако това не стане, децата трябва по някакъв начин да пътуват всеки ден в града.**

Това важи и за по-големите деца, които пътуват, за да учат в столицата. Проблемът не стои за основното образование, тъй като в селището има две основни училища. Тук отново богатите са облагодетелствани, тъй като разполагат или с възможност да изберат някое от частните учебни заведения в квартала, или да водят със собствени автомобили децата си в града. *„Моите ходят на друго място. Аз трябва да ги карам.”* (С.Б.) Останалите деца пътуват с обществен транспорт, като се отчита, както цената на билетите, така и условията на предвижване – *„да не мръзнат”* (М.С.) *„Ама то с маршрутката ни идва по-евтино. Тя ако отиде с автобуса, с автобуса са 2 лева и 2 лева да се върне, са 4, в маршрутката дава 3”*. (М.С.)

Пътна инфраструктура

Изследването многократно показва, че пътната инфраструктура е окаяна: *„...Значи-и едни дупки, които общината не оправяше толкова години, това са точно пред стадиона, а-а-а а-а, те бяха невероятни - просто по 30 сантиметра. Мъжът ми даже в една дупка му падна предната броня на колатаа..”* (Ж.М.)

В рамките на тази обща, окаяна инфраструктура, както вече казах, се появяват частни пътища, построени от новобогаташите. Впрочем голяма част от семействата, независимо от социалния си статус, полагат някакви усилия сами да подобрят инфраструктурата. Масова практика е да се бетонират малки пространства по границите на парцелите, за да могат колите да излизат на потрошените улици. Частното правене на инфраструктура сблъсква интереси на едни и създава проблеми на други.

„Имаше там при нас, един път се кооперираха да правят заедно и докараха едни камънаци отпред. Ама това се нарича трошляк и той е примерно с 86 ръба. Това е чукано от разни големи камънаци и това е отпадъка. Това реже гуми, пука гуми, не мога да ти опиша. Това е най-грубата настилка. Това е най-грубата постелка, като се прави настилка, това се слага отдолу. То е такъв едър чакъл. След това се насипва дребен чакъл и пясък и това се трамбова. Но едрият чакъл се пълни и се прави като основа на път за да не поддава и да има обтекаемост. Та заринаха с тоя трошляк, но тъй като понеже в Драгалевци навсякъде тече, се отмиха дребните и останаха само едрите камънаци и те в един момент заминаха нанякъде и напълниха канавките на тези, които са най-ниско.” (М.П.)

Социалните неравенства се демонстрират най-напред в по-големите пътни участъци, които богатите изграждат, но все пак не дотолкова дълги, че да бъдат общо ползвани. Новите хубави улици, са *„по-скоро тегели между старите”* (Д.С.).

Любопитно е също, че **социалната диференциация се отлага и в материалите или общо казано в настилките**, използвани за подобряване на инфраструктурата. Срещу **бетона, чакъла, смески от камъни и фуга, на не**

толкова заможните противостои **богатството на строителните материали** – най-вече **асфалт и павета на богатите**. Интересен е статутът на декоративните плочки и тротоарчета, тъй като са сравнително евтини, по-скъпи от чакъла и смеските, но значително по евтини от асфалта. (по думите на интервюирания експерт-архитект). Те не се употребяват по предвиденото им предназначение, за тротоари, а за точно обратното. Причините за това могат да бъдат най-разнообразни – както чисто икономически (евтини), така и контекстуални (просто няма тротоари или зони за пешеходци), но също така и символни, да изразяват висок статус и/или за да покажат взаимстваност от Запада, където наистина на места има подобни декоративни настилки, основно за входове или специални ленти за движение, напр. за колоездачи. **Парадоксът е, че улицата става тротоар, а тротоарът или го няма или е частна собственост**. Това се дължи на двойствеността между фиктивност и реалност, между нормативи и практики, тъй като реално няма улици, а само фиктивно - в подробния градоустройствен план. Със строенето на такава улица инициаторът на строежа, за своя сметка има право да нанесе промени в подробния градоустройствен план и така регламентирано по закон (ЗУТ) сам да конструира пространството и то напълно легално. А при липсата на контрол зеейва огромната пропаст между „на хартия” и „на паве”. *„Миналата година един новобогаташ, някакъв от Ловеч дойде и направи разкошна къща. И човекът плати от-до улицата, т.е. от входа до улицата. Но не с бетон, а с малко тротоарче, павета, малки бордюрчета, вкараха навсякъде шахти, контролни направи и така”*. (М.П.) **Това по специфичен начин противопоставя социално функционалността срещу естетиката на околната среда.**

Канализация, Водоснабдяване, Електричество

Общият проблем с канализацията се решава също така социално диференцирано от различните групи. При липсата на цялостна канализация, както и превантивното ѝ построяване преди новото застрояване, всеки решава проблема с входните и отходни води и мръсотия напълно хаотично и автономно.

Най-бедните слоеве от населението решават проблема с минимум средства и вероятно се оказват и най-големи замърсители на околната среда. Те отвеждат отходните си води директно в околните дерета и рекички. Екологията не е приоритет за бедността. *„Има съседни, които са си изкопали до дъждовната канализация да си отвеждат каналните води. Къщите си изливат, някои край реките, директно там. Направо една тръбичка си отвежда фекалиите в реката, а оттам към Южния парк на София.”* (С.Б.)

Други копят септични ями по дворовете си. В зависимост от възможностите на собствениците тези ями биват два вида – дълготрайни и краткосрочни. Първите се градят със *„суха зидария, в която течното отива в почвата, остава само твърдата маса, един вид, гъстата част”* (С.Б.).

Вторите, краткотрайните, пак по думите на интервюирания , са просто изкопани ями *„Всичкото си е вътре и ти просто отиваш и по-често го...Викаш машина да го изсмуче това нещо”*. Но и **по отношение на изсмукването социалното разделение е налице**. Голяма част от населението просто изчаква старите ями да се напълнят. После ямата *„се затваря, по някъв начин, бетонира се и след това се копае нова примерно, не знам.”* (Д.С.) Една интервюирана се оплаква, че вече няма в двора място, което да не е било предишна фекална яма. **Така**

дворът на бедняка постепенно се превръща в бивш клозет. По-богатите, напротив могат да си позволят периодично изпомпване на мръсотията и фекалните остатъци, като викат съответните коли и служители по-често. Следователно, от честотата на прочистване на фекалиите с помощта на службите може да се съди и за благосъстоянието на фамилията.

Показателен е диалогът между М.С., нейна приятелка (Р1), местна и мен (Л.П.): „(М.С.) *Една лайнарка взима 200 лева. (Р1) 200 лева. (М.С.) 200 кинта взима. (Л.П.) Леле, а колко често идва? (М.С.) Ами колко, ей оня трябва да викнеш.. (Р1) Хе-хе-хе, еми колко акаш. (М.С.) Да. Зависи кви пари взимаши, колко акаш и така нататъка. Ха-ха-ха. Всичко е навързано.*”

Най-богатите, построили собствени палати или живеещи в луксозните кооперации могат да си позволят нови специални химически ями или колектори „*Те са, тия новите слагат повече тия химическите тоалетни..*”, (приятелка на М.С., местна) Възможно е обаче някои от тях да са си построили подобни от стар тип или пък да са оставили заварените. Всички интервюирани се оплакват от непоносимата воня на фекалии, особено през лятото и не на последно място течове от мръсотия навсякъде. Така и естествените канали – коритата на местните рекички, се оказват онази природна даденост, която замества липсващите канализации. Това, разбира се, води до едно своеобразно приравняване на условията на живот на бедни и богати. **Ако лошата пътна инфраструктура и отчасти проблемите в енергоснабдяването и водоснабдяването са относително решими с повече или по-малко инвестиции, то проблемът за каналните води и фекалии уеднаквява начина на живот на обитателите.** „*В смисъл навсякъде е по-о... до къщичките текат лайнца-а, всякви фекалии и така нататъка.*” (Д. С.) „*Да, коимарно е. И такива аромати се носят – гледаш някакви палати, лежиш си в двора и ти миреше на фекалии.*” (С.Б.) „... *викат значи, е-е, вие сте от Драгалевци, значи баровците. Викам, ела ми на гости да видиш как смърди на лайна бе, сестро, ела ми на гости да виши.*” (М.С.)

Друг допълнителен социален проблем е, че **течове** възникващи вследствие на липсата на канализация **облагодетелстват онези, които живеят на по-високите места в квартала (несъмнено това е луксозната част на богатите) и се изливат и замърсяват върху парцелите на живеещите по-долу (най-често местни и по-бедни хора).** Но тъй като всички на практика живеят с малки изключения под някои други хора, то проблемът става всеобщ. **Така частното правене на инфраструктура сблъсква интереси, т.е. решаването на частния проблем създава по-големи общи проблеми.** Всяко ново застрояване в рамките на цялостно нерегулираната среда по принцип вреди на живеещите отпреди. Направиш ли си нова къща или блокче, то „*дърпаш от тока и водата на съседите*”. (М.П.)

Драгалевци е предвидено за вилно място. В разказа на М.П. най-ясно се описва ситуацията. Потреблението на електроенергия е било разчетено за сезонно пребиваващи по вилите си хора, които нямат нужда от големи електроконсуматори. „*Всичко това е разчетено за такива едни параметри, които са били валидни за преди 30-40 години, за вилата... Т.е. за вила, за сглобяема къщичка, където няма да стоиш зимно време, няма да ползваш фризер, автоматична пералня. Ще отидеш там, ще пуснеш един котлон и три лампи и един малък хладилник и това е.*” Същото казва и К.М. „*Драгалевци е предвидено за вилно място. Вижте, по времето на социализма имаше ... за благоустрояването също член 52 от Закона за*

местното самоуправление, за самоуправлението. Благоустрояването на вилните зони ставаше за сметка на собствениците... Да, нали, изграждането на електромережата и там улици, канавки, отводнявания... Но имаше си до последно, че благоустрояването на вилната зона става за сметка на собствениците." Увеличаването на постоянно живеещото население претоварва електромережата. Токът е слаб, (крушките едва, едва светят), няма улично осветление, често стават аварии. „Всички кретат с някакъв много мижав ток.” (пак М.П.)

Тук отново се появяват форми на социалното неравенство, този път по отношение на енергоснабдяването.

Първо, има райони, най-престижната и желана част на Драгалевци, където „Никога не им стира токът...” (М.П.) Тази социална несправедливост е наследство от социализма, тъй като това са били местата на жилищата на „някогашините отговорни другари, които са били.... По имена сега не мога да се сетя, но да кажем, това са от ранг на министри, зам.министри, член на политбюро и т. н. ” (М.П.)

Втората, по-малко, но все пак облагодетелствана група е на тези, които са в състояние да си направят електропреносни съоръжения, които гарантират постоянен и силен ток в жилищата им. „Богаташите напр., някои от тях, дават луди пари и строят едни такива, временни, не ами... има едни такива мачти трафопостове”. (М.П.) „Черепя като му спре тока, лампите не гаснат, има си собствени генератори.” (Б.Д.)

Ролята на държавата за узаконяване на неравенствата

Привидно действията на енергоснабдяване са насочени сякаш срещу такива неравенства. Напр. при строеж на споменатите частни „мачти”, заместващи общите трафопостове, за да бъдат узаконени се изисква да снабдяват с ток поне още няколко абонати. „Можем да ти го утвърдиме, да ти го пуснем в експлоатация, защото така и така си го направил, но за да ти го пуснем и имаш ток ще трябва да зареждаш още пет шест човека. Няма смисъл да строиш мачти, защото ти набутват още няколко абоната”. Но зад това привидно изравняване на възможностите по отношение на инфраструктурата, всъщност държавата я парцелира с оглед на ресурсите на едни или други групи. Защото, по същество **вместо същинското уравняване чрез създаването на цялостна, регулирана електромережа, водоснабдяване, канализация, пътища и т.н. държавата запазва монопола върху природни и създадени ресурси и суровини (вода, ток и т.н.), като заедно с това узаконява и приватизирани форми на достъпа и ползването им.** Това е феномен на едно своеобразно **приватизиране на приватизираното под флага на някакъв тип експроприация.** Същото се наблюдава и при водоснабдяването. Ако някой си построи собствен водопровод, защото общината не се е погрижила за общия, то Водоснабдяване (според М.П.) отказва да пусне вода по него, ако не бъде заплатен допълнително. Към това трябва да се прибави и подозрението, че всичко това се прави не само защото е по-лесно и не изисква икономически вложения, а и заради възможна корупция и злоупотреба на общински и държавни чиновници, които дават в крайна сметка разрешителните документи за всяко подобрене. Така чиновническият рекет по същество обслужва приватизирането на инфраструктурата.

Инфраструктурата и изравняването на неравенствата

Един от най-интересните резултати от изследването е, че успоредно с наблюдаваните и преживявани неравенства с оглед инфраструктурата, тя по специфичен начин благоприятства и за тяхното нивелиране и изравняване.

Напр., съсипаните пътища и коловози, повреждат не само луксозните автомобили, но и старите трошки на по-бедните обитатели. Дори в известен смисъл, както казва една от интервюираните – „но тях могат да се движат само такива коли, за които да не ти е жал че се чупят”. Така, по един особен начин луксозното возило се приравнява с неугледния, евтин стар Москвич или Лада или в по-модерен смисъл Опел и Форд. Голфът все още носи друго символно значение. В тази хаотична и мръсна среда в крайна сметка и лъскавината на новата кола се заличава от калта и мръсотията. Същото се отнася и до принудата на всички (с малкото изключения, за които говорихме) да дишат мръсния фекален въздух, да газят общата кал, да ползват слабия ток. Когато фекалните води от канализацията наводняват една новопостроена луксозна вила, те заедно с това сякаш стопяват и социалните различия. „Като влезнат в лайната всички са равни и омекват.”, казва М.П. Защото, от една страна богатите също преживяват онова, което и по-бедните и по-стари жители са преживявали, а от друга става ясно че „и да имаш много пари, нищо не можеш да направиш”. Това се отлага и във взаимоотношенията между по-бедни и по-богати съседи. На няколко места в интервюта се споменава за постепенно изглаждане на отношенията. „В началото се правят на голямото добрутро и те гледат отвисоко. Обаче в един момент и на тях им се налага да газят същата кал и се примиряват.” (М.П.) Общите условия на инфраструктурата спомагат за създаване на социални разлики и неравенства, но и по някакъв начин ги притъпяват.

И така, надявам се, показах как инфраструктурата засилва съществуващите социални неравенства. Следващият въпрос е как ще се структурират тези неравенства, върви ли се към хомогенизация на социалното пространство и ако да – към каква?

5. Новата феодализация?

Вероятно и тук ще се върви към социална хомогенизация, към превръщане на Драгалевци в богато градско предградие.

Видимо този процесът вече е започнал. Социнтелигенцията и старите вилджии са поредните, които ще продадат местата и къщите си и ще си отидат – в града или в отвъдното. Новите бизнесмени си създават симулакрумен свят в малките кварталчета в рамките на квартала. Той е от затворен тип и същевременно видимо демонстрира дистинктивни белези на заможност (райграс, а не троскот, малки кипарисчета, а не овошки, басейн, а не селска мивка и т.н.). Тези от местните, които са и ще стават богати рентиери започват да се държат като новите богаташи. По-бедните стари селяни, които нямат земи, или са ги „втечнили” (така драгалевчани наричат изпиването на парите от продадените земи) и техните потомци постепенно започват да работят при новите богати – стават кучкари, прислужници, чистачки, гувернантки, строители, градинари, но не и охранители. Така се възстановява реторически една едновременна фигура – тази на чорбаджията. Литературният български канон е заклеил образа на чорбаджията като душманин и изедник. Дали ще се появи отново такова преживяване на неравенствата е трудно да се каже. „Новите слуги” печелят може би повече от доста от работещите в София, обитават красиви места, ореолът на стопанина им носи символен капитал. След един разговор в една от кръчмите един местен, за да се изяви пред нас, „чужденците” ме попита „Искаш ли да ти покажа къщата на Пашата?” Когато

обаче аз рязко отговорих „Добре, хайде”, той се стъписа. Испита Страх. Страх от мен, непознатия, страх от познатия нрав на Пашата. Осъзнаване, че не можеш да водиш никого в къщата на Пашата, защото тя не е твоята къща. Осъзнаване, че ти си само кучкарят на Пашата и че кучето му е по-важно за него от тебе. Че символично си при стопанина си чорбаджия, но реално не си при него, че си чужд. Така и сега се оформят сигналите за един, по същество живот на хора, които живеят феодално и в частично феодална инфраструктура. Но това важи и за имотните обитатели. Защото покрай огромните палати и тук, както в Средновековието текал фекалните води и никой тук не може да разчита на модерната държава, а единствено на преданите обслужващи съселяни. Това е взаимно закрепостяване на неравностойни групи, което не може да не се преживее травматично. В този смисъл е прав Бурдийо, казвайки: „Нищо не е по-непоносимо от преживяната като промискуитет физическа близост на отдалечени като социални позиции личности.”

Възможен е обаче и друг вариант – при липса на цялостни държавни политики за създаване на нормална инфраструктурна среда, сегментираното присвояване на елементи от инфраструктурата, частичните подобрения, които са в състояние да направят новите заселници не биха могли да компенсират неудобствата на живота тук

Към това вероятно ще се прибави и елиминирането на един от основните притегателни за преселването тук аргумент – чистата природа, видимата планина, зелените площи. Екологичната среда изчезва успоредно с грандоманското (неизбежно за такова престижно място) застрояване. Този екологичен проблем, често неподвижан днес е макропроблем – едновременно засяга и богати, и бедни. В този смисъл бъдещото му разрастване може да доведе допълнително към един вид оттегляне на победителите – новите богати в други инфраструктурно по-подредени и екологично чисти места. Това на свой ред (при споменатата неангажираност на държавата) ще обезсмисли въобще новия огромен квартал.

Но засега, докато се структурират твърдо и неизбежно новите неравенства, в междинните пространства, нерегулирани от общината и държавата и незакупени от новите богати, ще се скитат и гонят бедни и щастливи ромчета.

ЛИТЕРАТУРА

- Бономи, А.** 2005. Размито пространство. В: *Критика и хуманизъм*, кн.20, бр.1.
- Бурдийо, П.** 1997. *Практическият разум*. С. ИК „Критика и хуманизъм”.
- Бъргър, П.** 1999. *Покана за социология*, С.
- Ганс, Х.** 2002. Урбанизмът и субурбанизмът като начини на живот. В: *Градът: социална реалност и представа. Антология*. (съст. Грекова, М.) 2002. С., Изток/Запад.
- Деянов, Д.** 1997. Предговор към „Практическият разум” на П. Бурдийо. С., ИК „Критика и хуманизъм”.
- Кабакчиева, П.** 2001. *Гражданското общество срещу държавата: българската ситуация*. С., ЛИК.
- Маринова, Св.** 2007. *Лекции*.
- Мирчев, П.** 1978. *София – тъжна и весела*. С., Отечество.
- Михайлеску, В.** 2005. Хибридность – прикор на постиндустриалната парадигма? В: *Критика и хуманизъм*, кн.20, бр.1.
- Паунова, С.** 2005. Социално конструиране на градската инфраструктура. В: *Критика и хуманизъм*, кн.20, бр.1.

- Сандерс, Ъ.** 2006. *Село на Балканите*, С., Южен Кръст.
- Станоева, Е.** 2005. Софийският трамвай (1901-1934). Дискурс върху градската модернизация. В: *Критика и хуманизъм*, кн.20, бр.1.
- Уърт, Л.** 2002. Урбанизмът като начин на живот. В: *Градът: социална реалност и представа. Антология*. (съст. Грекова М.) 2002. Со., Изток/Запад.
- Хабермас, Ю.** 1995. *Структурни изменения на публичността*. С., УИ „Св.Кл.Охридски”.
- Чалъков, И.** 2003 Социализмът като общество на мрежите и икономическото развитие. В: *Социологически проблеми*, бр.1/2.
- Чалъков, И. и др.** 2008. *Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г.* С., Изток/Запад.
- Bourdieu, P.** 1997. *Das Elend der Welt*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft mbH.
- Callon, M.** 1986. The Sociology of an Actor-Network: The Case of the Electric Vehicle. In: *Mapping the Dynamics of Science and Technology* (ed. By M. Callon, J. Law and A. Rip).
- Kaufmann, J.-C.** 1999. *“Das verstehende Interview”*. Konstanz1, UVK Verlag.
- Latour, B., J. Johnson.** 1988. Making Humans and Non-Humans Together: The Sociology of a Door Closer. In: *Social Problems*, Vol. 35, No 3, p. 298 -310.
- Robert, J.** 2004. GESTERN - HEUTE - MORGEN: Der Automobilverkehr Röntgenaufnahme der industriellen Kontraproduktivität. In: *Archipel [Monatsblatt]*, Nr. 113 (2004-02-17).
- Winner, 1980.** Do artifacts have politics? In *Daedalus* p. 109, 121 -136.

Закон за устройството на територията

Уеб сайтове:

- www.raionvitosha.com , последно посетен на 15.01.2009 г.
- <http://bg.wikipedia.org/> , последно посетен на 17.01.2009 г.
- www.mirela.bg , последно посетен на 17.01.2009 г.

Снимка 1

Снимка 2

Снимка 3

Снимка 4

Снимка 5

Снимка 6

Снимка 9

Снимка 10

Снимка 11

Снимка 12

Снимка 13

Снимка 14

Снимка 15

Снимка 16

Снимка 17

Снимка 18

Снимка 19

Снимка 20

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга Социология
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre Sociologie
Tome 102

НОВИТЕ ИМЕНА НА УНИВЕРСИТЕТСКОТО ЗНАНИЕ - СЕКМЕНТАЦИЯТА И СЪБДВАЩИТЕ СЕ НЕРАВЕНСТВА

ЛИЛЯНА ДЕЯНОВА

Liliana Deyanova. THE NEW NAMES OF UNIVERSITY KNOWLEDGE – SEGMENTATION AND SELF-FULFILLING INEQUALITIES

The author is interested in the new segmentation of university knowledge and, more precisely, in the unequal access to knowledge of the different universities (scientific communities, networks) in the Bulgarian transition to a knowledge-based society. The goal is to understand how the new educational and scientific differentiations are taking place, how the stratification and polarization takes place of winning and losing universities, winning and losing academic paths, center and periphery.

What is analysed are only the ways in which the new positions have been interpreted by those involved in the accelerated academic reform and policies that exert enormous institutional and symbolic violence and rapidly polarizing the European Research Area. The emphasis is not so much on the objective positions of this area but on the participants' own classifications, on the logics in which they class and name them, in which they think their chances: on that 'almost magical power to give names and cause existing by virtue of giving names' (Bourdieu).

The article – using concepts and studies of the critical Bourdieusian paradigm – is based on several quantitative empirical studies (and, above all, an international comparative study of 2006). The collected empirical material is used to reveal seven meaning configurations, seven 'glocal' narratives'.

Тук се интересувам от една нова *сегментация* на университетското знание и по-точно от неравния достъп до знание на различните университети (научни общности, мрежи) в българския преход към т. нар. „общество на знанието”. Искам да разбера как се случват новите образователно-научни диференциации, как се *разслояват и поляризират* печелившите и губещите университети, печелившите и губещите академични пътища, центъра и периферията. Анализирам единствено начините, по които новите позиции се *тълкуват* от въвличените в ускорените академични реформи - в европейските реформи и изследователски политики, упражняващи огромно институционално и символно насилие и ускорено поляризиращи т.нар. Европейско изследователско пространство (ЕИП). Акцентът е не толкова върху обективните позиции в него, колкото върху собствените класификации на участниците, върху логиките, по които те ги *класират и именува*т, по които мислят своите шансове. Върху онази „*почти магическа власт да даваш имена и да предизвикваш съществуване по силата на даването на имена*” [Bourdieu, 2002:303; Бурдийо, 1997:103].

1. Изходната гледна точка

1.1. Разглеждам пространството на властта, „даването на имена, номинацията –

акт, общо взето много тайнствен, който се подчинява на логика, близка до „магията”, символното насилие, сегментацията, диференцирането на образователните и на изследователските практики (и като *обективни позиции*, и като *представи за тези позиции*) в традицията на *критическата социология на Пиер Бурдийо*. Според него „социалният ред дължи отчасти своята постоянност на факта, че налага *схеми на класиране*, които бидейки напаснати към обективните класирания произвеждат един вид признаване на този ред. Това имплицира неразпознаване на произволността, на случайността на неговите основи: съответствието между обективните деления и класификаторските схеми, между обективните структури и менталните структури е в основата на нещо като изначална плътна прилепналост, присъединеност към установения ред“ [Bourdieu, 1984:150-151]. Не само според Бурдийо, разбира се, интерпретациите на образователните разлики могат да станат „сбдващи се предсказания”, да станат реалност. Те участват в новия образователен ред, в стойностяването или обезценяването на образователно-научните „дистинкции”, йерархии и институции, в настъпването на една „сегрегативна демокрация”¹.

1.2. Започнах да се питам за този аспект на новите неравенства и на новите модалности на класическата „сегментация” [Ringer, 2003] по време на мои интервюта с магистри и докторанти от различни специалности и университети по проблематиката за качеството на „знаниевите услуги”. Биеха на очи доста парадокси. Или, както би казал Бурдийо - „алодоксии” в „*онтологическото съучастничество*”, разриви между техните обективни позиции и шансове и представите им за тези позиции и шансове. Странни бяха оценките им за качеството на обучението, за учебните планове, за корупцията. Напр., специалности с високо качество на преподаването се оценяваха като „некачествени” и обратно. Докторанти и магистри, които имаха най-голям образователен и културен капитал се чувстваха жертва на новите правила и не виждаха шансове за кариера. Тези, които (от социологическа гледна точка) най-много щяха да загубят от спешността на реформите искаха спешно да се решат техните проблеми и така най-много щяха да загубят. Макар и съзнаващи ниското качество на някаква програма те я предпочитаха, тъй като им осигуряваше достъп до значими професионални и други мрежи. Там те по-трудно виждаха „корупционните практики”. Не се смущаваха от качеството и формите на дистанционното обучение и от други „фабрики за дипломи”. Докторантите не виждаха проблем в това, че докторската степен става по-

¹ Така сътрудникът на Бурдийо Ст. Бео нарича обществото, в което университетите са се превърнали просто в места за предаване на занаят и в политики за търсене на работа. В настоящия текст понятията и идеите на Бурдийо и каузите на групата критични интелектуалци около него (групата „Raisons d’agir”) не се обсъждат специално, защото те се използват само като език на анализа и защото текстът няма за цел запознаването с понятията и идеите на школата, вече достатъчно известни. Вж. освен цитираните трудове на Бурдийо и предговорите към българските издания на „Казани неща”, „Практическият разум” и др. За символния ред и властта на номинацията вж студията „Социално пространство и генезисът на „класите” в [Bourdieu, 2002]. За критиката на символното насилие на новия език на неолибералните реформи и за битката на Бурдийо, Лоик Вакан и други автори срещу опитите да се „натурализират схемите на неолибералното мислене” [вж. Bourdieu, 1998; Wacquant, 1999; De Montlibert, 2004, както и цитираните статии на Gingras, Millot, Heilbron и др.].

зависима от логиката на пазара и от „света на професиите“ (сякаш той е един!). Впрочем всички онези - както забелязват и други изследователи - които са против класическите дисциплини и настояват за мултидисциплинарност, която щяла да намали “тясната специализация”, в същото време парадоксално подкрепят “по-голямата професионализация”, която всъщност е много по-тясна форма на специализация в сравнение с класическата дисциплинарна специализация.²

Затова проблемът за сбъдващите се образователни и изобщо знаниеви неравенства се оказва по-значим в сегашната епоха на наднационална „оркестрация на практиките” (и на тяхната детериториализация) и формите на символно насилие (а символното насилие е налагане на значения, които легитимират и усилват структурите на неравенствата). Възникват непознати досега съотношения между различните видове “капитали” (със специфичен „обменен курс” между капиталите, с увеличаване на относителната важност на социалния капитал, т.е. достъпът до мрежи, с нови функции на символния капитал, т.е. капиталът на разпознаване и признаване на различия...)³

1.3. В този анализ разширявам смисъла на това, което в критическата историческа социология на образованието наричат **сегментация**. Разширявам го и за да се разберат поляризиациите в собствено *академичното поле*. Струва ми се, че в случая по-плодотворно е да се погледне към цялостта на университетските реформи, а не те да се анализират или само като реформи в образованието, или само като реформи в научните институции. В текста на един от признатите класици на историческата социология на образованието Фриц Рингер, публикуван в списанието на школата на Бурдийо, е дадено следното определение на понятието: “Сегментацията означава подразделянето на системите на образование на паралелни училища (учебни заведения, програми), различаващи се едновременно чрез курсовете и социалния произход на своите ученици” [Ringer, 2003:6]. Напр., съществуват образователни пътища, които отвеждат до университети и такива, които водят до професионални училища. Или пък съществуват пътища, които водят до по-престижно и по-общо образование, не задължително утилитарно, от една страна, а от друга страна –

² [ABELLARD, 2003; De Montlibert, 2004; Millot, 2002]. А апостолите на реформите не забелязват или не искат да забележат - в устрема си да привилегират „практичното” и „частно образование” на всяка цена - факти, които сериозните изследвания у нас са установили: напр. Г. Ганев, убедително показва, че *няма връзка между пазара на труда и качеството на образованието*, защото самият пазар на труда у нас е недиференциран и излъчва противоречиви послания към студентите. Т.е. не качеството на образованието, а самото наличие на диплома увеличава шанса за намиране на работа [Ганев, 2005:128]. Така че въпросници, които питат „дали сме съгласни с мнението, че частните училища реагират по-бързо на пазара на труда” и че „в частните училища корупцията е по-малко” са сугестивни, тъй като предпоставят, че има такъв пазар и че хората добре диференцират различните законни и незаконни, легитимни и нелегитимни училища.

³ Употребяваме тези понятия все така в смисъла на Бурдийо. Той критикува схващанията за „социален капитал” (на автори като Г. Бекер), не случайно много употребявани във времената на неолибералното реформиране на света. Струва ни се важно да се припомни тезата на един сътрудник на Бурдийо, който се занимава с функцията на политологическия език в „преходите” в Източна Европа – „дискурсът за демократичния преход не е ефект на научен дискурс, а е актьор в процеса, който сам описва” [Guilhot, 1995].

водещи до по-практически специалности, приложни, тясно професионални. (Можем да добавим едно актуално подразделяне – пътища, които водят към частни учебни заведения и до професионални селекции, които налагат имиджа си като по-предпочитани. “Успехът минава през Американския университет в България”, ни напомня една актуална реклама). А тези социални позиции и „хабитуси” са безсъзнателни предразположения към социалния свят, „класирания” на света. Или, както пише Рингер „концепцията за образованието съдейства за дефинирането на социалните роли, а „социалната стратификация се легитимира чрез “смисъла”, който ѝ се придава”. В епохата на класическата, индустриалната модерност образованието носи социален престиж и поради това поддържа “статусна йерархия, която е различна от разпределението на богатството или икономическата власт”. Нещо повече, тогава “едно добро общо образование дава право на господство над онези, които са получили по-тясно образование, насочено единствено към пряка ползност” [Ringer, 2003:7]. Тази особеност на образованието се дължи на свързаността с традицията - университетите са място на предаване на традиционни културни ценности. В края на XIX и началото на XX век е било ясно, че „възпроизводството на културния и на икономическия капитал се развива по един относително независим начин” [Ringer, 2003:8].

Но дали и днес така? Днес когато, както казват реформаторите на образованието „икономическите императиви стават абсолютни” (нещо повече - „ако университетите не се подчинят, ще минем без тях”).

2. „Новата парадигма на знанието” и нейните „имена”

2.1. Тезата за императивността на императивите на пазара е на Майкъл Гибънс. В книги като *“Новото производство на знанието”* на Гибънс и колектив се обсъжда фундаменталната промяна в производството и ролята на знанието днес. Глобализацията е “двигател на промяна на университета”, която се изразява в появата на нови изследователски практики и в излизането на изследванията вън от университетските стени [Gibbons, 2003:118]. Новият начин на производство на знание се означава като “модус 2”, за разлика от структурата на стария – Хумболтов - университет, т.е. “модус 1”. “Модус 1 е дисциплинарен, модус 2 – трансдисциплинарен” [Gibbons, 2003:120]. Сега знанието се произвежда в приложен контекст, в контекста на самата употреба, а не в контекста на интересите на една затворена общност. То се характеризира с “хетерогенност на компетенциите”. Модус 1 е йерархичен, а модус 2 “предпочита по-малко отчетливи йерархии, използвайки организационни структури, които са ефемерни”. В сравнение с модус 1 “модус 2 е социално по-отговорен и по-рефлексивен”. Разлика съществува и в начина, по който се контролира неговото качество – днес се използва не само изпитът, а “една по-широка система за контрол на качеството”. В “обществото на знанието” местата, в които се произвежда знание са повече на брой. Самото то е “трансдисциплинарно, приложно и диверсифицирано”, “социално отговорно”, “рентабилно”, повтаря Гибънс и в една известна брошура, издадена от Световната банка. Именно в нея става дума за “новата парадигма на знанието”, за институционалния прагматизъм, за това че “икономическите императиви са абсолютни” (тук

Гибънс цитира Хар: “ако университетите не се адаптират ще минем без тях” [Gibbons, 1998:2]).

Проблемът за “новото производство на знанието” не се обсъжда само в работите на Гибънс, но тъй като той е един от експертите в транснационалните комисии за преосмисляне на ролята на знанието и на висшето образование, както и автор на популярни доклади и брошури, неговото име е едно от често цитираните. Приемам за правдоподобни обясненията на социолозите на науката в редица статии на цитираното вече бурдийовистко списание *Actes de la recherche en Sciences Sociales* относно “необяснимото ехо на книгата на Гибънс и сие”, като се има предвид, че тя има “скромно научно място в същинските научни среди” [Schinn, 2002:22]. В нея “няма истински въпроси, но има значително количество отговори”, твърденията на авторите не почиват на конкретни анализи и нито един от тях не е правил конкретни изследвания, има много по-интересни модели за обяснение на връзката наука-управление-технология, но не така популярни.

Накратко казано, схващането на тези критически социолози на науката е, че става дума за *перформативен дискурс* на “вярващия, убеден в нов социален и когнитивен ред”, работещ активно за неговото настъпване. Авторите на “Новото производство на знанието”, стават основата на “общност, където една от свързващите характеристики е употребата на серия от думи” [Schinn, 2002; Milot, 2003]. Те не си задават въпроси за институционалните реалности в Африка или Източна Европа и за опосредстващите и властови звена между “учените” и “обществото”, за това дали тяхната нова епистемология не отваря пътя за “една неокорпоративистка визия за света”.

Но именно подобни възгледи за обществото на знанието и за “икономиката, основана на знанието” се превръщат в основната парадигма на новите образователни политики, на публичните политики на ОСИР, Световната банка, и други институции, които се интересуват от мениджмънта на знанието, от преосмислянето и предефинирането на ролята на университетската наука и на висшето образование [Milot, 2003]. Именно те задават дефинициите на “глобалните публични блага”, стимулират „появата на световен пазар на човешки капитал от високо равнище” [Breton, 2003:55] и нормата на “добрите практики”, които менажерите на знанието трябва да имат предвид.

2.2. Това са част от новите имена (но и политики) в доминиращата днес неолиберална реторика. Измежду тях се откроява „Новият публичен мениджмънт”⁴ – НПМ. Става дума за ключов момент в серията от реформи в духа на Лисабонската стратегия (от 2000 г.), според който в последващите десет години Европа трябва да се превърне в най-конкурентно способната „икономика на знанието”. Това значи, на първо място *предефиниране на отношенията между пазара и академичния свят* (маркетингизация, рентабилизация, комерсиализация на университета, проникване на логиката на пазара в сфери, които доскоро са се смятали за публични; налагане на модели, изпитани в частните предприятия и фирмите при организацията на университетското знание; превръщането на ползвателите на публични блага в „клиенти”); налагане

⁴ Вж. критика на НПМ, на „новия мит НПМ” [Merrien, 1999; Vinokur, 2007; de Montlibert, 2004].

на критерии за оценка, които се използват за оценка на ефикасността на фирмите...).

Това означава също така и предефиниране на ролята на държавата (смяна на стратегиите за финансиране; децентрализиране с посредничество на нов тип заинтересовани лица и агенции, които влизат в „партньорски отношения с държавата“; редуциране на функциите на държавата до „задачи по избиране на доставчици на образователни услуги, предлагащи най-добро съотношение качество – цена“ [Vinoukur, 2007:13]⁵. Това значи и привилегироване на частното и охраняване на неговата „интелектуална собственост“⁶, нови представи за конфиденциалност на изследванията. Насърчава се създаването на частни академични и параакадемични звена. Развитието на *човешкия капитал* става приоритет в качеството му на първостепенен икономически ресурс (капитал, който според ултралибералната дефиниция на Гари Бекер е „частно благо, което дава приход на индивида, който го притежава“). За неговата оптимизация се институционализира мобилността. Така този „политически проект“ налага други представи за професионализацията и за ценностите на изследователя, за автономията (често бъркана със състезание), за кариерите [de Montlibert, 2004:80, 81]. „От идеологическа гледна точка моделът е свършен – който е бенефициент трябва да плаща, а който плаща решава“ [Vinoukur, 2007]. Поляризираните възможности за изследвания растат. Расте разликата между елитарните университети, които стават или остават все така истински автономни и масовите университети, които стават все по-хетерогенни.

Споменавам тези ключови формули и думи на неолибералната реторика не защото искам да кажа нещо ново за новата парадигма, а защото искам да разгледам локалните употреби на този перформативен дискурс при спешното реформиране на институциите за производството на знание: как се адаптираме към новите макрорамки и императиви, какви са локалните отговори на глобалния натиск за институционални промени?

Напр., “Искаме или не искаме образованието все повече се превръща в бизнес и то бизнес на най-конкурентния възможен пазар – пазара на умовете” [Жокинов, 2006:147]. “В момента има натиск на Европейския съюз и при нас се прави внос на нормативна система, без да се отчита какво е взаимодействието с

⁵ Този момент се интерпретира по различни начини от експертите. Мериен смята, че държавата се „дезангажира напълно“, тя се „изпарява“ [Merrien, 1999:103]. Обратно, Кристин Мюслен, известен европейски експерт по образователни политики, съставител на специален брой на *Критик ентернационал* на тема „Висшето образование пред интернационализацията и приватизацията“ твърди, че „не е вярно, че държавата се дезангажира, но е вярно, че настъпват особени, нови отношения с държавата“ [Musselin, 2008]. Тук цитирам, освен работите на Пиер Бурдийо и Лоик Вакан много от изследванията на техни съмишленици - Кристиан дьо Монтлибер, автор на книгата *Знание за продажба. Висшето образование и изследванията в опасност* [de Montlibert, 2004], колектив, издал *Черна книга на университетските реформи* [ABELARD, 2003], Йохан Хейлброн, един от съставителите на специален брой на списанието *Actes de la recherche en Sciences Sociales*, посветен на най-новите трансформации на научното изследване.

⁶ Леви мислители подчертават, че когнитивният капитализъм експлоатира не „работната сила“, а „творческата инвенция“, творящата сила. Според Тони Негри, Джудит Ревел и др. университетът е постмодерният еквивалент на това, което тъкачната фабрика и стоманолейрната са били за индустриалния капитализъм, експлоатиращ пролетариата, а не „когнитариата“.

обчайното право, със съществуващото досега право и с българската етнокултура.” [Симеонов]

Тези полярни отговори са част от материал, събиран в рамките на няколко качествени изследвания за трансформацията на социалните науки, в които съм участвала и най-вече от едно сравнително изследване от 2006 г.⁷ Този материал се използва, за да се открият седем смислови конфигурации. Те са конструирани и извлечени от мен като произтичащи от осем типа глокални наративи („глокални” в смисъла на Роланд Робертсън).

Накратко казано, настъпили са фундаментални промени в полето на знанието. И досегашното смислово съдържание на нашето знание започва да ни се изплъзва, то става „несигурно”: „...Идва момент когато цветовете се сменят: значението на неререфлектирано реализираните гледни точки става все по-несигурно, а пътят се губи в сумрак. Светлината на големите културни проблеми се е отдалечила. Тогава науката също се подготвя да смени своето местоположение и понятийния си апарат и да погледне от висините на мисълта към потока на събитията” [Вебер, 1998:84]. Знанието ни става все по-несигурно, а пътят се губи в здрача. “Ценностният мащаб” в съответствие, с който сме правили нашите “свободни от ценности” изследвания е в процес на промяна пред очите ни. Но новият пейзаж не е с достатъчно ясни контури. А и самите контури зависят от това как ще ги назовем и как ще обясним новите типове “зрач”, новите модалности на непредвидимост и несигурност. Пейзажът е все още многоцветен. Не се е превърнал в природа, или по-точно в Природата, не е станал докса (ако си спомним Бурдийовия „парадокс на доксата”). Става дума за следното: в началото на текста казах, че акцентът на анализа е върху това как самите дейци класифицират или по-точно „класират” света върху „принципа на тяхното „виждане и деление (vision et division), nomos”, който е в основата на оразличаванията, на “мистичните демаркационни линии” в социалния свят. Бурдийо деконструира (същевременно разбирайки социологическата им необходимост) мистичните демаркационни линии около мъжкото господство или „социалните разлики между мъжа и жената, представящи се за природни”. Във въведението към “Мъжкото господство” той пише: “Добре се вижда, че по тези проблеми, става дума за това да се възстанови на доксата нейния парадоксален характер, като същевременно се показват механизмите, по причина на които историята се е трансформирала в природа, културната произволност – в натюрел ... [Bourdieu, 1998a].

⁷ „The Humanities and the Social Sciences on the peripheries – sciences or technocratic instruments”, с ръководител Maja Breznik, финансирано от ACO, Vienne, 2006. [Вж. публикациите му на сайта на Mirovni institut, Ljubljana, <http://www.mirovni-institut.si/hssp/studies.html>]. Измежду тях публикации на двама от членовете на българския екип: Momchil Hristov. *The Heteronomous Autonomy of the Social Sciences. The Scientific Policies around a Fund* и Valentin Danchev. *The Sociology facing the non-classical dilemma – between the «media activity» and the “scientific inactivity”*: Transformation of the Sociological Legitimacy. Вж. също моите текстове на същия сайт, както и в частта от изследването „От мрежи в мрежи”, проведено от Института за критически социални изследвания под рък. на Иван Чалъков, 2004 – 2005 [Чалъков, 2008]. [Деянова, 2008:375–408]; Използвам и данни от изследването ми върху езика на социалните науки в медиите, публикувано в [Медии и преход, 1999].

С една дума - нека се опитваме да забелязваме прокарващите се „мистични демаркационни линии” още преди те да са станали „природа, натюрел”. В това обръщане на погледа към някои от тях виждам, накратко казано, смисъла на моето изследване и на този текст.

3. Осем глокални наративни схеми

И така, в рамките на споменатото изследване от 2006 г. започнах да описвам⁸ как се преформатират “на периферията” новите неолиберални научни политики, реформи и „добри практики” (best practices). Как се мислят в едно „фрагментаризирано” университетско поле⁹ т.нар. “нови предизвикателства” или - казано на неидеологически език – как се мислят културните преобразувания (в смисъла на по-горе цитирания Вебер) на социалните науки? Дали новите условия се тълкуват като възможност или като пречка, като внос на чужди закони и „чужди културни логиките”? При проследяване на “граматиката” и контекста на употребата на маркерите на новия език¹⁰ се открояват няколко типа **глокални наративни схеми** (практики, дискурсивни стратегии, утопии, фантасмагории и други форми на имагинерност...).

3.1. Официалната интерпретация на Съюза на учените и на ръководствата на академичните институти. В своя меморандум от 2006 г. Съюзът на учените без резерви приема “генералната линия на Европейския съюз” за “икономиката на знанието”. Той информира “бизнеса и обществото” (!?) , че тя ще ни извади от кризата, ще осигури траен растеж, “по-добра социална взаимовръзка”. Но от друга страна, учените подчертават нуждата от защита на интересите на българската държава и научен потенциал. Това предполага приоритетите да не се формулират “по подражание и неясни показатели”. Предлага се те да се формулират от наддисциплинарен, надведомствен съвет на учените (но не се споменава нищо за неправителствените организации, които също са конкуренти на пазара на проекти).

Разбира се, в подобни официални документи рядко става дума за социалните науки и за специфичната им роля. Често те са ограничени до икономиката като

⁸ На базата на интервюта, анализ на петгодишен период на четири списания и документи (стенограми на Д. Ненкова на три дебата, организирани от БСА за публичната релевантност на социологията; документи на НФНИ Съюз на учените - *Меморандум по проблемите на науката и висшето образование, свързани с европейската интеграция*, София, 2006. Списанията са *Социологически проблеми*, *Критика и хуманизъм*, *Исторически преглед*, както и *Стратегии на образователната и научната политика* – МОН, от 2004 до брой 3, 2006).

⁹ Това съм аргументирала в [Чалъков, 2008].

¹⁰ Вж. по-горе, параграф 2. Този и други текстове са повлияни на първо място от много дискутираната статия на Бурдийо и Вакан „За хитростите на империалистическия разум” [публикувана е в Bourdieu, 1998]. Там се изследва този език - "термини, теми и тропи, дължащи привлекателната си сила на простия факт на широко дифузиране". Също и начина, по който той започва да циркулира в езика на експертите, комисиите, "социолозите-журналисти", в политиките на фондациите, в политиките на издаване, при което изтънява разликата между академичното и комерсиалното издание. Според тях, термините и темите наистина се глобализират благодарение на съучастието - съзнателно и несъзнателно, пряко или непряко заинтересовано - на различните "проводници" (passeurs, букв.- лодкари, преносители, превозвачи) в различните държави. И протича процес на "натурализация на схемите на неолибералната мисъл и на неолибералните практики", на опасно медиатизиране на науката и пр.

тяхна “царица”. (Вероятно с тяхна помощ, според Съюза на учените, ще се пристъпи към “разработване на система от етични ценности, които да служат за база на неформални контакти и за подобряването на връзката между бизнеса и науката”)¹¹. “Меморандумът” описва обществото на знанието, ролята на науката в икономиката на знанието, изтичането на мозъци и обезкървяването на българската наука, трансмисията на знанията, сближаването на националните иновационни политики и на правната рамка за тяхния успех. (И това, как поради липса на патентно законодателство и закони за интелектуалната собственост вече 16 години в България се губят хиляди изобретения.) Критикува се нехайството към създаване на национална стратегия за наука и късното създаване на национален иновационен фонд¹². Също и факта, че Националният съвет за научни изследвания е помощен орган на изпълнителната власт. А “... България се оказва единствената страна, която в проекта си за национална стратегическа рамкова програма за използване на структурните фондове на ЕС не е предвидила средства за наука, въпреки препоръката на ЕС [Меморандум, 2006].

3.2. Друга централна наративна схема в националното научно пространство може да бъде резюмирана с думите на една от публикациите на Института за пазарна икономика, която предлага учените да участват „**на пазарен принцип в конкурсите за печелене на проекти**” и така „**по естествен начин пазарът да отсее** можещите и неможещите”. Подобна нагласа може се е утаила дори само в заглавието на един доклад на конференция за обществото на знанието, организирана от *Нов български университет: Apologia Declarationis Boloniensis contra murmurantes*, тоест “Апология на Болонската декларация срещу мърморковците”¹³.

¹¹ Един от интервюираните от нас експерти подчерта скандалния факт, че Министерството на образованието и науката не е предвидило специална сесия за социалните и хуманитарните науки в общото представяне на Седма рамкова програма.

¹² По данни на Eurostat за 2005 г. България е европейската страна, в която се инвестира най-малко в наука и иновации (0.5 % от БВП, като средното в Европа на двадесетте е 1.84%). В образованието разходите са 3.8% от БВП. Според експерт, ние сме единствената страна, която не е формулира задачи в рамките на Лисабонската стратегия. През 2008 г. националната стратегия на МОН е все още на етапа на проект:

[http://www.minedu.government.bg/openncms/openncms/left_menu/documentsproject/2008/proekt_strategia_nauka-2008.pdf]. Бюджетът на ФНИ (действащ според закона за насърчаване на изследванията от 2005 г.) е 12.5 милиона лева, а за 2006 г. той е 13.5 милиона. Според *Knowledge Assesment methodology* на Световната банка, страната е много изостанала по отношение на кооперирането с бизнеса. В България има 37 университета и повече от 100 научни центрове, от които 87 са в рамките на БАН. Съотношението между млади и старши изследователи е 1:10, интересът към докторантурите намалява. Част от проблемите на научните политики са анализирани от Момчил Христов в рамките на цитираното в бел. № 6 международно изследване.

¹³ Списание *Критика и хуманизъм*, 2006, N 1 (21). Впрочем, с право в средите около този най-авторитетен български частен университет се подчертава още един скандален факт в българските научни политики – отказване на правото на частните академични институции да бъдат финансирани от *National Science Fund of Bulgaria*. А подобен отказ да се спазва конституционно гарантираното равно право на публична субсидия е свързан с некоректно – но масово в една страна със силни държавни традиции в дългосрочен период - отъждествяване на публично и държавно. (Но в годините след изследването, което представям тук, ситуацията е драстично променена. Бележката е от 2009 г., след даването на студията за печат.)

Българските участници в международната конференция “Висше образование и научни изследвания в общества на знанието”¹⁴) въпреки множеството дисциплинарни, статусни и политически различия помежду им, се солидаризират около тезата, че има “високо ниво на експертен консенсус около състоянието на висшето образование и наука в съвременна Европа”, (т.е. неконкуренетноспособност и изоставане спрямо американските университетите, както и “спрямо новите сили на глобалния пазар”). Според тях, причините за това се дължат най-вече на “два типа консервативни сили, които блокират предприемаческата активност на университетите – администрацията на националната държава...и академичната олигархия, в случаите, в които университетската автономия се схваща по модела на Хумболтовата чиста наука”¹⁵. Смята се, че рисковете Болонският процес да стандартизира образованието и науката в името на пазарната конвертируемост са само “хипотетични”. Защото “Болонският процес е отворена инициатива, която не е административно принудителна, а стимулираща, даваща шанс на отделните висши училища сами да определят границите на своята Европа”. Срещу “мърморковците против Болоня” се аргументира мнението, че тази “инициатива” е особено полезна за посттоталитарните страни, доколкото им налага – но по политически път (?!) - по-голяма отвореност.

Най-радикална тук е тезата на Бойчо Кокинов¹⁶, ръководител на един от десетте български центрове за върхови постижения, носител на международната награда за хуманитарни науки “Хана Арент”, свързан по професионалната принадлежност с един от приоритетите в европейската научна политика – развитието на когнитивните науки. “Искаме или не искаме образованието все повече се превръща в бизнес и то бизнес на най-конкуренетния възможен пазар – пазара на умовете”. В статията си “Ще стане ли България част от обществото на знанието?” той припомня епизода с пометените от цунами-вълната тайландски туристи, заети с дискутиране на менюто за закуска. С което казва, че “България е изправена пред надигащата се вълна-цунами на обществото на знанието и, или ще успее да се гмурне и интегрира в него, или ще бъде пометена”. В този начин на мислене за социалното знание в обществото на мрежите се повтарят известните схващания, видяни така: съвременното общество не е йерархично, а мрежово; сега “нагласата към споделяне замества нагласата към контрол”; изчезват различията между държавно и частно, между производство и услуги; организациите имат нужда от *лайф лонг лърнинг*; ценят се мобилните, лично инициативните и пр... И – забележете добре - всичко това има потребността от “*високачествени!!!* социални отношения”. Според Кокинов, научните политики трябва да дават предимство на фокусираното финансиране на малък брой университети (и “щедро финансиране на малък брой, но изтъкнати учени”), децентрализиране на системите за научни звания и опростени процедури за научна кариера, подходящите научни свързвания в мрежи, отваряне на национално затворените проекти за финансиране. (“Докато не се въведе международна експертиза при оценката на проектите, ще останат съмненията за изграждането на кръг от овластени и ваимосвързани учени, които взаимно си

¹⁴ МОН не е приело поканата за участие в тази ключово важна конференция на НБУ от 2006 г.

¹⁵ *Критика и хуманизъм*. 2006, N 1, с. 363.

¹⁶ Пак там, цитирам с. 147 – 156.

раздават парите”; “международните оценители ще наложат международни критерии на нашата наука”).

3.3. Дали обаче **чуждите експерти, международните оценители** могат да наложат международни критерии на нашата наука? И как се създават тези „оценъчни критерии”? Могат ли да са универсални? И нима ролята на държавата и на националната научна общност трябва да бъде единствено да посредничат между оценителите и да посрещат експертите? И още един въпрос: защо така лесно се пренасят в научното поле техниките на „бенчмаркинг”, ефикасни във фирмения мениджмънт? Може ли една научна общност да бъде организирана като европейска фирма, прилагаща стандартизируеми техники за изчисляване на печалбата си или на ръста на производителността? И ако Центърът смята, че едно интернационално оценяване по-безпристрастно и обективно може да измери научната дейност, и ако моделите от природните науки и от организацията на промишленото предприятие важат с пълна сила и за социалните науки, то за какво “европейско измерение” и „европейска добавена стойност” на социално-научните изследвания всъщност всъщност става дума? Защо все по-силно звучи призивът “от контамплативни към „колаборативни аплайд ризърч” (или ако го кажем и на друг, български език – от съзерцателни към дружни приложни изследвания)”¹⁷?

Ще илюстрирам тоналността на този тип наративна схема с една международна експертиза - International Review Panel – върху българския Фонд научни изследвания¹⁸. Става дума за много интересна топ-експертиза на базата на интервюта с български експерти, направени през една седмица от месец юли 2006 г.. Международните проверяващи констатират, че по нашите земи няма нито аномалии, нито „добри практики” (*best practices*). В техния разказ ще отбележа главно начина, по който експертите си представят научната публичност, интернационализирането на науката и стандартизирането на индикаторите за оценка на научната дейност. Международните експерти препоръчват създаването на “центровете за екселанс”, както и това тематичните конкурси да поощряват формирането на консорциуми. Затова е добре проектите да се пишат направо на английски. Привилегирова се външното оценяване на проектите. Смята се, че едно „международното оценяване на проектите би трябвало да стане норма”. Тъй като „така нареченото вътрешно оценяване”

¹⁷ Въпросът е поставен и в изследването на Kuhn и Sven O. Remoe от 2005 г. на базата на спечелилите проекти от рамковите (4-та и 5-та) европейски програми. Вж. глава втора, посветена на промяната на мисленето и очакванията: как концептуализацията на т. нар. европейска добавена стойност (E V P) се отнася към формулиране на програмите и как това се изразява в документите, напр. в обявите за конкурсите и техните приоритети. В книгата специално се анализира и бенчмаркирането на европейската принадлежна стойност, т. е. EAV, което има за цел да служи за сравняване на изследователските интерпретации и дейности с тези на Комисията. Защото една от важните цели е “от съзерцателни до колаборативни приложни изследвания” и различни практики на включените изследователи подриват, разяждат (erode) раздлението между чисто и приложно изследване.

¹⁸http://www.minedu.government.bg/opencms/export/sites/mon/left_menu/europeintegration/info/national_science_fund_of_bulgaria.pdf

много често се опитва да избегне мъчителните следствия като закриването на една институция”¹⁹.

В тази експертиза също не се прави разлика между социални и природни науки. (В някои документи на високопоставени европейски фондации дори се казва, че трябва “да се трансцендира разликата между естествени и хуманитарни науки”. “Да се върви към стандартизация”!?) По въпроса за „влиянието на науката върху обществото и икономиката” международният екип твърди: “Впечатлението ни е, че общото значение на науката за развитието на българското общество, икономиката и благосъстоянието е недостатъчно ясно”. Затова препоръчва, с цел предизвикване на публичния интерес „рекламни кампании” (“publicity campaigns”) и убедителни стратегии за разпространение на научните резултати.

3.4. Всъщност от такава представа за научната дейност и публичността, от стратегиите и лозунгите за “деинституционализация” на науката се възползват успешно – и може би главно – някои **частни посреднически институти, неправителствени организации, фондации и пр.**, които най-добре са овладели новия клиширан език. В техните “publicity campaigns” всичко е според европейските мерки и предписания. Това са напр. фондации за регионални иновационни стратегии, за приложни изследвания, имат си и свои комисии за социална кохезия, както и за етични кодекси. Често тези посредници са части от големи международни консорциуми. (Някои леви мислители ги определят като еквивалент на мултинационалите.) Правят с лекота програми за определяне на научните приоритети, за проучване на “бъдещото развитие на науките и технологиите, икономиката и обществото” – с “цел да определят онези области, които ще допринесат за качеството на живота”. На един “първи етап” подобна фондация у нас се занимава с агро и медицински изследвания, но на втория етап си поставя задачата²⁰ “да се определят научните приоритети в другите две тематично области – „националната идентичност и културното наследство” и “информационните технологии”...²¹

Както се казва, всяка прилика с тукашни лица и събития е случайна. Защото не тази прилика е важна при описание на тази и другите типове “наративни

¹⁹ [Вж. Маја Врезник, 2006]. Според Монтлибер [de Montlibert, 2004], оценяването не може да става от инстанции, които са външни на научното поле. Според него при партньорските проверки не най-добрите учени знаят как да се “продадат”. Тук само споменавам проблема, без да го обсъждам. Свързвам го и с процеса, който след Бурдийо описвам като “деконтекстуализация” на науката. С това не искам да кажа, че не трябва да се правят опити за оценяване на качеството на научната дейност. Даже и някои привърженици на бенчмаркинга, който в “икономиката на знанието придобива нови измерения, защото интелектуалният капитал е в основата на съвременните иновационни процеси”, поставят въпроса за границите на този метод. Трябва да се вземе предвид - казват те - “за каква политика той е презначен, кои са потребителите на резултатите и какви са техните прерогативи за използване и управление на интелектуалния капитал” [Симеонова/Ангелов, 2006:113].

²⁰ Какъв размах! Обаче странно защо европейските партньори не питат в този случай (както изискват от Националния фонд към Министерството на образованието и науката) дали всъщност е налице административен и научен капацитет? И дали тази неправителствена фондация (някои от тях в симбиоза с държавата) ще издържи едно външно оценяване?

²¹ Цитатите са от една такава организация, която се самонарича в своите “publicity campaigns” “one of leading NGO” for “development of a modern knowledge based society”.

схеми”. По-важна е самата имплицитна представа за научна публичност. Смушаващо в последния тип наративна схема, казано накратко и поради това огрубено, е следното: Много подобни консорциуми имат претенциите да задават нормите за наука, да йерархизират изследователските приоритети, да оценяват проекти, вкл. в областта на социалните науки. Но същевременно нерядко те се ръководят от лица, които заявяват, че дейността им не е наука, а бизнес. От друга страна обаче същите лица печелят научни проекти от публичните фондове, финансиращи собствено научна дейност (и в същото време твърдят публично, че не трябва да се смесва правенето на “наука” с правенето на бизнес, с правенето на това, което “по света” се наричало изследователски бизнес...) ²².

3.5. Озадачен от подобни множествени противоречия в представите за добрите научни политики един от интервюираните анализира **“скандалния случай” в съседска балканска страна**. (Вероятно този тип разказ показва известно нездраво **предразположение към конспиративните теории, но е доста характерен** за времето на “прехода”, което описваме.) В неговата интерпретация на местните условия става дума за начина, по който подобни международни консорциуми печелят огромната част от програмното финансиране за научни проекти от национални академични фондации. Независимите учени, потенциални интернационални оценители (на чиято обективност, както казваха по-горе, се разчитало най-последно „да наложи международни критерии на нашата наука”) оказват силен символен натиск върху националните рецензенти. А и тези рецензенти контролирали фондации, които контролирали на свой ред влиятелни европейски институции, които пък отпускат парите на местната академична фондация, на която преди това са правили партньорска проверка или друга научна “услуга”....) Накратко, според този разказ символното насилие (оставяме в скоби прякото лобиране) се упражнява посредством дългите препоръчителни писма (които никой от местните научни оценители на проектите не е поискал); посредством дългите титли (от рода на “член на клуба на ...”, „носител на ордена на...”, „препоръчан лично от (напр. Солана); посредством предварително определените приоритети и предварително формулираните изисквания за наличие на “консорциум” (или на договор за партньорство с едни или други европейски държави), посредством простия факт на притежанието на нужния софтуер за ползване на изискуемите формуляри и знаенето на английски. И т.н. Според този колега маската на формално-рационални критерии за оценка често прикрива – не винаги, разбира се – “клиентелистки, патриархални, неформални и други отношения” или просто “бизнес интереси”. А на международните пазари на научни изследвания започват да играят все по-малко “играчи”, макар и контролиращи все повече региони.

²² Цитатът е по текста на Валентин Данчев в международното изследване, вж бел. № 6. Впрочем не всички участници в изследването споделят моя прочит на събрания материал, тръгващ от Бурдийовото „науката е в опасност и тя става опасна”. В. Данчев е предпочел да сложи друго мото на своя текст, от песен на R.E.M – „It’s the End of the World as We Know It... and I Feel Fine”.

С една дума - все по-малко на брой, но все по-големи научни холдинги раздават инвестиции на динамични, “флексибилни” МСнП (“малки и средни (научни) предприятия”) и стимулират индивидуалната мобилност на различни изследователи. Тези “консорциуми” разполагат и с картографирания²³ на изследователските центрове и човешкия капитал в съответния регион. За тях отказът от количественото измерване на научния потенциал и неговите компетенции е отказ от мобилност. Той е невъзможен.

3.6. По друг начин интерпретират количественото измерване на научния потенциал и изобщо „новите предизвикателства” самите социални учени от държавно финансираните академични институти. Ще цитирам статия за един от документите на научните политики – правилата за атестацията на научния персонал. Атестацията се разглежда като “основен инструмент за научна политика и стратегия”. (Тя моделира желания профил на учения, като санкционира положителното и отрицателното, като отразява институционалната идентичност и адаптацията към “натиска на времето”²⁴.) Авторът на статията поставя въпроса “не предполагат ли стремително променящите се в наше време глобални и национални реалности съответните корекции в конструкциите на институционалните идентичности, а заедно с тях и нови системи на научни приоритети, както и нов подход към организацията на науката?”. Той констатира промени („напрежения в дисциплинарната структура на науката”, натиск за отказ от идеята за “чистата” научно-изследователска академична институция), но защитава тезата, че академичната наука от този тип няма да се маргинализира, а напротив. Авторът се позовава на “световните тенденции”. Според него това не значи обаче, “че тези институти не се нуждаят от добре отмерена организационна реформа”. По въпроса за типа експертизи, които учените от академичните институти произвеждат и въпроса за конкуренцията с приложните изследователи от „агенциите”, авторът смята, че става дума за два принципно различни типа експертна територия и времеви режим – *експертизите на агенциите са експресни, не познаващи широки научни стандарти*. Освен това адресатите на тези експертизи са различни – агенциите са насочени към националните политически и бизнес елити, докато адресат на

²³ Напр., *The Human Capital Committee* на SSRC прави изследване за идентифициране на този „нов вид професионалисти, от които има глобална потребност”²³. В него има част и за България. Анализът на подобни „карти” е интересна тема. За нас тук е важно това, че идентифицирането на места и имена, изключването на някои „места” и т.н. е част от онзи процес на прокаране на „мистични демаркационни линии”, които стават природа, стават Картата на българския „нов научен потенциал”. В опита да разбере какво и къде са т. нар. *think tanks* в България цитирам и други такива „карти” (напр. финансираната от международни фондации и осъществена през 1999 г. от Economic Policy Institut, с автор Л. Сирков). Може би защото е публикувана с подкрепа на програма PHARE и Фондация за развитие на гражданското общество, за такива са обявени 50 неправителствени организации, някои от които наистина са „тинк – танкове”, но други са само политически движения, като Екогласност или обикновени дружества за защита на правата. Едва ли може да бъде наречен тинк-танков институт фондация, която е заявила поле на дейност “консултации, иновации, международно сътрудничество” (фондация “Еврика”); или клубът МЕНСА, чийто “главен” (!) приоритет се оказва да бъде “партньор на Българско радио и Българска телевизия”, да “имплементира идеите на Едуард де Боно за латералното мислене” и пр. [Деянова, 2008].

²⁴ [Горнев, 2006: 279 – 289].

академичните експертизи е интернационалният и националният научен елит (плюс интересуващата се от социална наука публика). Агенциите, според това много широко разпространено мнение са свързани с извивките на ежедневието и гребена на медийната вълна (“платени и обичани от медиите”), докато социалните учени от БАН имат акумулиран престиж в интернационалната общност²⁵. Затова в “новите условия това е най-благоприятната дейностна ниша за оптимална адаптация на академичния тип социален учен към променящата се среда”.

3.7. Някои от младите изследователи коментират обществото на институционализираната мобилност, на институционализирането на индивидуализацията (казано по Улрих Бек) или на „индивидуалния човешки капитал” („появата на световен пазар на човешки капитал от високо равнище”, за което вече стана дума във втората част) и шансовете за мобилност и “поливалентност” така: “Важното е да не избереш да работиш с лузъри... зависи от мрежата, в която си се формирал като теренист... Тогава е супер. Днес си в Лиеж и помагаш за правенето на един музей в бивша фабрика, утре – питаш за търговията с органи в Бенин”. (Примерът е от разговора ми с френски постдокторанти, но може да се намерят еквивалентни: “Мога да ти продавам прах за пране, мога да ти направя и “стратегия за национална идентичност”. Или “Наука? Много извинявай, но каква наука искаш? Клиентът се интересува от качеството на моркова и от неговата цена, а не какъв метод за развъждане на моркови си употребил.”²⁶ “Какво изследваш - дали хората харесват Кока-кола или (президентът – б.м.) Жельо Желев методически няма кой знае каква грамаданска разлика”.

В компетентен коментар на “Докторантските програми за бъдеща Европа, основана на знание”, на “идеологията” за мобилността и generic skills, широкоприложимите, общоприложимите умения (“именно тези умения имат най-силно отношение към развитието на силна икономика на знанието”!), се цитира следната представа за стремежите на учения: “За да е щастлив човекът на науката, той трябва да разполага с поне две от четирите “п” – payment, prestige, pleasure and political support”²⁷.

²⁵ Има много добри публикации по историческа социология на социалните науки и в частност аналитично-критични изследвания, които са изучавали импакта на европейските научни програми (и на други чужди проекти за институционални реформи) върху българската наука. Ценен е направеният от Румен Аврамов анализ на програмата PHARE ACE Community Action for Cooperation in the Field of Economics. Съществувала между 1999 г. и 2001 г., разпределила 59.5 милиона екю, с 1312 участника, като от тях 919 идващи от страните на Централна и Източна Европа (българите са 133 участници). Изводите на този авторитетен български изследовател за срещата (“асиметрична”!) между западните и източните икономисти, между западното и източно икономическо знание са песимистични. Български коментар на споменатото изследване на Кун и Ремие е направила Светла Колева. В критичен дух авторката поставя въпроса за границите на политическото администриране на интернационализацията и интердисциплинаризацията (и приложността, ако добавим третото измерение на т. нар. *европейска добавена стойност!*) на науката.

²⁶ Цитирам по смисъл – следователно неточно – интервю, правено от Деян Деянов, вж. по-точно в [Деянова, 2008].

²⁷ [Критика и хуманизъм, 2006:163].

Другояче казано, става дума за ситуация, в която достъпът до социални капитали (до мрежата на печелившите²⁸ „мрежи“) става значим фактор за стратифициране. Това е много по-видимо в страни като България, където, както стана въпрос по-горе, не съществува връзка между качеството на университетската диплома и пазара на труда.

3.8. Тук не мога да не спомена дискурсивната стратегия на т.нар. think tanks, експертите от независимите институти, с много силно медийно влияние, наречени от Иван Кръстев „фабрики за аргументи“ (или още „невидимата ръка на прехода“, удържаща поетата посока на реформите). Понякога ги смятат за „нова класа“, но това определение не е съвсем уместно, защото те са доста хетерогенна и ставаща все по-хетерогенна група. (Не е странно, че някои от представителите на старата академия не разпознават тези диференциации и не ги признават.) Някои от тези независими институти никога не са произвели аргументи за публичните реформи, а са били и остават по-скоро консултационни фирми или институти за пропаганда. А други от тях са успели да осъществят висококачествени проекти, „да предефинират отредените им роли“ и, както казва Румен Аврамов, едновременно да обогатят социалните науки и да разградят модела на учения-държавен чиновник²⁹. Те имат други утопии за социалните науки на бъдещето. Една от тях Иван Кръстев описва в предговора си към сборника от текстове на сътрудници на Визеншафт колеж, Берлин *Под линия*. Той смята това издание за екзистенциален и политически манифест. Манифест на една научна „интерзона“ (самата тя дефинирана като „места, където културата се предоговаря и трансформира в местно знание в зависимост от стратегиите и интересите на локалните актьори“³⁰). Авторът се идентифицира с онези, „които спорят с истините на своите дисциплини и са готови да се изправят срещу собствените си предразсъдъци“. Той вижда проекта си като „носталгия по бъдещето“ (тъй като „самата възможност да мислим бъдещето се оказва проблематизирана в новия постутопичен свят“)³¹.

²⁸ „Загубили“ и „спечелили“ от процесите на промени след 1989 г. е основна опозиция не само в картината на света на обикновените хора, но и в много социологически изследвания. Така напр. изследването от 2002 г. „Състоянието на обществото“ на ЦЛС констатира, че в „българското общество липсва модел, език, с който да се говори за успеха, липсва социално приемливо признание за него. Ето защо дори и групи, които реално се справят добре в живота, започват да гледат на себе си през очите на губещия, а песимизмът се превръща в трайна социална нагласа.“ [Състоянието на обществото, 2002:48].

²⁹ [Аврамов, 2004: 311 – 361].

³⁰ Струва си да се обмисли и още една изключително интересна теза, свързана с горните, с която Кръстев се съгласява: не алтерглобалистките движения, а икономическата логика на глобализацията ще запази местните езици, защото транснационалните кампании няма да имат време за превода, а ще рекламират продуктите си на езика на потребителя. (По-добре е проектите да се пишат направо на английски, както констатира вече цитираната експертиза за Фонд научни изследвания в България.) Но пък, от друга страна, това ще има „цена“, защото транснационалите – или научните консорциуми, ако се върнем на интерзоната, която нас ни интересува в този текст - ще контролират езиковите стандарти; добър и симптомален е и детайлът в предговора на Кръстев - не Министерството на образованието, а спел чек-ът, инсталиран в компютъра ще решава дали република се пише с главна буква.

³¹ „Полето под линия е политическа институция, където се заселват идеи, които „не са готови да въведат в доброто общество на надлиннето“. ”Именно в полето под линия те изразяват

Патосът на този тип представа за науката на “следващия век” е срещу тези, които не разбират, че “реалното знание не е възможно, ако разнообразието не е в самия процес на производството на знание”; че „не отговорите на локалните са различни, а въпросите са различни”. Но още и срещу онези, които “са превърнали завръщането в Европа в своя национална идеология”. Т.е. това е издание срещу българския “радикален провинциализъм”³².

4. Заключение

По време на една от изследваните от нас дискусии на БСА за публичната релевантност на социологията – дискусията между социолозите и политиците – се въведе темата за ролята на социолога за т. нар. “социален одит”. Защото – казваха “публичната политика се базира на аналитично отношение към света на базата на най-разумното решение”. Предложението беше “да се институционализират такива инструменти”: “мониторинг на правилни политики, добри практики, т.е. социален одит”. Доколкото “дълг на социологическата гилдия е да поддържа професионалните стандарти на хората, които правят тези социални оценки”.

Защо одит? Социален одит? Защо “бенчмаркинг на научната дейност”, “държавни НПО”, “бизнесът и обществото”, “децентрализация на науката, контролирана от МОН” “държавна де-регулация”, “централизирана диверсификация на дисциплините”, “в Лиеж и Бенин”, “поливалентни изследователи, които могат хем да промовират прах за пране, хем да направят стратегии за национална идентичност” (представяни на публиката ту като „социолог”, ту като „политолог”, „културолог”, „антрополог”...), защо мечтата за “висококачествени отношения” версус „академични динозаври” и социолози-бизнесмени... Защо тези и множество други чудати съчетания, класифицирания и имена на нещата изпъкват в горните разкази?

Опитвах се в тях да проследявам подобни привидни странности и парадокси на трансформиращото се и ускорено фрагментаризиращото се академично поле³³. Да покажа, че то на свой ред също се одитира и в него се въвеждат „best practices” – остойностява се мобилността на изследователите и техният индивидуален капитал, калкулират се човешките ресурси на поливалентните „епистемични общности”, ценят се практичните „policy продукти”, стимулират се „широкоприложимите умения” на докторантите... Опитвах се да проследя различни форми на деконтекстуализацията и детериториализацията, на все по-видимото и ускорено привилегироване на пазарната рационалност и на разграждането – “наред с модела на учения-държавен чиновник” - и на други по-значими колективности (които обаче биха се оказали потенциално препятствие пред логиката на лесното приватизиране на научните институти т.е. на публични, а не индивидуални капитали).

отношението си към интелектуалната общност, в която са родени или изтезавани техните идеи.”)

³²“Радикалният провинциализъм, превърнат в национална интитуция е голямото проклетие на интелектуалния ни живот. Той се въплъщава във възторжен еклектизъм, неоспорван европоцентризъм и любов към конспиративните теории”.

³³ Тази фрагментация съм описала в *Мрежите на прехода*, най-вече с. 402 – 405.

Мисля, че не е маловажно това разчитане на подобни симптоми за “деинституционализация на науката”, съпътствана от привилегироването на нови мрежи и консорциуми, на де-дисциплинализирани и мобилни изследователи, вярващи в стандартизацията на знанието и в рационалната, одитируема, фирмена организация на научния труд. Защото ние сами, без да си даваме сметка, „прибавяме своята собствена сила към другите отношения на сила, които привилегирват спешното реагиране на пазара” [Bourdieu, 1998], на пазара на знаниевите услуги и пр.

Без съмнение **има и други тенденции в това поле, което изследваме, има и контра-симптоми.** Но това, което Бурдийо описва като „*хистерезис*”, т.е. крайна форма на алодоксия, разпадане на онтологическото съучастничество между хабитата и хабитуса на учения, на координацията между позиции и символни светове, разпадането на самите символни светове е забележимо. Затова в българските дебати фрагментаризицията, дори атомизацията и “хаосът” бият на очи. И трудно се дебатира правото на вход в научното поле, правото на разполагаемост с капитала на дисциплината като колективен капитал. В едно и също интервю се казва, че държавата се разпада, но и че доминират централизираните интервенции при организация на науката. В почти подобна ситуация се твърди - от много близки помежду си, вкл. парадигмално, колеги, че “има стандарти за добри изследвания само там, където има чуждестранни колективи или чужди изследователски поръчки, тъй като те си носят стандартите и изискванията” и че “тези чужди изследвания ни депрофесионализират и ни карат да правим халтура”. Причините за това разцентриране на погледите, за новите кентаврически съчетания и новите разчленявания и съчеленявания на научните общности, за новите привидни парадокси са друга тема (изследвана отчасти от моите колеги в съвместното изследване, както и от други колеги). Във всеки случай не твърдя, че всичко идва от наистина силният идеологически императив *Turning Science into Business* (ако използваме заглавието на едноименното издание от 2003 г. на ОСИР). Но глобалните лозунги са силни. Одитът, бенчмаркингът и прочее ранжирания на човешки и други ресурси са мощни форми, които свързват глобалното и локалното. Глобализацията е форма, форма на организация, подчертава антроположката Е. Дън, изследвала приватизацията на предприятие от голяма транснационална кампания в постсоциалистическа Полша. В своя великолепен анализ на връзката между одита и корупцията, тя обяснява защо одитът не създава хомогенност, а напротив - разлики. Той е основна форма, чрез която се случва диференциацията. Зад привидната неутралност и обективност на цифровите операции възникват нови жизнени форми, при което самите индивиди стават „одитори на самите себе си” (това ги прави годни за измервания, но и за обучение). Ала локалните работници имат различно отношение към рационалната мяра, наложена от одита и от свързаните с него факторни измервания на човешките ресурси. На “неправилно” измерените всичко това се привижда като корупция. Корупцията – казва Дън - е въплъщение на вградеността – на транзакциите, които стават в мрежи, чрез мрежи (впрочем не е случайно изискването за “неформални предимства” на съответните проекти). Полските работници не са оспорвали, разбира се, самата приватизиция, а начина, хората, чрез които е станало това.

Същата историята се повтаря и в други страни, и в други сфери. И затова си струва да търсим причините и следствията на „капитализирането на знанието” и новите „фигури на академичното безсънтелно” и сегментации, които го съпътстват.

ЛИТЕРАТУРА

- Бурдийо**, П. 1993. *Казани неща*. С., УИ“Св. Кл. Охридски”.
- Бурдийо**, П. 1997. *Практическият разум*. С., ИК "Критика и хуманизъм".
- Бурдийо**, П., Л. **Вакан**. 1993. *Въведение в рефлексивната антропология*. С., ИК "Критика и хуманизъм".
- Вебер**, М. 1998. *Смисъл и ценност*. съст. К. Коев, С., ИК „Критика и хуманизъм”.
- Ганев**, Г. 2005. „Връзката между оценката за корупционната среда във висшите училища и представата за пазара на труда”, В: Димитров, Г., П. Кабакчиева и др. *Антикорупция/антиобразование. Изследвания върху корупцията във висшето образование в България* С., ИК”Изток-Запад”, с. 125 – 132.
- Горнев**, Г. 2006. За идентичността и стратегията на Института по социология. В: *Социологически проблеми*. № 1-2, с 279 – 289.
- Деянова**, Л. 2008. „Полето на общественото мнение между „фабриките за данни” и „фабриките за аргументи”. В: *Мрежите на прехода*. С., ИК „Изток-Запад”, с. 375 – 408.
- Димитров**, Г., П. **Кабакчиева** и др. 2005. *Антикорупция/антиобразование. Изследвания върху корупцията във висшето образование в България*. С., ИК Изток-Запад.
- Колева**, С. Социология, интердисциплинарност и интернационализация на научното познание – предсмисляне на границите. В: *Социологически проблеми*, 2007, № 1-2, с. 72-85.
- Кокинов**, Б. 2006. В: Критика и хуманизъм, № 1 (21), с.147.
- Кръстев**, И. 2001. *Под линия. Социалните науки и другият век*. Център за либерални стратегии, С., Факел Експрес.
- Медии и преход**. Съст. Лозанов, Г., Л. Деянова, О. Спасов. 1999. С., Издание на Център за развитие на медиите.
- Мочник**, Р. 2006. Предаването и производството на знанието в съвременния университет. *Критика и хуманизъм*, 2006, № 1 (21), с. 169-175.
- Симеонов**, П. За публичната релевантност на социологията, дискусии на БСА, публикувани в сп. Социологически проблеми.
- Симеонова**, К., Г. **Ангелов**. 2006. В: *Стратегии...*, № 3, с.113.
- Състоянието на обществото*. 2002. Изд. на Институт Отворено общество, с. 48.
- Чалъков**, И. 2008. *Мрежите на прехода*. С., ИК „Изток-Запад”.
- ABELARD**. 2003. *Universitas calamitatum: Le livre noir des réformes universitaires*. Bellecombe-en-Bauges, Editions de Croquant.
- Avramov**, R. 2004. Notes on Economic Science in Bulgaria. In: “East” – “West” Cultural Encounters., S., Iztok Zapad ed., p. 311 – 361.
- Bourdieu**, P. 1984. *Questions de sociologie*. Paris, Minuit.
- Bourdieu**, P. 1998. *Contre-feux. Propos pour servir à la résistance contre l'invasion néo-libérale*. Paris, LIBER - Raisons d'agir.
- Bourdieu**, P. 1998a. *La domination masculine*, Paris, Le Seuil.
- Bourdieu**, P. 2002. *Questions de sociologie*. Paris, Minuit.
- Bourdieu**, P. 2002. “Espace sociaux et genèse des ‘classes’”. In: *Language et pouvoir symbolique*. с. 293 – 323.
- Bourdieu**, P. 2002a. *Science de la science et réflexivité*. Cours du Collège de France 2000-2001. Paris, Raisons d’agir Editions.
- Bourdieu**, P., L. **Wacquant**. 1998. Sur les ruses de la raison impérialiste. In: *Actes de la recherche en sciences sociales*. N 121-122, mars.
- Breton**, G., M. **Lambert**, dir. 2003. *Globalisation et université*. UNESCO/Les Presses de l’Université Laval.
- Breznik**, M., R. **Mocnik**. 2006. Research policy in practice. In: Breznik, M. *The Humanities and the Social Sciences on the peripheries – sciences or technocratic instruments*.
- Dezalay**, Y., Br. **Garth**. 1998. Contribution à une sociologie du néolibéralisme. In: *Actes de la recherche en Science Sociales*. p. 3-21.

- Dunn**, El. 1999. Audit, Corruption, and the Problem of Personhood: Scenes from Postsocialist Poland. In: *Negotiated Universals* (Wolf Lepenies, ed.), p. 127-145.
- Duval**, J., J. **Heilbron**. 2006. *Les enjeux des transformations de la recherche ARSS*. N 164, p. 4-9.
- Garsia**, S. 2007. L'Europe du savoir contre l'Europe des Banques? La construction de l'espace européen de l'enseignement supérieur. *ARSS*, N 166-167, p. 80-93.
- Gibbons**, M., C. **Limoges**, H. **Nowotny**, S. **Schwartzman**, P. **Scott**, M. **Trow**. 1994. *The new production of knowledge: the dynamics of science and research in contemporary societies*. London, Sage.
- Gibbons**, M. 1998. *L'enseignement supérieure au XXI siècle*. Banque mondiale.
- Gibbons**, M. 2003. L'avenir de l'enseignement supérieur dans un monde globalisé. In: Breton, G., M. Lambert, dir. 2003. In: *Globalisation et université*. UNESCO/Les Presses de l'Université Laval.
- Gingras**, Y. 2002. Les formes spécifiques de l'internationalité du champs scientifiques. In: *Actes de la recherché en Sciences Sociales*. N 141-142, mars.
- Guilhot**, N. 1995. La science politique et la transition démocratique à l'Est. *Future antérieure*. N 1.
- Kuhn**, M., S. **Remoe**. 2005. *Building the European Research Area. Socio-Economic Research in Practice*. New York, Peter Lang Publishers.
- Merrien**, Fr.-X. 1999. La nouvelle gestion publique: un concept mythique. In: *Lien sociale et politique - RIAC*. N 41, Printemps, p. 95-103.
- Milot**, P. 2003. La reconfiguration des université selon l'OCDE Economie du savoir et politique de l'innovation'. In: *Actes de la recherche en Sciences Sociales*. N 148, juin.
- Montlibert de**, Ch. 2004. *Savoir à vendre, L' enseignèment supérieur et la recherche en danger*. Paris, Raisons d'Agir Editions.
- Musselin**, Ch. 2008. Vers un marché international de l'enseignement superieur? In: *Critique internationale*. N 39, p. 13-23.
- Naidoo**, R., 2004. Fields and Institutional Strategy: Bourdieu on the Relationship between Higher Education, Inequality and Society. In: *British Journal of Sociology of Education*, 25 (4), p. 457-471.
- Panayotopoulos**, N. 2005. Le champ sociologique grec et la domination symbolique internationale. In: *Regards sociologiques*. N° 12.
- Redéfinir l'enseignement tertiaire**. 1998. OECD.
- Ringer**, Fr. 2003. La ségmentation des systèmes d'enseignement. Les réformes de l'enseignement secondaire français et prussien, 1865-1920. In: *Actes de la recherche en sciences sociales*. 149, p. 6-20.
- Shinn**, T. 2002. Nouvelle production du savoir et triple hélice. In: *Actes de la recherche en Sciences Sociales*. N 141-142, mars.
- Schultheis**, Fr., M. Escoda et al, 2006. *L'inconscient académique*. Raison d'Agir.
- Wacquant**, J. 1999. *Les prisons de la misère*. Paris, Raisons d'agir Editions.
- Vinokur**, A. (ed) 2007. *Pouvoir et financement en education*. Paris, L' Harmattan.

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

ДЕЦАТА ОТ РОМСКИ ПРОИЗХОД В ЗАДЪЛЖИТЕЛНОТО СРЕДНО ОБРАЗОВАНИЕ: ИНТЕГРИРАНИ И СЕГРЕГИРАНИ УЧИЛИЩА

МАЙЯ ГРЕКОВА

Maya Grekova. CHILDREN OF ROMA ORIGIN IN MANDATORY SECONDARY EDUCATION: INTEGRATED AND SEGREGATED SCHOOLS

The need of “integration of minorities/Roma minority” stems out of the indisputable fact that Bulgarian society is disintegrated insofar as there exist individuals who are isolated due to their real or ascribed group (ethnic) identity acquired by them with the very act of birth. I consider educational integration one of the main components of the process because of the opportunities of secondary education and Bulgarian municipal schools to provide a space where it is possible to accomplish an interaction among children of diverse ethnic origins and mother tongue which creates an opportunity for overcoming negative attitudes and prejudices towards the ethnically different individual. Despite all critiques towards the documents passed by the Bulgarian government in the recent years, towards the formulations and appellations they contain, we cannot deny that there is a substantial normative base in existence that should provide a framework of the process of integration that is recognized as a necessity and, more particularly, of the process of educational integration of Roma. However, this process is still considered a private matter and not a problem of the Bulgarian society in general and for that reason the activities within the field of “integration” continue to give unsatisfactory and even counteractive results.

Очертаването на основните проблеми на децата от ромски произход в българското училище, се основава на следните ръководени от мен изследвания през последните осем години:

- „Мониторинг на процеса на образователна интеграция на деца и ученици от ромски произход (пилотен проект в Монтана и Кърджали)”, С.Е.Г.А., 2008-2009.
- „Малцинства в града. Ромите в София: от изолация към интеграция”, Катедра Социология, „Изследователски център по социални науки”, финансиран от МОН, 2007-2008.
- „Идентифициране на критичните за образователната десегрегация проблеми (проведено в три български града)”, Университетски център за интеркултурно образование с ромско гражданско участие, 2007.
- „Мониторинг на изпълнението на Национален план за действие – Десетилетие на ромското включване (проведен в шест български града)”, С.Е.Г.А., 2006-2007.
- „Социалната интеграция на младите роми” (*Dialogue Development*), 2000-2001.

1. Предпоставки

- Твърдо поддържам необходимостта от интеграция на малцинствата и в частност на ромите;
- Категорично не приемам разбирането за интеграция, при което активността и съответно отговорността за реализацията на процеса на интеграция се прехвърля на малцинствените групи, в частност на ромите, които трябва да станат като нас, за да бъдат приети в българското общество;
- Необходимостта от „интеграция на малцинствата/на ромското малцинство” произтича от безусловния за мен факт, че **българското общество е дезинтегрирано**, доколкото в него съществуват индивиди, които са изолирани заради своята реална или приписвана групова (етническа) идентичност, придобивана от тях с акта на раждане;
- Ето защо „интеграция на малцинствата/на ромското малцинство” разбирам като двустранна активност за реализация на процеса на:
 - Разчупване на доминиращия етнически определен модел на социални взаимодействия в българското общество;
 - Рушене на предразсъдъци за етнически различия, на стереотипи на отнасяне към него, на очаквания за неговите действия;
 - Преодоляване на етнически обусловено неравенство във възможностите за образование, трудова реализация, местожителство, здравеопазване, участие в местната власт.

Трябва да имаме предвид обаче, че ако последният елемент се откъсне от предходните два елемента, действията по т. нар. процес на интеграция постигат противоположен на замисъла резултат - усилват и без това силния негативизъм на българите към ромите, а в областта на образованието отключват процес на вторична сегрегация.¹

- Ако си представим, че е възможно протичането на така разбран процес на интеграция, то той би завършил, когато и доколкото етническият произход (идентичност) престане да бъде основание за групова изолация, отпадне като значимо определящ индивидуалната съдба фактор. Тогава бихме могли да твърдим, че обществото (българското общество) е интегрирано по отношение на етническото своеобразие: не защото всички сме „станали еднакви” и не защото сме „забравили етническата си специфика”, а **защото етническата специфика не предопределя взаимното ни разпознаване и взаимното ни отнасяне**;
- Разглеждам образователната интеграция като един от основните компоненти, поради възможностите на задължителното средно образование и на общинските български училища да предоставят **пространство, в което да може да се реализира взаимодействие**

¹ Като „вторична сегрегация” определям процеса на възникване на сегрегирани „ромски” училища извън ромските квартали в резултат на изтегляне на български ученици от тях, което от своя страна е предизвикано от не добре осмислена и/или не добре провеждана политика на десегрегация на ромските училища в ромските квартали. Този термин употребявам още от 2004 г. при идентифицирането на процеса по време на провеждания от мен вътрешен мониторинг на изпълнявания от КЕЪР Интернешънъл България подкомпонент по проект „Интеграция на ромското население” [ФАР ВГ0104.01].

между деца с различен етнически произход, с различен майчин език, за да е възможно да се преодоляват негативните нагласи и предразсъдъци към етнически различия;

➤ Поради особеностите на начините, по които влизаме в социални взаимодействия (влизайки в тях вече имаме представа за другия и очаквания за неговото поведение, а със самото това той вече не е за нас „друг“, а определен, предвидим, „познат“ индивид от определен вид), **възможностите за разчупване на културните (етническите) представи, очаквания и стереотипи са до голяма степен в образованието.** Поне в три аспекта:

- В съдържанието на учебния материал – така че да се получи знание за различните културните традиции, за човешките различия изобщо и за тези, които съществуват в света около нас и ние безвъпросно подвеждаме под определен вид;
- В начините на преподаване – така че да е възможно разпитване и осмисляне на човешките различия, както на „нашите“, така и на „другите“;
- В начините на отнасяне към децата, разпознавани/идентифициращи се като принадлежащи на „друга“ етническа група от страна на учителите – така че да е възможно проблематизиране на видимата страна на етническото различие и поставяне под въпрос на предадените ни представи за другите и очаквания към тях.

Тези три аспекта е необходимо – ако съзнателно се търси възможност за разчупване на етническите (културни) представи, очаквания и стереотипи – да се реализират неотделимо един от друг така, че да създават необходимите условия за формиране едновременно и на съзнание за уникалност, и на откритост към уникалността на другия.

И като обобщение: убедена съм, че основната **възможност** за промяна в негативния образ на ромите в България и на нагласата на българите за избягване на взаимодействие с тях е **училището именно като национална образователна институция**, която по определение е достъпна за всяко дете, независимо от неговите индивидуални особености и/или груповата принадлежност, а по закон трябва да обхваща всички деца до 16 годишна възраст.

2. Малко фактология

На 2 април 1999 г. българското правителство приема „Рамкова програма за равнопоставена интеграция на ромите в българското общество“ и се създава Национален съвет по етническите и демографските въпроси (през 2004 г. преименуван в Национален съвет за сътрудничество по етническите и демографските въпроси). В Управленската програма на правителството на Република България (2001 г.) „Хората са богатството на България“ има раздел „Интеграция на малцинствата“, разработва се „План за действие за изпълнение на рамковата програма за равнопоставено интегриране на ромите в българското общество за периода 2003-2004 г.“. От 1 януари 2004 г. влиза в сила Закон за защита срещу дискриминацията. На 2 февруари 2005 г. РБългария се присъединява към Десетилетието на ромското включване.

Междувременно се приемат цяла поредица от документи, насочени към „интеграция на малцинствата/на ромското население” [Вж. най-важните сред тях в Литература *Документ*]. В сферата на образованието ключовите документи са: „Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства” (2004) и „Национален план за действие – по изпълнение на Стратегията за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (2004/2005 – 2008/2009 учебна година)”.

В приетата през 1999 г. *Рамкова програма за равнопоставено интегриране на ромите в българското общество* основните моменти в сферата на образованието са:

- Десегрегация на ромските училища;
- Премахване на практиката нормално развити деца от ромски произход да бъдат насочвани към специални помощни училища;
- Противодействие на проявите на расизъм в класната стая; осигуряване на възможност за изучаване на ромски език в училище;
- Подготовка на кадри с висше образование;
- Програми за ограмотяване на възрастни роми.

В приетия от Министерския съвет на 6 октомври 2003 г. „План за действие за изпълнение на рамковата програма за равнопоставено интегриране на ромите в българското общество за периода 2003-2004 г.” за пръв път се появяват **„приемните” училища**. Става ясно, че **някои** училища и детски градини ще се превърнат в „*приемни*” (друго название на тези училища/детски градини е „*интегрирани*”) за ромските деца и ученици. Казва се: „*Идентифициране на приемните учебни заведения извън ромските квартали и разработване на модели за прием с въвеждане на показатели за смесване на ромските деца с другите им връстници*”. Това, което е като че ли неотменна характеристика на модерното училище - съвместно обучение на деца с различен социален произход - се превръща в характеристика на някои училища (и детски градини). В тях ще се приемат **и ромски деца**, там те ще се „смесват” с „*другите им връстници*”. Казва се още: „*Осигуряване на транспортирането на ромските деца до интегрираните училища, при необходимост*”; „*Квалификация на учителите в приемните училища за работа с ромски деца и техните родители в условията на мултиетнична среда и подготовка на помощници на учители*”; „*Подпомагане деца и ученици от социално слаби ромски семейства и подобряване на материалната база на интегрирани детски градини и училища*”; и т.н. Видно е, че в тези документи е заложена възможността за възникване на определени проблеми, които в следващите години станаха реалност: има приемни училища, но има и други – (нормални) училища; при необходимост ромските деца се „транспортират”, а българските не; и т.н. Това, което в документите се нарича приемно/интегрирано училище на всекидневен език доби наименованието **циганско училище**.

В приетата „Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства” (утвърдена от министъра на образованието и науката през юни 2004 г.) вероятно поради пределно общо формулираните цели – напр. „**Стратегическа цел 1:** Гарантиране правото на равен достъп на децата и учениците от етническите малцинства. **Стратегическа цел 2:** Съхраняване и развиване на културната идентичност на децата и учениците от етническите

малцинства.” и т.н., приемните училища се появяват само при изброяването на „специфични стратегически цели – 1. За децата и учениците от ромското малцинство”. Казва се: „1.1. Пълноценна интеграция на ромските деца в етнически смесени групи в детски градини и на учениците от ромски произход в класове със смесен етнически състав в училища (приемни) извън ромските квартали. 1.2. Подобряване на материално-техническата база на интегриращите (приемните) детски градини и училища и подобряване качеството на обучение в тях” и т.н.

Тук не е необходимо да оглеждам внимателно всички документи. Независимо от всички критики към присъстващи в тях формулировки и наименования, няма как да не признаем, че през последните години е създадена значителна нормативна база, която би трябвало да осигурява рамката на заявявания като необходим процес на „интеграция на малцинствата” и в частност – на образователна интеграция на ромите. Но този процес продължава да се мисли като частен проблем, а не като проблем на българското общество, поради което действията в полето на „интеграцията” продължават да пораждават незадоволителен и дори противоположен на търсения резултат.

3. Какво се случва в българското училище?²

Не подлежи на съмнение, че до скоро (средата на 90-те години на ХХ век) не се забелязваше съществуването на „цигански” училища в България. Не че ги нямаше, но тяхното съществуване се свързваше с наличието на обособени ромски квартали/махали в почти всички големи български градове и доколкото записването на децата в начално/основно училище се обвързваше с местоживеенето им (нормативно санкционирано или прагматично), нямаше никакъв особен проблем да се твърди: да, има училища, в които преобладават децата от ромски произход, но това е така, защото те се намират в кварталите, където живеят роми; има такива квартали, защото ромите предпочитат да живеят сред себеподобни – за тях роднинската връзка е много силна. Негласно се признаваше, че по правило в тези училища образователният процес е на по-ниско равнище защото там отиват учители, които другаде не си намират работа (в някои периоди – по разпределение); защото ромите не ценят образованието и съответно – децата-роми не ги влече ученето.

Няма да се впускам в подробности около това как точно съществуването на „цигански” училища се превърна в проблем, но трябва да подчертая, че той все още **не се мисли като проблем на българското общество** и на образователната институция като такава. Много по-лесно е той да се „локализира” в спецификата на ромската „култура”. Още повече, че покрай проблематизирането на съществуването на „цигански” училища „забелязахме” и съществуването на „смесени” училища. Следователно, винаги е имало училища/класове, в които учат по едно-две ромски деца – това са „децата на

² Съдържателно близки до следващото по-нататък изложение са лекцията ми „The ‘Educational Integration’ of Roma Students” (в рамките на организираната от Философски факултет на СУ „Св. Климент Охридски” през юни 2006 г. международна лятна школа „European Integration and Public Politics”) и статията ми „L’intégration éducative des jeunes Tsiganes en Bulgarie” [*La nouvelle Alternative*, 2006, Vol. 21, No 71, décembre]. През тези две години нищо съществено не се е променило, освен че очертаните през 2006 г. проблеми са се задълбочили.

цивилизованите/интегрираните роми”, децата на онези, които ценят образованието, които искат „децата им да не се отличават от българчетата”. Тогава е много лесно да се появи и следващото „разрешаващо” проблема твърдение: няма пречки децата с ромски произход да учат в български училища. Ако те продължават да учат в училищата в ромските квартали, това е, защото техните родители са решили така. А техните родители продължават да предпочитат тези училища, защото им е по-близо, по-удобно, свикнали са и т.н. до традиционното „за тях образованието не е ценност”.

- **Десегрегационни проекти**

От 2000 г. в шест български града – Видин, Плевен, Монтана, Сливен, Хасково и Стара Загора – от 2003 и в София, а от 2005 и в Пловдив, различни (ромски) НПО започват работа по т.нар. десегрегационни проекти, финансирани от Отворено общество-Будапеща.

Същността на проектите е, след договаряне между неправителствена организация и директори на училища с посредничеството на дирекция „Образование” на съответната община, да се „извеждат” определен брой деца от сегрегирани ромски училища така, че в съответните паралелки на училищата да се оказват по 2-3 ученика от ромски произход. Това извеждане на учениците-роми става с автобус, който ги взема от ромската махала, извозва ги до съответните училища и ги връща след учебните занятия. Във всяко училище остава по един медиатор/наставник от ромски произход, който е на разположение на всички учители, в чиито класове се обучават ученици-роми. Той/тя има задължението да осигурява посещението на учебните занятия от учениците, да подпомага връзката между учителите и родителите-роми и да съдейства за разрешаването на всякакви ситуации – по искане на учителя.

Като цяло работата по тези десегрегационни проекти се оценява като успешна. В училищата и детските градини (в някои градове след първите години проектите се реализират и в детски градини) и учителите, и директорите, и родителите (български и ромски) са доволни от тази форма на десегрегация:

- Директорите записват определен, не голям брой ромски деца и така участват в процеса на десегрегация/интеграция;
- Учителите получават определен брой ромски деца - до четири в клас, по правило 1-2 - и помощ точно там и само там, където смятат, че им е нужна: за осигуряване на редовното присъствие в клас на учениците от ромски произход (което се посочва като един от основните проблеми от учителите); при връзката с родителите;
- Българските родители са доволни, защото в класовете, където учат техните деца, има по 1-2-3 ромски деца, а това не е проблем от тях;
- Ромските родители са освободени от грижата за редовното посещение на детето им и от притесненията какво се случва с него в „българското” училище;
- Ромските неправителствени организации са доволни, защото извършват реални и успешни действия по десегрегация на ромските училища.

Ето какво споделя експерт в общински отдел по образование: *„Децата намаляват и затова с директорите на училища, на детски градини няма проблем за десегрегиранието”*. Какво ще се случи, ако се закрие сегрегиранието училище? *„Някъде 7-8 ще бъдат в паралелка, ако останат само в тези 4*

училища. Ние имаме и други училища в града, в които явно трябва да поработим с родителите, за да ги пръснем възможно в повече училища”.

Какво се случва с „пренасяните” в пространството деца от ромски произход, как те преживяват своята „интеграция” в приемните училища и доколко в тях протича нещо като процес на интеграция не е предмет на специален интерес от осъществяващите проекта лица. Сякаш се предполага, че десегрегацията няма как да не е и интеграция или поне няма как да не премине по естествен начин в интеграция – а това просто не се случва.

- **„Помощник на учителя”**

Въвеждането на позицията „помощник на учителя” присъства като намерение още в „Рамкова програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество”: *„Въвеждане и осигуряване квалификацията в системата на образованието на т.нар. „помощник-учители” от ромската общност, които спомагат за провеждането на учебния процес сред деца от ромски произход”*. Присъства и в „Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства” като една от *„специфичните стратегически цели за децата и учениците от ромското малцинство”*: *„Въвеждане на длъжността „помощник на учителя” в подготвителна група, подготвителен клас и първи клас”*. Длъжностната характеристика на помощника на учителя е достатъчно общо формулирана и дава възможност всеки учител и помощник на учителя във всяко конкретно училище да изработят свой модел на сътрудничество. **Помощникът на учителя обаче не е наставникът/медиаторът от десегрегационните проекти.** Той работи пряко с един учител в една паралелка; подпомага ромските деца, когато имат нужда, **но** и изобщо взаимодействията на децата в клас и в извънкласните дейности; той е от ромски произход, но неговата дейност не е ограничена до занимания с ромските деца/ученици.

През 2004 г. участвах в проект³, един от компонентите на който беше насочен към подготовка на помощници на учителя и въвеждането им в клас. Оказа се, че едва ли не всички страни са по-скоро неприемащи въвеждането на тази позиция в училище:

- Директорите, защото трябва да вместят новата позиция в щата на училището, което от тяхна гледна точка означава да се лишат от съществуваща позиция и съответно от човека, който я заема;
- Учителите, защото приемат присъствието на помощника на учителя в клас като контрол върху техните действия, а и защото те знаят и могат да работят с децата, независимо от какъв произход са;
- Родителите от български произход, защото освен че в класа има „циганчета” сега и „циганин ще учи техните деца”;
- Единствено родителите от ромски произход се чувстват по-спокойни, защото „един от нашите” ще се грижи за децата им, но в същото време се страхуват, че присъствието на помощник на учителя от ромски произход в клас ще породи напрежение сред българските родители.

В резултат на тези и други съображения „против”, работещите помощници на учителя са незначителен брой. В същото време е добре известно, че са твърде

³ „Интеграция на ромското население” [ФАР BG0104.01] – компонентът, изпълняван от Къер Интернешънъл-България.

много случаите, когато по един или друг начин деца-роми се оказват изолирани, фактически изключени от образователния процес, независимо от физическото си присъствие в клас. В такава ситуация, понасяйки подобно отношение към себе си, е напълно нормално те да изостават, да повтарят класа, да отпаднат от образователната система. Това обаче се оказва „аргумент“ в полза на едва ли не вродената им или поне възпроизвеждащата се в ромската общност липса на нагласа/неспособност за образование. А тъкмо в такива ситуации помощникът на учителя би могъл да е в помощ както на ромските деца, така и на учителя за преодоляване на изолираността на децата-роми. Но само ако интеграцията се мисли като проблем на българското общество и ако десегрегацията не се ограничава до чисто пространственото смесване на учениците.

- **Нарастване на броя на учениците-роми и вторична сегрегация**

Нарастването на броя на учениците-роми в „смесените“ училища понякога води до обособяване на „ромска“ паралелка – практика, която се „аргументира“ със специфичната култура на децата-роми, неподготвеността им за училищната институция, специфичните им образователни потребности. Тази практика, от една страна, трудно се защитава, поради **видимостта на изолирането на деца-роми вътре в** пространството на образователната институция. От друга страна обаче, периодично се възпроизвежда – когато по различни причини учениците от ромски произход се оказва, че биха били повече от 5-6 в паралелките на съответния клас (което с голяма степен на вероятност би довело до изтегляне на ученици от български произход), поради което „по изключение“, „временно“ се формира паралелка само с ученици от ромски произход.

Ето защо ръководството на някои училища намира начини да **не приема ученици от ромски произход** – по правило учителите в тези училища подкрепят подобна практика стига да се гарантира приемът на достатъчен брой ученици от български произход, за да не се намалява броят на паралелките, при което би се наложило съкращаване на учители.

В други училища ръководството намира начини да **ограничава приема на ученици от ромски произход** до 1-2 в паралелка. Както видяхме, този подход към процеса на „образователна интеграция“ има подкрепата на практически всички действащи лица – родители (българи и роми), учители и училищни ръководства, неправителствени организации, които поемат координирането на т. нар. десегрегационен процес и организирано извеждат децата-роми от ромските квартали, разпределяйки ги по съответните училища в града. Тези училища имат и институционална санкция на своя „особен“ статут и съответно – подкрепа за своята интеграционна дейност: идентифицирани са като „интегрирани“, „приемни“.

Местната специфика и местните образователни институции подреждат тези практики по разнообразни начини, но трябва да обърнем внимание на още един фактор, който оказва влияние върху процеса на „образователна интеграция“ и който може едновременно да усилва сегрегационните нагласи по отношение на ромите и да създава илюзия за реализация на десегрегационния процес: **намаляване на абсолютния брой на децата в училищна възраст и увеличаване на относителния брой на учениците-роми.**

Ефектът от намесата на този фактор по места е, от една страна, в **отваряне на някои образователни институции към прием на деца/ученици-роми** (в

случая не се интересуваме дали по чисто прагматични или/и по съдържателни мотиви), а от друга страна – **„затваряне” на други образователни институции за прием на деца/ученици с ромски произход.** „Затварянето” се реализира по различни начини без да се афишира като такова и става възможно, доколкото **нарастването на броя на ученици от ромски произход в някои училища води до изтегляне от тях на ученици с български произход.** Ясно е, че в някои населени места в резултат от такива противоположни действия на конкретни образователни институции „възникват” училища, в които преобладават ученици с ромски произход без това да е обусловено от етническият състав на населението в съответния град; или – ако се вгледаме в същия процес в по-малки населени места, главно в села – училища, в които децата от български произход са 1-2, защото другите са изтеглени в „българските” училища на близкия град. Тъкмо този процес още от 2004 г. наричам **вторична сегрегация.** В такава ситуация обаче се включва **неоспорим аргумент: родителите-българи имат право да запишат децата си в училището, което те изберат за тях, точно толкова, колкото и родителите-роми.** И т. нар. процес на десегрегация просто получава нови „обекти”.

Тук трябва да обърнем внимание на няколко съществено различаващи се равнища на създаване на условия за разгръщане на процес на вторична сегрегация при институционално заявен и нормативно осигурен процес на „образователна интеграция”:

- Ако и доколкото практическите действия за „образователна интеграция” не са обвързани със значително по-обхватни действия за социална интеграция, независимо от добрите намерения на образователните институции, може да се създадат условия за **локално оформяне на нов цикъл на образователна сегрегация;**
- Ако и доколкото практическите действия за образователна интеграция не се провеждат от **всички образователни институции в даден град/община,** независимо от добрите намерения на някои образователни институции, може **не само да се оформи нов цикъл от образователна сегрегация, но и косвено да се усилят негативните нагласи към ромите,** защото тяхното присъствие в училища/детски градини се използва като допълнителен, **последен аргумент за привличане на „български” деца/ученици в „чистите”/„елитни” образователни институции:** *„Не давайте детето си в училището „X”, защото то е циганско! Дайте го при нас, нашето е чисто!”;*

В такава ситуация става важна **мотивацията за „отваряне”** на съответните училища/детски градини. Може да допуснем, че:

- Ако то е резултат от промислено и активно действие за социална интеграция в разбираня по-горе смисъл, по-вероятно е учителските колективи да разширят периметъра на своите пряко насочени към образователна интеграция действия, за да противодействат на некоректно действащите свои колеги от „затварящите се” училища/детски градини;
- Ако то е пряко обусловено единствено от прагматични мотиви (запазване на работни места при намаляване на абсолютния брой на учениците и увеличаване на относителния брой на учениците-роми), по-

Проблемът за изтеглянето на българските ученици от училища, в които нараства броят на учениците-роми, е изключително зависим от спецификата на населеното място по отношение на: големина и демографска структура; история на отношенията българи-роми; разположение на ромския квартал; структура на училищната мрежа и наличие на училище в ромския квартал; активност на местни НПО в дейности за десегрегация/ интеграция; съгласувани действия на местна администрация, НПО и училища/учители; и т.н. Могат да бъдат обособени няколко **типологични** случая:

- Ако има приета общинска стратегия за равномерно разпределение на учениците-роми по класове и паралелки (до 30 на сто или до 10 на сто), валидна за **всички** училища, няма как, защото няма къде, да се изтеглят учениците-българи.

Но в такава ситуация биха могли да възникнат два проблема, защото:

Реализацията на подобна стратегия е зависима от проект, по който се осигурява извозване с автобус на учениците-роми до различните училища в града – какво би станало ако/когато тази дейност или този проект като цяло приключи?

Реализацията на подобна стратегия е възможна в условията на отвън регулирано излизане на учениците-роми от квартала – какво би станало ако/когато всички ученици-роми напуснат доброволно квартала, т.е. съществуващото в него „ромско” училище и съответно изберат училища, които са в непосредствена близост до квартала или просто са по-близо от другите?

- Описаната по-горе ситуация е възможна в относително малки градове. В по-големите разпределението на ученици-роми обхваща **няколко** училища и съответно от тях е възможно изтегляне на ученици-българи. Тази възможност нараства, ако „разпределението” не е елемент от общинска стратегия, която предвижда последователни, съгласувани, съвместни с НПО действия за интеграция на населението;
- Ако няма общинска стратегия за десегрегация/интеграция, нарастването на броя на учениците-роми в традиционно посещаваните от тях училища (независимо по каква причина: близост до ромския квартал; най-рано ориентирани се към привличане на ученици-роми) води до изтегляне от тях на ученици-българи и до постепенното им превръщане в „цигански” училища (вторична сегрегация).

В случаите, когато е възможно да се реализира изтегляне на ученици-българи от училища, в които нараства броят на учениците-роми, процесът се задвижва или се ускорява от некоректните действия на учители от „българските” (или както се наричат по места – „чистите”) училища. Такова действие освен всичко друго усилва негативизма на българите към ромите, защото **учители** използват присъствието на ученици-роми в съответните училища като „последен” аргумент за привличане на ученици-българи в „своите” училища.

*

* * *

Струва ми се става ясно, че реализацията на „образователна интеграция“ безусловно се нуждае от нормативна уредба на държавно равнище, но тази нормативна уредба е само необходимата рамка за изработване на **местна стратегия за постигане на „интеграция на етническите малцинства/на ромите“**, която освен всичко друго би гарантирала провеждането на „образователна интеграция“. Не става дума обаче просто за няколко страници, които носят заглавието „Стратегия за интеграция на...“, каквито вече голяма част от общините са „приели“, а за документ, разработен на основата на анализ на местната специфика; документ, не просто приет на заседание на общинския съвет, а по който е постигнато съгласие на местните институции и гражданските организации, а общинският съвет е осигурил необходимите средства за провеждане на планираните с оглед на местната специфика съгласувани и последователни действия за постигане на „интеграция на етническите малцинства“.

ЛИТЕРАТУРА

- Грекова, М.** 2008. Интеграция на ромите в българското общество: дела и документи (1999-2007). *Социологически проблеми*, Специален брой „Ромското включване: политики и научни перспективи“.
- Грекова, М., В. Димитрова, Д. Кюранов, Н. Германова, Я. Маркова.** 2008. *Ромите в София: от изолация към интеграция?* С., Изток-Запад.
- Грекова, М.** 2007. Етнически предразсъдъци и дискриминация: от сегрегация към „образователна интеграция“ на деца от ромски произход в България. В: *Иновативна социология*. С., УИ „Св. Кл. Охридски“.
- Грекова, М.** 2007. Идентифициране на критичните за образователната десегрегация проблеми. *Стратегии на образователната и научната политика*, бр. 2.
- Grekova, M.** 2006. L'intégration éducative des jeunes Tsiganes en Bulgarie. *La nouvelle Alternative* (Mobilités et lien social). Vol. 21, No 71, décembre.
- Кючуков, Хр.** 2006. *Десегрегация на ромските ученици*. С., С.Е.Г.А.
- Мониторинг на изпълнението на НПД-ДРВ (в шест български града).* 2007. С., С.Е.Г.А.
- Нунев, Й.** 2006. *Ромите и процесът на десегрегация в образованието*. С.
- Пет години по-късно: Неправителствените проекти за десегрегация на ромското образование в България*, БХК, януари 2006.
- <http://www.bghelsinki.org/index.php?module=resources&lg=bg&id=327>
- Първите стъпки: Оценка на неправителствените десегрегационни проекти в шест града в България*, БХК, декември 2002. <http://bghelsinki.org/books/book12index.htm>

ДОКУМЕНТИ

- „Здравна стратегия за лица в неравностойно положение, принадлежащи към етническите малцинства, 2005“ http://www.ncedi.government.bg/upload/docs/zdravna_strategia_prieta.htm
- „Национален план за действие – Десетилетие на ромското включване (2005-2015)“ <http://www.ncedi.government.bg/DAP-BULGARIA-BG.htm>
- „Национален план за действие – по изпълнение на Стратегията за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства (2004/2005 – 2008/2009 учебна година)“ http://www.ncedi.government.bg/1_Action%20PlanStrategyBGL.htm
- Национална програма за подобряване на жилищните условия на ромите в Република България 2005-2015 <http://ethnos.bg/index.php?TPL=2&MID=423&SID=423>
- „Национална програма за ограмотяване и квалификация на ромите“ www.az.government.bg/Projects/Prog/Roma/Frame_Roma.htm

- „План за действие за изпълнение на Рамковата програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество за периода 2003 - 2004 г.”
<http://ethnos.bg/index.php?TPL=2&MID=89&SID=276>
- „План за действие за изпълнение на Рамковата програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество за 2006 г.”
http://www.ncedi.government.bg/plan_romi_2006.htm
- „План за действие 2006-2007 г. за изпълнение на национална програма за подобряване на жилищните условия на ромите в Република България”
<http://www.ncedi.government.bg/plan%20deystvie.htm>
- „Стратегия за образователна интеграция на децата и учениците от етническите малцинства. Одобрена от министъра на образованието и науката на 11 юни 2004 г.”
http://www.mon.bg/opencms/export/sites/mon/left_menu/documents/strategies/strategy_integration.pdf
- „Таблица на плана за действие за изпълнение на Рамковата програма за равноправно интегриране на ромите в българското общество” <http://www.ncedi.government.bg/table-Plan.htm>
- „Управленска програма на правителството на Република България „Хората са богатството на България” – Раздел Интеграция на малцинствата (2001). www.ncedi.government.bg/2.gov-upravlenska-program1.htm
- „Урбанизация и социално развитие на райони с преобладаващо малцинствено население”
www.ethnos.bg/index.php?TPL=2&MID=331&SID=331

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

ПРОЦЕСИ НА ЕВРОПЕИЗАЦИЯ В ПОЛИТИКАТА ЗА ХОРА С УВРЕЖДЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ

СВЕТЛИНА КОЕВА

Svetlina Koeva. EUROPEANISATION OF DOMESTIC DISABILITY POLICY: THE BULGARIAN CASE

The Open Method of Coordination is the main regulatory instrument in the European social policy especially in the areas of employment, social inclusion and social protection.

The aim of this article is to examine its impact upon the social inclusion process of people with disabilities in Bulgaria. From that perspective it focuses first and foremost on the legal framework of the disability policy in Bulgaria as a necessary local precondition for the functioning of the OMC.

The analysis of the OMC itself scrutinizes the outcomes of two main OMC-instruments: the Joint Inclusion Memorandum and the first National Action Plan on Social Inclusion and Social Protection (2006-2008) as well as the problems surrounding the OMC-agenda due to the Bulgarian institutional context.

Увод

Социалната политика като цяло играе второстепенна роля в рамките на Европейския съюз. От една страна, това произтича от подчертано икономическата насоченост на политиката на Европейския съюз. От друга страна, успешното изграждане и действие на една общоевропейска социално-политическа рамка се сблъсква с проблема за отказ от правомощия и съответно делегирането им от национално към европейско равнище, както и с обединяването на различни национални социално-политически модели в европейски социален модел.

Повратна точка, както в разбирането за значението на социалната политика на европейско равнище, така и по посока на създаване на общоевропейски социален модел, бележи срещата на върха на Европейския съюз в Ница през 2000 г. Преки резултати от нея са приемане на нов социално-политически дневен ред, който предвижда взаимодействие между икономическа политика, заетост и социална политика [Voesckh/Huster/Benz, 2006], както и пренасяне на вече успешно изпробвания в областта на заетостта Открит метод на координация (ОМК) в други области като социално включване, пенсионно осигуряване и др. С негова помощ се цели изграждане на общоевропейски социален модел не чрез намеса в законодателствата на страните-членки (“hard law“), а посредством координация на националните социални политики, обмяна на добри практики и взаимно учене („soft law“).

Настоящият текст тематизира един малко изследван досега проблем - действието на ОМК като институционален инструмент за европеизация на социалната политика на „новите“ (източноевропейски) страни-членки по примера на политиката за хора с увреждания в България.

Тъй като ОМК не е инструмент за пряка интервенция в националните законодателства, ключов момент за функционирането му се оказва вече съществуващата национална нормативната база. Поради това в началото ще бъде разгледана законодателната рамка в политиката за хора с увреждания в България като контекст, задаващ параметрите на действие на двата основни елемента на ОМК, обект на анализа. Това са Съвместният меморандум по социално включване и Националният план за действие по социално включване (2006-2008).

Накрая е важно да се обележи, че настоящият анализ не претендира за изчерпателност, а само набелязва проблеми на функциониране на ОМК в българския социално-политически контекст. Един систематичен анализ предполага както продължително наблюдение на развитието на ОМК във времето, така и разглеждане на останалите негови елементи¹.

Теоретични конструкти и инструменти за анализ на процеси на европеизация в политиката за хора с увреждания

Отправна точка на анализа са двата основни модела в политиката за хора с увреждания, разбирани като идеални типове.

Моделът на обществените разходи [Hvinden, 2003] застъпва идеята за традиционния преразпределителен подход в социалната политика. Той разглежда увреждането като индивидуален, медицински проблем, локализиран в индивида. В рамките на този модел индивидът е обект на медицинско лечение и рехабилитация, а последствията от увреждането се компенсират посредством преразпределителните механизми на социалната държава – например чрез социално подпомагане, субсидирана заетост в специализирани предприятия за хора с увреждания и др.

Моделът на равните права и възможности [Hvinden, 2003] представя подхода на регулативната политика за социално включване на европейско равнище. Според него увреждането е социален конструкт, социален проблем, локализиран в цялото общество, защото неговата организация и особено тази на социалното и физическо пространство води или може да доведе до дискриминация на хората с увреждания². Акцентът тук е върху политики, създаващи условия за независим живот, мобилност и пълноправно участие на хората с увреждания в обществения и културен живот. Този подход намира своята легитимация в документи на Европейския съюз и ООН, повечето от които обаче имат само общ, програмен характер и не предвиждат въвеждане в националните законодателства³. Оттук и необходимостта от ОМК, който в ролята си на гъвкав и чувствителен към различията в националните контексти инструмент, цели изграждане на алтернативен подход за координация в рамките на модела за равните права и възможности.

¹ Останалите елементи на ОМК са: съвместен доклад на Европейската комисия и на Съвета на Европейския съюз за оценка на Националните доклади по социално включване на страните-членки; количествени и качествени индикатори за измерване на напредъка в процесите на социално включване; обмен на добри практики и взаимно учене в рамките на Програмата за действие на общността (Community Action Programme) и програма „Прогрес“.

² Тук се има пред вид проблемът за достъпността на архитектурната среда, достъпът до общообразователната среда (включено образование), до пазара на труда (заетост в обичайна среда) и др.

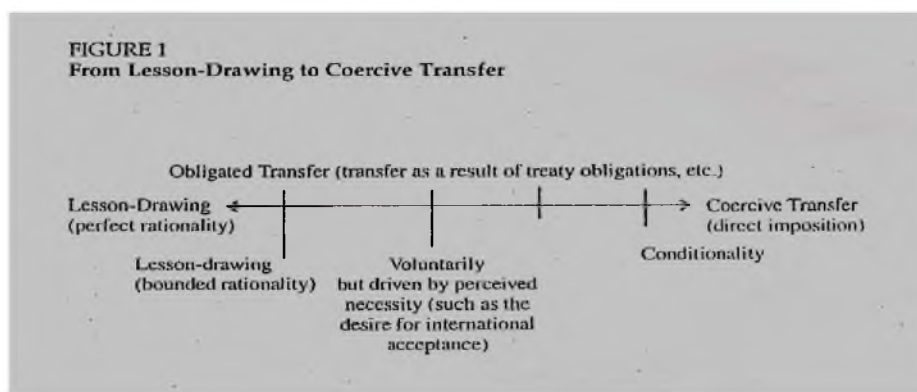
³ Едно от изключенията в това отношение е Рамковата директива за равно третиране [CEU (2000a), Council Directive 2000/78/EC of 27 November 2000 establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation, Official Journal L 303, 02/12/2000:0016], която въвежда модела на равните права и възможности в областта на заетостта.

В настоящия анализ позиционирането между двата подхода - преразпределителния и регулативния - служи като инструмент за измерване на „степената на европеизация“ на политиката за хора с увреждания в България.

Анализът на процесите на европеизация по отношение на тази политика е пряко свързан с въпроса за типовете европеизация. Изследването на тези аспекти изисква прилагане на допълнителен теоретичен инструмент, в случая на модела на трансфер на политики на Доловиц и Марш.

Трансферът на политики е процес *“...при който познанието за политики, административни процеси, институции и идеи в един определен политически контекст (минал или настоящ) се използва за развитие на политики, административни процеси, институции и идеи в друг политически контекст.”*⁴ [Dolowitz/Marsh, 2000].

Моделът на Доловиц и Марш (Фигура 1) включва различни междинни степени на трансфер на политики, с помощта на които ще бъдат „разпознати“ и систематизирани процесите на европеизация в политиката за хора с увреждания в България.

Фигура 1. От научаване на политики (lessons-drawing) до принудителен трансфер (coercive transfer)⁵

Процеси на европеизация в предприсъединителния период

Създаването на Закона за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите, приет от Народното събрание през 1995 г. може да се разглежда като резултат от взаимодействие между външни влияния и специфики на националния социално-политически контекст.

От една страна, съвместната работа между представители на българския и фламандския неправителствен сектор в рамките на т.нар. българо-фламандски форум допринася за развитие и реализация на идеята за създаването на закона.

От друга страна, ситуацията на прехода след 1989 г. оказва влияние върху формиране на политиката за хората с увреждания и върху създаване на закона в две

⁴ Превод: Светлина Коева

⁵ Фигура 1: **От научаване на политики (lessons-drawing) до принудителен трансфер (coercive transfer)** съдържа отляво надясно следните междинни степени: **научаване на политики в условията на перфектна рационалност (lesson-drawing – perfect rationality)**; **научаване на политики в условията на ограничена рационалност (lesson-drawing – bounded rationality)**; **доброволен, предизвикан от осъзната необходимост трансфер (voluntarily but driven by perceived necessity transfer)**; **трансфер с цел хармонизация с международни норми и стандарти (conditionality)**; **принудителен трансфер (coercive transfer)**.

посоки. Тя има благоприятен ефект върху трансфера на политики, създавайки условия за нови тенденции на развитие и на отвореност към европейски модели и практики⁶. Едновременно с това обаче тя има и ограничителен ефект поради ясно изразената тенденция към зависимост от институционалния контекст, наследен от миналото (**path-dependency**) [Pierson, 2000].

Законът за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите може да се разглежда като пример за **учене на политики в условията на ограничена рационалност**⁷. Най-общо философията на закона е свързана с препотвърждаване на все по-ограничената традиционна протекционистка роля на държавата в условията на икономическа криза и запазване на преразпределителния подход в политиката за хора с увреждания. В резултат на това в основата на закона се запазва медицинският модел на увреждането, основаващ се на медицинската експертиза за трайно намалена работоспособност, която не взема пред вид никакви социални критерии⁸.

Въвеждането на елементи от социалния модел на уврежданията в закона като достъп до архитектурна среда и комуникации, обучение в общообразователна среда и окуражаване на заетост в обичайна работна среда, не оказва влияние в посока на трансформиране на модела на уврежданията поради липса на адекватни цялостна нормативна база, институции и инструменти за изпълнение и контрол.

Един пример в това отношение е проблемът с обучението в общообразователна среда. Разработването на конкретни политически мерки за неговото решение започва едва след приемането на Националния план за интеграция на децата с увреждания от Министерството на образованието през 2003 г.

Втори пример представлява насърчаване на заетостта в обичайна работна среда, което въпреки че е регламентирано в закона (Раздел IV: Трудова заетост), на практика не функционира ефективно поради липса на или твърде слаб интерес от страна на работодателите и липса на държавни механизми на контрол⁹.

Третият пример се отнася до неуспешното функциониране на фонд “Рехабилитация и социална интеграция”. Първоначалният замисъл - да акумулира средства, които да бъдат инвестирани в интеграционни политики с акцент върху заетостта на хората с увреждания - се оказва нереалистичен поради липсата на работещи механизми за финансирането му. От една страна, събирането на паричните санкции от неспазващите закона работодатели, предвидени да се вливат във фонда с цел създаване на нови

⁶ Две от основните предпоставки за успешен трансфер са: **условията за развитие** (Entwicklungsorientierung) или **условия на преход** (Übergangssituation) и **готовността за използване на чужди модели и практики** (Lernbereitschaft) [Leisering, 2005].

⁷ Според Доловиц и Марш политическите актьори винаги действат в условия на ограничена, а не на перфектна рационалност, тъй като вземат решения в среда на ограничен достъп до информация и/или подбират необходимата информацията според техни специфични нагласи [Dolowitz/Marsh, 2000].

⁸ „Степента на трайно намалената работоспособност се определя въз основа на подробна клиничко-експертна анамнеза, задълбочен клиничен преглед, насочени лабораторни и функционални изследвания и данните от наличната медицинска документация, даващи представа за функционалното състояние на заболялия орган и организма като цяло“ [Наредба за медицинска експертиза на работоспособността, ДВ, бр. 47, 2005 г.].

⁹ Наемането на работа на хора с увреждания става най-вече по проекти и програми и по-рядко като резултат от насърчителни мерки. Агенцията по заетостта не води статистика за броя на лицата с увреждания, които остават трайно на работа в дадената фирма след изтичане на срока на действие на програмата, както и за броя на тези, които след изтичане на програмата се връщат на пазара на труда като безработни. Освен това събирането на предвидените според закона парични санкции за работодатели (чл. 59), които не наемат хора с увреждания, не се осъществява ефективно.

работни места или поддържане на съществуващата заетост при хората с увреждания, не се осъществява ефективно. От друга страна, предвидената в закона ежегодна субсидия от държавния бюджет в размер на 0,1 % от БВП за финансиране на фонда на практика не влиза в сила¹⁰.

Законът за интеграция на хората с увреждания, приет от Народното събрание през 2004 г., може да бъде отнесен към категориите **добровolen, предизвикан от осъзната необходимост трансфер и трансфер с цел хармонизация с международни норми и стандарти** в периода на присъединяване на България към Европейския съюз. Въпреки че законът формално допълва и надстройва медицинската експертиза със социална оценка, не може да се говори за трайно преориентиране от медицински към социален модел¹¹, а по-скоро за „*прикрита медикализация и администриране на социалната оценка*“ [Ивков, 2006]. Защото социалната оценка реално функционира изцяло на основата на принципите на медицинската експертиза¹². Показателен също така е и фактът, че социалната оценка не се извършва от интегративна институционална структура¹³, а от консултативни комисии към дирекциите „Социално подпомагане“ на Агенцията за социално подпомагане, която е класически пример за държавна структура с преразпределителни функции¹⁴.

Следователно само трансферът на отделни социални елементи при липсата на подходящ институционален контекст за тяхното действие се оказва проблематично. Успешното пренасяне на цели модели обаче, предполага един сложен и продължителен процес. Той включва както преобразуването и/или създаването на нови институционални структури и капацитет, така и едновременно с това работа в посока промяна на нагласите към уврежданията.

Процеси на европеизация в рамките на ОМК

¹⁰ В допълнителната разпоредба към Закона за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите се казва, че чл. 50, ал. 1, т. 1, която въвежда финансирането на фонда чрез целева ежегодна субсидия влиза в сила едва от 1.01.1997. Една година след влизане в сила на закона обаче субсидията бива редуцирана до **0,1** от БВП. Представа за конкретните суми на финансиране дават отчетните доклади за дейността на фонда към Министерството на труда и социалната политика. Т.напр. от доклада от 2003 (най-ранният доклад, който ми беше предоставен от фонда в рамките на моята изследователска работа) става ясно, че полученият трансфер от държавния бюджет е в размер на 29 629 122 лв. при БВП за същата година в размер на 34 410 000 000 лв.

¹¹ В българската социология Законът за интеграция на хората с увреждания се разглежда като нов етап в рамките на медицинския дискурс и преминаване към административен модел на инвалидността [Ивков, 2006].

¹² В чл. 10. на закона се казва, че „*оценяването на увреждането се извършва чрез медицинска експертиза и социална оценка*“, а чл. 12, ал.1 опровергава нейната социалност, казвайки, че тя се извършва „*въз основа на медицинската експертиза*“.

¹³ Наличието на **подходящи институционални структури**, гарантиращи успешното функциониране на моделите (Lernfähigkeit) е третата основна предпоставка за успешен трансфер на политики [Leisering, 2005].

¹⁴ Макар с преобразуването на фонд “Рехабилитация и социална интеграция” в Агенция за хората с увреждания законът да цели създаването на нова структура за провеждане на интегративна политика за хора с увреждания, тази агенция на практика остава нефункционираща поради това, че не разполага с необходимите правомощия и регионални структури за това.

Меморандумът по социално включване¹⁵ е основен елемент на ОМК, който съдейства за подготовката на страните-кандидатки за членство в Европейския съюз чрез участие в регулирания от ОМК процес на социално включване:

„Меморандумът очертава основните предизвикателства, свързани с работата за преодоляване на бедността и социалната изолация¹⁶, представя главните политически мерки, предприети от България в светлината на споразумението за начало на транспонирането на общите цели на ЕС¹⁷ в националните политики и идентифицира основните проблеми на равнище политика, за целите на провеждания в бъдеще мониторинг и преглед на политиката“ [Меморандум по социално включване на Република България].

Макар и строго погледнато да не е част от процеса на хармонизация с европейското законодателство, Меморандумът по социално включване е предприсъединителен инструмент за трансфер на политики. В този смисъл действието му може да бъде отнесено към категориите **доброволен, предизвикан от осъзната необходимост трансфер** и **трансфер с цел хармонизация с международни норми и стандарти**.

Ролята на меморандума на границата на предприсъединителния период и членството в Европейския съюз се състои в осъществяване на трансфер на основния принцип на функциониране на социалното включване в рамките на ОМК - т.нар. **social policy governance**, който се базира на **привличане на всички релевантни актьори** в социално-политическия процес, както и на трансфер на една **общоевропейска дискурсивна рамка**.

Участието на всички релевантни актьори е предвидено при разработване на меморандума в рамките на взаимодействието между институционални актьори (Европейска комисия, ключови министерства и агенции в България) и актьори от българския неправителствен сектор (организации на и за хора с увреждания и други неправителствени организации).

Работата по Меморандума по социално включване в България може да бъде определена като силно бюрократизиран и изолиран от обществения дебат процес. Основна роля при създаването му играят институционалните актьори (най-вече представители на Министерството по труда и социална политика, които координират и цялостния процес на социално включване).

В работната група по меморандума, по отношение на проблемите на хората с увреждания, неправителственият сектор е представен от Националния център за социална рехабилитация в качеството му на доставчик на социални услуги. Неговата дейност се свежда предимно до подаване на информация за състоянието на социалните услуги в България.

¹⁵ Меморандумът по социално включване е подписан от министъра на труда и социалната политика на Република България Христина Христова и комисаря по заетостта, социалните въпроси и равните възможности Владимир Шпидла през февруари 2005 г.

¹⁶ Основните предизвикателства, които очертава Меморандумът по социално включване са: разширяване на достъпа до пазара на труда; подобряване на условията за образование и учене през целия живот; реформиране на системите за социална защита; осигуряване на достъпа до здравни, социални и транспортни услуги и добри жилищни условия; преодоляване на неравномерното регионално развитие; социално включване на етническите малцинства и на ромите в частност, на хората с увреждания и на останалите групи в неравностойно положение; защита на семейството и правата на детето.

¹⁷ Основните цели са: достъп до пазара на труда и до всички услуги, ресурси и права; превенция срещу социално изключване; подпомагане на групите в неравностойно положение и участие на всички релевантни актьори в социално-политическия процес.

Подобен модел на разработване на Меморандума по социално включване се наблюдава и в други източно-европейски страни-членки на Европейския съюз [Lendvai, 2004]. В тази връзка Лендвай откроява един основен за бившите социалистически страни проблем, валиден и за България: наличието на традиционно силен **social policy government** в смисъл на контролирана от държавата социална политика за сметка на слабия **social policy governance** в смисъл на все още слабо развито взаимодействие между държавен сектор, неправителствен сектор и гражданско общество в социално-политическия процес¹⁸. От една страна, това може да бъде обяснено със зависимостта от институционалния контекст (**path-dependency**): напр. Законът за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите е пример за това, как самият неправителствен сектор се явява привърженик на силен **social policy government**. От друга страна, амбивалентният подход на самия Европейски съюз към страните-кандидатки действа също в посока на засилване на **social policy government** за сметка на **social policy governance**. Макар и акцентът в политиката за социално включване да е върху равноправно участие на актьорите, взаимно учене и обмяна на национални добри практики (**social policy governance**), подготовката за членство се базира предимно на един силно институционализиран процес на обвързване и хармонизация с европейското право (**social policy government**).

Налагането на унифицирана езикова рамка, *“neutralised language umbrella”* [Lendvai, 2004] е важна част от процеса на европеизация като смислово координиране на националните социално-политически модели. Тя се базира на понятието „социално включване“, което отнесено към политиката за хора с увреждания, кореспондира непосредствено с подхода на правата или със социалния модел на увреждането, в смисъл на равноправен достъп до всички сфери на обществения живот.

Проблемът обаче е доколко тази унифицирана езикова рамка може да функционира като *„иновативен когнитивен инструмент“* [Lendvai, 2004] в различните национални контексти. Защото тя е продукт на определено социално-политическо развитие, което може да не съответства на логиката на различните национални социално-политически модели. **Анализът на политиката за хората с увреждания в България например показва ясно, че зад понятието „социално включване“ стои все още един силно институционален преразпределителен модел.**

Националният доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване е основният елемент в рамките на ОМК. Той обхваща три области: Национален план за действие по социално включване; Национален стратегически доклад по пенсиите и Национална стратегия за здравна и дългосрочна грижа. Националният доклад свързва европейско, национално и местно равнище, трансформирайки общите цели на Европейския съюз в национални политики, от една страна, и пренасочвайки добри национални практики към европейско равнище, от друга. Доколкото не е инструмент за пряк трансфер на модели, а по-скоро за преструктуриране на националните социални политики, той попада извън континуума на Доловиц и Марш (Фигура 1).

Подготовката на първия български Национален доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване за периода 2006-2008 г. и в частност на Националния план за действие по социално включване, наподобява до голяма степен подготовката на

¹⁸ Тъй като на български език е трудно да се намерят подходящи еквиваленти, които да изразяват принципните различия в разбирането за управление на двете понятия: *policy government* (управление, извършвано от ясно разпознаваем властови център) и *policy governance* (управление без един единствен ясно разпознаваем властови център) в текста ще използвам английските понятия.

Меморандума по социално включване. Макар и да се наблюдава по-широко участие на неправителствения сектор, представителство на местната власт, както и наченки на зараждаща се институционална мрежа от експерти, процесът продължава да бъде доминиран от институционални актьори и по-конкретно от Министерството на труда и социалната политика.

Докато Меморандумът набелязва основните предизвикателства в българската социална политика, то Националният план за действие по социално включване е инструмент за разработване на конкретни мерки за справяне с тези предизвикателства. Предизвикателствата се отнасят до:

- Равноправно участие на пазара на труда на групите в риск от изпадане в бедност и социално изключване;
- Осигуряване на равен достъп до услуги с цел превенция на социалното изключване и преодоляване на неговите последици;
- Социално включване на най-уязвимите етнически малцинства;
- Намаление на бедността сред групите в извън трудоспособна възраст¹⁹.

На практика обаче не се забелязва осезаема разлика между двата документа, тъй като българският Национален план не предлага нито конкретни политически мерки, нито ги обвързва с конкретни финансови ресурси. Той е по-скоро един описателен инструмент, а не инструмент за действие в областта на социалното включване.

Поради своята специфика - разработване на конкретни мерки за социално включване - Националният план в много по-голяма степен от Меморандума по социално включване извежда на преден план вече многократно споменатото противоречие между действащи интегративни социално-политически мерки и липса на подходящи институционални структури за осъществяването им. Следователно при изготвяне на Националния план е необходимо едновременно разработване на интегративни мерки и подходящи инструменти. Този проблем е уловен и проблематизиран до известна степен в Националния план, но отново само на описателно равнище²⁰. По отношение на политиката спрямо хора с увреждания обаче, конкретният структурен проблем, свързан с осъществяването на „интегративна политика“ от Агенцията за социално подпомагане не намира място в плана.

Заклучение

Целта на анализа беше да покаже как функционира Откритият метод на координация (ОМК) като институционален инструмент за европеизация в областта на социалното включване на хора с увреждания по примера на два негови основни елемента – Меморандум по социално включване и Националния план за действие по социално включване.

Действието на ОМК и най-вече проблемите за функционирането му бяха разгледани в контекста на нормативната база за хора с увреждания.

Въпреки че законодателството в политиката за хора с увреждания в България е повлияно от трансфера на политики в предприєдинителния период, то самото не създава благоприятни условия за успешно действие на ОМК. **Причината е, че чрез него се утвърждава един медико-институционален модел, който разчита предимно на редистрибутивни социални механизми, докато ОМК е инструмент за**

¹⁹ Национален доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване 2006-2008, част II: Национален план за действие по социално включване.

²⁰ Вж. частта 2.6. „По-добро управление“.

европеизация, основана на социален модел на увреждането и регулативни социални механизми. В този социално-политически контекст Меморандумът по социално включване осъществява един предимно механичен трансфер на основни принципи на функциониране на социалното включване, които обаче трудно могат да бъдат приложени като такива в рамките на Националния план поради разминаването между логиката на действие на ОМК и логиката на националния социално-политически контекст.

ЛИТЕРАТУРА

- Boeckh, J./ E.-U. Huster/ B. Benz.** 2006. *Sozialpolitik in Deutschland. Eine systematische Einführung.* Wiesbaden.
- Dolowitz, D. / D. Marsh.** 2000. Learning from Abroad: The Role of Policy Transfer in Contemporary Policy-Making. *International Journal of Policy and Administration.* Vol. 13.
- Hvinden, B.** 2003. The Uncertain Convergence of Disability Policies in Western Europe. *Social Policy & Administration,* 37.
- Leisering, L.** 2005. Social Policy Learning und Wissensdiffusion in einer globalisierten Welt. *Grundfragen und Organisation der Sozialversicherung in China und Deutschland.* Baden-Baden.
- Lendvai, N.** 2004. The indigenisation of social inclusion policy in post-communist Europe and its implication for EU social policy after enlargement. *Paper for the second ESPANET conference.* Oxford.
- Pierson, P.** 2000. Increasing Returns, Path Dependence, and the Study of Politics. *American Political Science Review,* 94.
- Ивков, Б.** 2006. Модели и концепции за инвалидността, С.

ДОКУМЕНТИ

- Закон за защита, рехабилитация и социална интеграция на инвалидите, ДВ, бр.112, 1995 г.
- Закон за интеграция на хората с увреждания, ДВ, бр.81, 2004 г.
- Наредба за медицинска експертиза на работоспособността, ДВ, бр. 47, 2005 г.
- Национален доклад по стратегиите за социална закрила и социално включване на Република България за периода 2006-2008 година (www.mlsp.government.bg).
- Отчетен доклад за дейността на фонд Рехабилитация и социална интеграция към Министерството на труда и социалната политика през 2003 г., непубликуван документ
- Съвместен Меморандум по социално включване на Република България (www.ncedi.government.bg).

СТУДЕНТСКИ

ДЕБЮТ

ГОДИШНИК НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ “СВ.КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ”

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ
Книга СОЦИОЛОГИЯ
Том 102

ANNUAIRE DE L'UNIVERSITE DE SOFIA “ST.KLIMENT OCHRIDSKI”

FACULTE DE PHILOSOPHIE
Livre SOCIOLOGIE
Tome 102

БАНСКИЯТ КОСТЮМ КАТО ВИЗУАЛЕН ИЗРАЗ НА ПРЕДСТАВАТА ЗА ЛИЧНО ПРОСТРАНСТВО

МАГДАЛЕНА ПЕТКОВА

Magdalena Petkova. BATHING SUIT AS A VISUAL EXPRESSION OF THE CONCEPT OF PERSONAL SPACE

The article examines the relation between the emergence and development of the idea of personal space, on the one hand, and the transformation of dress norms, on the other.

The concept of personal space is used to signify the movable territory of inviolability which each person preserves in their contact with others, regardless of the characteristics of the social space in which they are situated.

The gradual confirmation of the norm of social and legal inviolability of the person in the last two centuries has resulted in significant changes in the socially acceptable dress codes. Clothing gradually lost some of its significance as a symbolic barrier between the person and the others. The article analyses the results of this process, such as the tendency towards reduction of the length, volume, and number of layers of clothes worn on one's body.

This will be illustrated using a historical study of the bathing suit from the 18th century to the present.

Тялото може да бъде разглеждано не само през неговата телесност, физически дадености и биологически особености, но и от социологическа гледна точка - през начина, по който то е представяно, възприемано и конструирано в различни социо-културни контексти. В социалното телесността никога не присъства сама по себе си. Тя е продукт на репрезентации и интерпретации. Както цялото тяло, така и отделни негови части, атрибути или състояния са натоварени със символни конотации [Пожарлиев, 1991:132-133]. Тялото в публичното пространство¹ се възприема не чисто физически в неговите природни дадености, а като образ на телесното, който носи определени символни значения и предава послание на гледащия. Следователно, в качеството си на знаци тези образи винаги са ограничени от и съобразени със средата, в която са представени. Движенията и начините на обличане, формите на репрезентиране, атрибутите (сабя, броеница, пиърсинг), дистанциите - всички тези аспекти са повлияни от социалната норма и строгостта на нейното налагане в групата. С други думи, отношението към тялото,

¹ Ще използвам термините “публично пространство” и “пространство на социалното” в смисъл на пространство, където индивидът е сред други хора, т.е. навсякъде, където не е насаме.

както към детството при Филип Ариес [Ariès, 1978:37-38] или сексуалността при Мишел Фуко [Фуко, 1993:7-8] е *социално конструирано*.

Като такова то дава възможност на учения през неговите репрезентации да реконструира спецификите на средата, в която е положено. През степените и начините, по които се конструира телесността, могат да се анализират механизмите на контрол и властовите структури в общността, а и чрез начините на обличане - силата и характера на чувството за срам или представата за морално поведение. Един исторически анализ на възприемането и употребите на образите на тялото дава нова перспектива към социо-културното развитие на обществата и промените, които се случват в тях.

Тук ще бъде разгледан само един аспект на телесността - разголването на тялото като социално приемлива норма в западните общества и по-конкретно постепенното разсъбличане на плажа, където процесите се случват най-отчетливо, най-концентрирано, с най-“очевидна” логика на явлението. Под “разголване” ще се разбира постепенното сваляне на пластове или елементи от дрехата, така че достъпът до тялото става все по-лесен; успоредно с това - постъпателното откриване на части от кожата, които остават непокрити от никаква материя. Тезата на текста е, че зараждането, задълбочаването и разпространяването на този процес е свързано с оформяне на идеята за лично пространство като неоспоримо и неприкосновено.²

До раждането на модерността разкриването на части от тялото е допустимо само насаме. Тялото се показва изцяло голо или в пълно усамотение, или само в най-интимен кръг. Облеклото, с което индивидът представя себе си пред другите, е многопластово. И мъжете, и жените носят поне един кат бельо и два ката горни дрехи, които покриват всяка една част на тялото, вкл. глезените и китките.³ Трайна тенденция на социално приемливо разголване на тялото можем да наблюдаваме едва от края на 18 век, т.е. с появата на модерните идеи за личността и нейните права. Това поведение на обличане е тясно свързано с идеята за защита на тялото. За да гарантира сигурност на телесността си, индивидът поставя “здравни”, надеждни физически и символни граници между себе си и другите. Тежката многокатна дреха е преграда, която средата трябва да преодолее, за да достигне човека. Личното пространство съвпада с физическото и човек може да го защити само чрез материални разграничения. Облеклото се явява алтернатива на стената или паравана и затова трябва да създава усещане за максимална сигурност.

В модерното време в западните общества се оформя нова концепция за личното пространство и неговата неприкосновеност. Идеята за лично пространство вече не съвпада с идеята за физическо, с телесната неприкосновеност на индивида. Всеки

² Разбира се, това не е единственият фактор, който оказва влияние. Например, безспорно е значението на моралната норма, динамизирането и рационализирането на живота и промяната на функциите на религията. Но изграждането на съзнание за лично пространство е само по себе си достатъчно обширен и важен проблем и тук ще се спира само на него.

³ В отделни периоди от време има изключения като дълбоко деколте и ръкави с различна дължина. Те са обаче временни и всеки път биват последвани от период, в който стилът на обличане “затваря” тялото.

човек започва да се мисли като неповторимо същество със своя индивидуалност и поради това като самоценен. Със зараждането на идеята за личност, тази за лично пространство придобива различни конотации: то се възприема като безспорно човешко право, право по рождение, което всеки индивид притежава, независимо от това какъв е статусът му или в кой топос на социалното се намира. Ако преди личното пространство трябва да се “отвоюва”, да се отграничи чрез определени механизми (като стената и дрехата), сега то е безвъпросно, неоспоримо.

Идеята за лично пространство става възможна при съчетаване на три тясно обвързани концепции: за личността, за естествените и за гражданските права. В предмодерните епохи на човека се гледа като на част от общността и което е по-важно - той самият гледа на себе си единствено като на част от нея и като такъв изцяло се съобразява с нейните изисквания и повели. Човекът е ценен доколкото представлява групата, но не се смята за ценен сам по себе си, защото липсва рефлексия върху неговата индивидуалност и качествата му на личност. Както показва Питър Бъргър, с генезиса на модерността се ражда едно ново разбиране за човека като автономен индивид. “Буржоазната култура на запад, особено в протестантските общества, произвежда тип личност, силно белязана и от ценностите, и от психологичната реалност на индивидуалната автономия.” Има “хора, които не само *са вярвали* в индивидуалната автономия като някакъв идеал, но и действително са преживявали себе си като - и наистина *са били* - личности, които могат да се характеризират като автономни индивиди” [Бъргър, 1998:124]. Вярно е, че Бъргър се основава на британския социолог Алън Макфарлан, който “категорично заявява, че английският индивидуализъм е бил социална и психологическа реалност дълго преди настъпването на модерността” [Бъргър, 1998:114]. Предмодерната идея за индивид като автономно същество, способно да взема индивидуални решения, обаче е различна от модерната концепция за личността като микрокосмос, криещ в себе си тайните на света. Представата за лично пространство е свързана с едно много по-дълбоко и многостранно гледище за личността. Човекът е не само индивид, способен да се еманципира от общността и да се води от интереси, различни от нейните. Той също така е сложна психична реалност, уникален по своята същност и характеристики Аз, който именно поради неповторимостта си е ценен и трябва да бъде изучаван и разбран. През втората половина на 19 век личността се появява като централен проблем на социалното, философското, етическото мислене. Бъргър казва, че прекаленият индивидуализъм на модерната западна култура “означава засилен интерес към индивидуалната субективност. Т.е. възприемането на индивида като изключително сложен, надарен с... духовни дълбини и поради всичко това, с много висока ценност” [Бъргър, 1998:124]. Генезисът на модерността се характеризира със засилен интерес към човешката същност. Мишел Фуко показва как в този период се раждат редица социални науки, като психоанализата, педагогиката, демографията, които поставят човека в центъра на изучаване [Фуко, 1992:495]. Всяка една от тях има за предмет на изследване различни аспекти от човешката същност, а заедно те изграждат една нова епистема, която третира индивида като космос. Именно това разбиране стои в

основата на модерния индивидуализъм и го отличава от предмодерния, за който говори Макфарлан. Това вече не е идеята за индивид, а за *личност*.

Новата епистема навлиза в ежедневието на хората, повлиява на социалния им живот, на отношението им един към друг и към самите себе си. Човек става обект на саморефлексия. Ценността на съкровения Аз предполага неговото уважаване и съхраняване. Идеята за универсални човешки права се пренася от “сложните” елитарни философски книги в “живото” всекидневие и се превръща в общосподелена норма на отнасяне към другия. От абстрактна идея, правото на живот, свобода и слово се превръщат в ежедневна практика. Ражда се представата за “универсалния друг”, който независимо от своите социални характеристики е носител на естествените човешки права като всички останали поради самия факт, че е личност. Хората не просто са различни един от друг, но именно поради тяхното различие е важно те да бъдат изслушвани и разбирани, а животът и безопасността им да бъдат съблюдавани. Върху тази основа в модерната западна култура се изгражда разбирането, че правото на лично пространство е универсално и естествено.

Над концепцията за естествените човешки права се надгражда тази за гражданските права и свободи. Според нея всички хора се ползват от тях, защото са равни не само по природа, но и пред закона. Фундаментална конституционална норма на националната държава е гарантирането на личната неприкосновеност на всеки гражданин.

В резултат на тези процеси представата, че човек трябва да защити тялото си (буквално или символно) чрез материални прегради, които да постави между себе си и средата, се заменя с тази, че човек по презумпция е защитен, защото притежава неоспоримо “парче” лично пространство. Този “въздушен мехур”, който огражда всеки един индивид, е невъзприемаем за сетивата (зрение, допир), но съществуването му не се проблематизира в съзнанието на модерния човек; т.е. то е всекидневна очевидност, част от здравия разум. Важното за нас е, че той е неприкосновена територия, до която други имат достъп само при съгласието на индивида. Границата на лично-телесното вече не е материална, а абстрактна и именно затова е много по-сигурна. Когато индивидът разчита само на материални средства като дрехата, за да защити неприкосновеността си, те лесно могат да бъдат преодоляни чрез сила. В края на 18 и началото на 19 век в западните общества в гаранция за сигурност обаче започва да се превръща всеобщото неоспоримо разбиране, че пространството на личността не трябва и не може да бъде нарушавано насилствено. В обществото се установява нова норма, която третира всички лица като имащи право на лично пространство. Първоначално тя е по-нестабилна, но с времето започва да става все по-строга. Нарушаването ѝ подлежи на санкциониране както от страна на обществото, защото се споделя като норма от всички негови членове, така и на институциите, защото се обективира в правно-юридическата система. При затвърждаване на тази норма за неприкосновеност на личното пространство, подчертаването на допълнителни средства за защита на тялото, каквото е облеклото, се обезсмисля.

Личното пространство на индивида е различно от частното пространство на семейството или групата, за което говори Хабермас [Хабермас,1995:108-111]. Ареалията на частното се обособява като отграничаваща се от публичното и като такава е топос, в който индивидът се оттегля от погледа на общността. Частното е мястото, в което индивидът има пълен контрол над средата, защото обществото не може да проникне. Личното пространство за разлика от това не е обособено на конкретно място, не се помества в статични пространствени координати (както домът напр.). Основната му характеристика е, че то е *подвижно*, т.е. то е характеристика не на дома, а на личността. То е атрибут, който принадлежи на всяко едно човешко същество, независимо дали то се намира в спалнята си, в салона за дебати или на плажа. То се “придвижва” заедно с личността в различни топоси на социалното. Човекът го “носи” със себе си както в частното, така и в публичното. Обособяването на частното и на личното пространство са два аспекта на специфициране на личността. От една страна се заражда идеята, че “моят дом е моята крепост” и тя е синтезиран израз на съзнанието за частно. От друга страна, успоредно с това, започва да се разпада представата, че “моята дреха е моята крепост” и това бележи прехода от физическа към абстрактна граница между индивидите като легитимен регулатор на взаимоотношенията.

При това ново разбиране за света и естеството на социалното, според което поради ценността на всеки човек и неговите универсални права неговото лично пространство е абсолютно и непроблематизируемо, умишленото и подчертано скриване на тялото няма смисъл. Личността няма стимул да прикрива в такава степен телесното, защото функцията на прикриването се поема от представата за лично пространство. В тези условия възможността за създаването и носенето на бански костюм става *мислима*. Преди генезиса на модерността изобщо липсва вероятността подобна степен на събличане пред другите да се превърне в алтернатива именно защото предмодерният човек не споделя идеята за неприкосновеност на личното пространство и възприема откритото тяло като уязвимо.⁴ Постепенното сваляне на пластове от дрехата - в нашия конкретен случай от банския костюм - става успоредно с отслабване на субективното чувство за уязвимост, което от своя страна е резултат от засилване на усещането за непристъпно лично пространство. В такъв смисъл през начините на обличане и репрезентациите на тялото на плажа можем да проследим постепенното укрепване на идеята за лично пространство. Условно можем да кажем, че този процес се развива от края на 19 до края на 20 век.

В западните общества хората започват да плажуват в началото на 18 век. Къпането е балнолечение, препоръчвано от лекарите [10]. Тялото се излага на слънчевите лъчи и морската вода, защото това се препоръчва като надежден начин

⁴ Разголването на тялото в тази епоха често става насилствено - в лудниците и затворите. Хората, постъпили в тези институции, са или частично събличани, или обличани с чужди дрехи. И затворническата дреха, и облеклото на лудия са символи на отнемането на личното пространство. Самото събличане е символно-знаково. То бележи отнемането на личното чувство за свобода и неприкосновеност. Така се установява контрол над индивида, упражнява се власт чрез повлияване на субективното му усещане за сигурност.

за лекуване на редица болести. Това обстоятелство ни казва две неща. Първо, отначало тази практика се разпространява сред по-заможните слоеве на обществото. Хората, които живеят на морския бряг, са много малка част от тези, които имат нужда да го посетят. Затова лечението обикновено струва не малка сума пари и количество време, каквито селячеството рядко може да си позволи. Второ, в началото потапянето на тялото във водата е въпрос на *необходимост*. Индивидът нарушава цялостта, първоначално създадената форма на защитаващата го дреха, защото трябва, а не защото иска. Той нарушава нормата на репрезентиране на тялото и отслабва символната си защита, опрeдметена в плътното, “стабилно” облекло. Но този процес, който обхваща не малка част от обществото (лекарите препоръчват лечението с морска вода масово), има външен тласък. Методиките и средствата на медицината, поради важността на здравето в периода,⁵ се намесват в логиката на обличане и показване на тялото в социалното пространство. В началото на 18 век идеята за лично пространство все още не се е зародила. Отслабването на защитната функция на дрехата чрез намокрянето ѝ пред други хора е резултат от налагането на рационалната научна логика.

Именно поради липсата на усещане за неприкосновеност на личното пространство обаче въпреки, че първоначалното стабилно състояние на дрехата се нарушава, тя все така плътно покрива тялото. През 18 век жените се потапят в морето с “рокля за къпане”, която почти не се различава от роклята, носена в другите топове на социалното. Тя покрива тялото от шията до китките и глезените и така позволява минимална видимост на телесното. В стремежа си максимално да прикрият плътта, дамите пришиват кожени тежести по ръба на полата, за да не се повдига тя във водата и да разкрие глезените или прасците [1]. Мъжкият бански костюм представлява дреха от една част с дълги ръкави и крачоли [2]. И мъжете, и жените се стремят да покрият тялото възможно най-добре. Дрехата служи за прикриване на плътта и така създава усещане за сигурност у индивида. Облеченото тяло означава надеждна граница между него и другите. Затова към облеклото се добавят аксесоари и детайли, които от съвременна гледна точка нямат рационално-функционална стойност, но подчертават скриването на тялото в дрехата. Такива са шапката [3] и добавените към женския костюм от втората половина на 19 век панталони под полата [пак там].

Осигуряването на материалното ограждане на тялото става и чрез специфичните характеристики на банския костюм. Дрехите, които се носят на брега и в морето, за разлика от тези, с които индивидът се появява “в обществото”, не са многопластови [2, 3]. По своята кройка плажните облекла и на двата пола по-скоро приличат на бельо. Плажът изисква частично разкриване на тялото (дори то да се състои в сваляне на някой от катовите плат) и с това сменя в голяма степен физическите граници между индивида и другите. Това поражда нуждата от подчертаване на границите между телата, което да гарантира усещането за

⁵ Можем да изкажем хипотезата, че отношението към здравето, също както към разголването, е различно в различните епохи и е резултат от преплитането на множество фактори. Тя обаче е достойна за отделно изследване.

сигурност и защита. Свалянето на част от катовеите дрехи е компенсирано от използването на специфични материали. Банските костюми през 18 и 19 век се правят главно от вълна и много по-рядко от дебел непрозрачен плат. Вълнените костюми са непрактични, защото в морето тежат много. В края на 19 век например, първият бански костюм на марката Jantzen тежи 4 килограма, когато е намокрен, и това значително затруднява плуването [4]. Въпреки това оголването на тялото се мисли като застрашаващо и причинява безпокойство. Плътната вълнена плетка изпълнява функцията на здрава и надеждна преграда към физическото пространство на индивида, защото е много по-стабилна от иначе по-удобните памук и коприна.

Освен чрез дебелината на костюма, индивидът се опитва да гарантира личното си пространство и чрез допълнителни средства, едно от които е “машината за къпане” (bathing machine), популярна през целия 19 век главно в Обединеното кралство и части от Британската империя, но също така във Франция, Германия и САЩ. Тя представлява не много голяма дървена конструкция, наподобяваща стая на колела. Стените и покривът са изцяло покрити с дърво или непрозрачен плат. Почти никога няма прозорци, въпреки че отвътре машината е твърде тъмна. Всеки плажуващ има собствена машина за плуване, която му осигурява максимална неприкосновеност на личното пространство. Плажуващият влиза в нея, за да се преоблече. През това време машината се изтегля в морето, така че къпещият се използва стълба, за да влезе направо във водата и след това се прибира отново направо в нея [5, 6]. Машината изпълнява двойна функция на преграда. От една страна, тя огражда разголеното тяло по време на преобличането. Потопяването във водата изисква всекидневните дрехи да се заменят с плавни, което е немислимо пред погледа на другите. Като използва това средство, индивидът символно и буквално пренася иначе статичните стени на личната стая. Щом дрехата е “подвижна крепост” на телесното, а на морския бряг тя трябва да бъде свалена, нуждата от осигуряване на лично пространство мобилизира другия познат начин - стената, паравана, зида. От друга страна, плътно наредените по продължение на брега машини целенасочено поставят граница между потопеното във водата тяло и другите хора, които са на плажа [5]. Банският костюм не е толкова надежден, колкото роклята с няколко фустии или мъжкият костюм от четири части (панталон, риза, елече, сако), а когато е мокър прави тялото да изглежда още по-уязвимо. Затова плуването е своеобразно символно разголване и предполага помощна материална граница, която да обособи личното пространство. Машината за къпане компенсира преграждането, което облеклото не може да осигури. Някои машини имат и допълнителни механизми за прикриване на телесното - понякога от отворената врата до водата се спуска дебел плат и така във водата се огражда област, максимално подсигурана като лично пространство [5]. Машината за плуване се потапя във водата заедно с човека и се закрепва стабилно. Тази близост дава възможност плуващият да се скрие в нея веднага щом пожелае. Освен това тя играе роля на убежище, в което той се приютява веднага след излизане от водата, за да възстанови първоначалната неуязвимост на тялото си като облече многократните сигурни дрехи.

Нормата за публично показване на тялото не се променя до 80-те години на 19 век, а с нея остава същият и костюмът за плажуване. През тази статика на отношението към разсъбличането можем да видим липсата на усещане за естествена абстрактна граница между индивидите, която не може да бъде нарушавана насилствено. Тялото се покрива систематично и старателно, защото няма идея за неприкосновеност на личното пространство.

Банските костюми от края на 19 век са твърде затворени, обгръщат цялото тяло и са неудобни за плуване. Поради обема си, когато се намокрят, тежат. Женските поли се заплитат около краката, а панталоните, които по-късно някои жени носят под тях, са широки и пречат на движението. Практическите неудобства, които създават плажните дрехи, изискват тяхното “рационализиране”. Тази тенденция се засилва, защото все повече хора посещават морския бряг. През първата половина на 19 век плажуването се превръща от средство за терапия в начин за отдих и развлечение [1]. Технологични изобретения като железницата правят обществените плажове по-достъпни. Практиките, свързани с брега се масовизират. С популяризирането им се засилва нуждата да се пригоди по-практично и удобно облекло.

Дрехата обаче все още има функцията на символна защита на тялото и което е по-важно - тя е единствената такава защита на индивида в публичното пространство. Логиката на практическата функционалност и тази на стремежа към субективно усещане за сигурност се преплитат в оформянето на нормата за обличане. Едната предполага разголване на тялото, а другата изисква неговото прикриване. От стила на обличане на плажа приблизително до 80-те години на 19 век можем да заключим, че въпреки практическите неудобства, които банският костюм създава, усещането за защита на дрехата е решаващо за начина на обличане. Докато индивидът (макар и нерелевантно) възприема дрехата като надеждна граница, която възпира другите да нахлуят в личното му пространство (в чисто телесен смисъл), той я използва като защитен механизъм. Докато дрехата е “подвижна крепост” на тялото, тя се “подсилва и поддържа”. В последните десетилетия на 19 век обаче постепенно се изгражда представата за личното пространство като притежание на всяка личност и тя се развива и укрепва през 20 век. След като човек е защитен по природа поради самия факт, че е личност - вече в модерния смисъл на думата, нуждата от материално подчертаване на защитеността на тялото постепенно отпада. В края на 19 век, когато тази концепция започва да придобива форма, строгото прикриване на телесното отстъпва пред деликатното му разголване.

След 1880 г. и в мъжките, и в дамските бански костюми се въвеждат модели с ръкав над лакътя [3]. През 1900 г. се възприема за нормално мъжете да носят долнище над коляното [4, 7]. В началото на 20 век деколтето и ръкавите се изрязват все повече. През 20-те години при жените полите над панталона се скъсяват до средата на бедрата, а широките крачоли се заменят от прилепнал клин, който постепенно отпада от костюма. Новият бански костюм наподобява панталони над коляното и потник [3]. Вълнените материали отстъпват на по-фини платове (пак там). През 30-те години мъжете започват да носят бански без горнище. Постъпателното

разголване на крайниците, шията и гърба е резултат от това, че индивидът спира да се чувства незащитен, когато открива части от тялото си. Развиващата се идея за лично пространство му дава увереност и усещане за спокойствие. Той вече няма нужда в такава степен да гарантира неприкосновеността си чрез материални средства. Все пак нормата позволява разголване до определен допустим максимум тъй като голяма част от тялото остава изцяло скрита.⁶

Нов етап в промяната на отношението към разголването е средата на 20 век, когато стават популярни конкурсите за красота. Първият опит за официален конкурс е направен още през 1854 г. в САЩ, но е последван от публични протести и е прекратен [8]. След това състезанията за красота стават редовна практика по плажовете на Северна Америка. През 1921 г. в САЩ е направен първият конкурс Мис Америка и провеждането му се превръща в традиция (пак там). Интересното е, че състезанията за красота започват като представяне на бански костюми, а вечерната рокля се въвежда известно време след първото шоу Мис Америка. След 1950 г. последователно се основават Мис Свят (1951), Мис Вселена (1952) и Мис Интернешънъл (1960), с което конкурсите за красота се популяризират в Европа [8]. На всеки един то тях претендентките за титлата дефилират с плажно облекло. С превръщането си в традиция тези състезания институционализират носенето на бански костюм не само като легитимна и нормална (т.е. съответстваща на нормата) практика, но и като желана. Разголването на тялото отфициално бива заявено като привлекателно. Междувременно банският костюм става все по-изрязан. Крачолите при жените изчезват, а при мъжете се скъсяват максимално [9].

Между 40-те и 60-те години показването на тялото на плажа се естетизира. Дамските бански костюми включват елементи от корсета, за да “прибират” женската фигура и да скриват недостатъците. Същевременно на горната част на костюма започват масово да се пришиват подплънки, които да поддържат и дооформят гърдите [9]. Жените не просто носят по-оскъдни дрехи, защото те им позволяват да плуват по свободно. Те започват да се наслаждават на разголеността си, да я превръщат в обект на грижи и разкрасяване. Разсъбличането от причина за притеснение и неудобство се превръща в повод за целенасочено подчертаване на телесното. Това е едно качествено ново отношение към липсата на “защитаващи” човека дрехи, при което стремежът към прикриване на тялото е заместен със стремеж към манифестирането му. В известен смисъл това е аналог на

⁶ Описаният процес на расъбличане не е толкова плавен и безпроблемен, колкото изглежда. През 1907 г. австралийската плувкinya Анет Келерман е арестувана в САЩ, защото се появява публично с недопустимо изрязан бански костюм, показващ голяма част от ръцете, краката и шията [2]. В началото на 20те години в щата Хавай е издадена заповед, която задължава всеки над 14 години да носи бански костюм само ако краката му са покрити поне до коленете [10]. Тези събития обаче са резултат от това, че държавата се чувства длъжна да защитава пуританския морал. Те не са израз на субективните решения и действия на индивидите. Доказателство за това е, че в първия пример облеклото, заради което е арестувана Анет Келерман, става популярно и се носи масово само няколко години след държавната санкция. Във втория пример формалната норма за обличане често не се спазва или се заобикаля от гражданите на Хавай [10]. Субективното усещане за защитеност на личното пространство е достатъчно развито, за да разголят те по собствена воля тялото си в определена степен.

представянето на банския костюм в конкурсите за красота - разголването на тялото е механизъм за подчертаване на красотата и формите. Важното тук обаче е, че то се пренася в съвсем различна сфера на социалното - ежедневието. Подиумът е пространство, към което са насочени всички очи и прожектори. Самият факт, че той е център на публичността (в определен момент) предполага изключителност на жените, качили се на него. Конкурсът за красота е сякаш временно прекъсване на нормалния начин на живот, при което се налагат различни обществени очаквания. След 1940 г. тези норми се отнасят не само за сцената (първоначално само американската като образец, после и европейската), но и за морския/речния бряг. Естетизирането на разголеното тяло определя мотивацията на обличане на "обикновената" жена в нейното типично присъствие на плажа. Този преход бележи промяна в идеите и убежденията, които мотивират или ограничават жената от средата на века: от гарантиране на лична неприкосновеност към подчертаване на привлекателността на тялото; от безпокойство към спокойствие за недостъпност на личното пространство.

Нещо повече - красотата на тялото не просто се показва, тя се подчертава, дооформя, моделира. Когато женските форми не съвпадат с представата за естетическа атрактивност, те биват съзнателно коригирани. Налага се един идеал за това как трябва да изглежда тялото, облечено в бански костюм, и той е насочен към изграждането на образ, който подчертава женствеността, т.е. подчертава частите, които отличават жената от мъжа - ханша и тънката талия (за това служи корсетът) и гърдите (оформени чрез подплънките). Красотата на разголеното тяло става цел сама по себе си. Усещането за лично пространство в такава степен е засилено, че изчезва притеснението дори за последиците от целенасочената съблазнителност на физическото.

Човекът от предмодерната епоха е много по-плътски от този в модерната [Бояджиев, 1988:86,92], удовлетворява много по-пряко своите нагони [Елиас, 2000:242-243]. С постепенното цивилизоване плътското се нормира много по-строга, нараства натискът за самоконтрол [Елиас, 2000:239, 241], с което намалява вероятността от пряка и нежелана физическа намеса на един индивид в пространството на друг или от силово налагане на воля и власт. В модерността се заражда и засилва идеята, че личността има контрол над личното си пространство. Рабира се, вероятността за нахлуване в него съществува, но само в крайни случаи и те вече са регламентирани. Индивидът има очакване за това кога друг може да навлезе в личното му пространство и кога не. Физическият контакт, когато не е желан от двете страни, става въпрос за право и това право е заложено в общоприети официални правила, зад които стоят специално ангажирани институции (полиция и съд). Критериите, по които действието се класифицира като правомерно или неправомерно, тъй като са общосподелени и формално описани, са обективни и затова могат да бъдат преценени от всеки член на обществото. Освен това са вписани в правна рамка и всяко нарушаване подлежи на законова санкция. Така държавната правна система осигурява обективни и рационални механизми, които да гарантират неприкосновеността на личното пространство.

В своята разбираща социология Макс Вебер изказва тезата, че индивидите ориентират действието си спрямо очакването за това колко е вероятно да предизвикат определена обратна реакция или резултат от него [Вебер, 1998:168-169]. Когато възприемат правото на лична физическа недостъпност като норма и вероятността за неспазването ѝ - като минимална - те нямат стимул да поставят между себе си и другите подчертани (реални и символни) граници. Така можем да обясним постепенното “изрязване” на плажната дреха през 20 век и естетизирането на разсъблеченото тяло.

През 60-те години банският костюм от две части става популярен сред жените [11]. Разкриването на най-уязвимите части на тялото, каквито са коремът и гърбът, говори за пълна увереност в неприкосновеността на личното пространство. Кулминацията на този процес е популяризирането на монокините - бански костюм без горнище, през следващите десетилетия. При тях се разголят гърдите, които традиционно се смятат за една от най-уязвимите части на женското тяло. За да сваля жената символните прегради, които ги прикриват е нужна по-висока степен на сигурност в личната неприкосновеност. Освен това женската гръд е образ на майчиното, тя се свързва с подържането на живота и има много по-дълбок символен смисъл. Разголването на гърдите означава абсолютна увереност в недостъпността на тялото и невъзможността да се прекрачи личното пространство.

Наистина нудизмът става популярен много по-рано - още след Втората световна война [12]. Но в известен смисъл отношението между нудизма и носенето на монокини е като това между естетизирането на тялото на подиума и ежедневно плажуване: това е отношението между изключителното и обичайното. Нудистите, макар и напълно разголени, се намират в една, в известен смисъл изкуствена среда. Те са отделени в специални плажове, където е установена специфична норма на показване на телесното и тя гарантира на индивидите, че всеки се съобразява с избора на другия поради самия факт, че всички са направили еднакъв избор. “Обикновеният” плаж за разлика от това е социално пространство, в което се срещат различни по предпочитания индивиди с различни представи за благоприлично и нормално. Докато през 1900 г. нормата за обличане (или по-точно за разсъбличане) е изключително строга, в края на века поради динамичните ѝ промени през периода е много трудно да се установи единна и напълно еднаква идея за допустимо. През 1970 г. например на плажната ивица могат да се срещнат консервативно семейство, възрастна жена, споделяща норма, от по-ранен етап, и група приятели, отишли там само заради формите на женското и мъжкото тяло. Самият факт, че в тази среда една жена (по-важното - не една, а много) разсъблича в такава степен тялото си и така сваля всички символни прегради, означава, че тя е напълно уверена в неприкосновеността на личното пространство. В тези условия обаче сигурността е гарантирана не от еднаквостта на хората (както на нудисткия плаж), а от универсалната идея за зачитане на личното пространство. Тя е както обективна - институционализирана в правовите регламентации, така и субективна - резултат от колективната вяра в естествените и гражданските права на човека и от утвърдената се в модерността идея за ценността на личността.

ЛИТЕРАТУРА

- Ariès, P. 1978. Centuries of Childhood. В: Beck, J. *Toward a Sociology of Education*. Transaction Publishers.
- Бояджиев, Ц. 1988. *Студии върху средновековния хуманизъм*. УИ"Св. Кл. Охридски", С.
- Бъргър, П. 1998. *Капиталистическата революция*. С., ЛИК.
- Вебер, М. 1995. *Смисъл и ценност*. С., Критика и хуманизъм.
- Елиас, Н. 2000. *Относно процеса на цивилизация*. т. 2, С., Атика.
- Пожарлиев, Р. Телесността като политически феномен. В: *Критика и хуманизъм*, бр. 3.
- Фуко, М. 1992. *Думите и нещата*. С., Наука и изкуство.
- Фуко, М. 1993. *История на сексуалността*. т. 1: Воля за знание, Плевен, ЕА.
- Хабермас, Ю. 1995. *Структурни изменения на публичността*. С., УИ"Св. Кл. Охридски".

1. http://www.sexycreations.com/swim_history.htm
2. <http://en.wikipedia.org/wiki/Swimsuit>
3. http://www.fashion-era.com/early_swimwear.htm#They
4. <http://www.ocf.berkeley.edu/~roseying/ids110/3FRAME.HTM>
5. http://en.wikipedia.org/wiki/Bathing_machine
6. <http://www.victoriana.com/Etiquette/bathingmachine.htm>
7. <http://www.getfrank.co.nz/the-history-of-swimwear/>
8. http://en.wikipedia.org/wiki/Beauty_contest
9. <http://www.fashion-era.com/swimwear.htm>
10. <http://xroads.virginia.edu/~MA04/hess/Fashion/inthiscorner3.html>
11. <http://www.everythingbikini.com/bikini-history.html>
12. <http://www.dans-nudism.com/history.htm>

ПРИЛОЖЕНИЕ

1

2

FIGURE 4.—BATHING DRESS.

3

5

6

7

most beautiful
most beautifying
swim suits
in the world

9

10

1. Рисунка на машина за къпане

2. Машина за къпане 19 век
3. Бански костюм 1858
4. Мъжки бански костюм 1900
5. Бански костюм 1922
6. Мъжки бански костюм 1940
7. Конкурс за красота, началото на 20 век
8. 1950-1960
9. Мис Обединено кралство 1964
10. Бански костюм днес